

અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર - સંવત ૨૦૬૬ (ઈ. ૨૦૧૦)

શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર - સંયોજક- બાબુલાલ સરેમલ શાહ

હીરાજૈન સોસાયટી, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫. (મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

પ્રાયઃ જીર્ણ અપ્રાપ્ત પુસ્તકોને સ્કેન કરાવીને સેટ નં.-૨ ની ડી.વી.ડી. (DVD) બનાવી તેની યાદી

આ પુસ્તકો www.jainelibrary.org વેબસાઇટ પરથી પણ ડાઉનલોડ કરી શકાશે.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	ભાષા	કર્તા-ટીકાકાર-સંપાદક	પૃષ્ઠ
055	શ્રી સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિ બૃહદ્ન્યાસ અધ્યાય-૬	સં	પૂ. લાવણ્યસૂરિજીમ.સા.	296
056	વિવિધ તીર્થ કલ્પ	સં	પૂ. જિનવિજયજી મ.સા.	160
057	ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા	ગુજ.	પૂ. પૂણ્યવિજયજી મ.સા.	164
058	સિદ્ધાન્તલક્ષણગૂઢાર્થ તત્ત્વલોક:	સં	શ્રી ધર્મદત્તસૂરિ	202
059	વ્યાસિ પન્ચક વિવૃત્તિ ટીકા	સં	શ્રી ધર્મદત્તસૂરિ	48
060	જૈન સંગીત રાગમાળા	ગુ.	શ્રી માંગરોઠ જૈન સંગીત મંડળી	306
061	ચતુર્વિંશતીપ્રબન્ધ (પ્રબંધ કોશ)	સં	શ્રી રસિકલાલ હીરાલાલ કાપડીઆ	322
062	વ્યુત્પત્તિવાદ આદર્શ વ્યાખ્યાયા સંપૂર્ણ ૬ અધ્યાય	સં	શ્રી સુદર્શનાચાર્ય	668
063	ચન્દ્રપ્રભા હેમકૌમુદી	સં	પૂ. મેઘવિજયજી ગણિ	516
064	વિવેક વિલાસ	સં/ગુજ.	શ્રી દામોદર ગોવિંદાચાર્ય	268
065	પન્ચશતી પ્રબોધ પ્રબંધ	સં	પૂ. મૃગેન્દ્રવિજયજી મ.સા.	456
066	સન્મતિતત્ત્વસોપાનમ્	સં	પૂ. લલ્લિતસૂરિજી મ.સા.	420
067	ઉપદેશમાલા દોઘટ્ટી ટીકા ગુર્જરાનુવાદ	ગુજ.	પૂ. હેમસાગરસૂરિજી મ.સા.	638
068	મોહરાજાપરાજયમ્	સં	પૂ. ચતુરવિજયજી મ.સા.	192
069	ક્રિયાકોશ	સં/હિં	શ્રી મોહનલાલ બાંઠિયા	428
070	કાલિકાચાર્યકથાસંગ્રહ	સં/ગુજ.	શ્રી અંબાલાલ પ્રેમચંદ	406
071	સામાન્યનિરુક્તિ ચંદ્રકલા કલાવિલાસ ટીકા	સં.	શ્રી વામાચરણ ભટ્ટાચાર્ય	308
072	જન્મસમુદ્રજાતક	સં/હિં	શ્રી ભગવાનદાસ જૈન	128
073	મેઘમહોદય વર્ષપ્રબોધ	સં/હિં	શ્રી ભગવાનદાસ જૈન	532
074	જૈન સામુદ્રિકનાં પાંચ ગ્રંથો	ગુજ.	શ્રી હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની	376
075	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રૂમ ભાગ-૧	ગુજ.	શ્રી સારાભાઈ નવાબ	374
076	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રૂમ ભાગ-૨	ગુજ.	શ્રી સારાભાઈ નવાબ	538
077	સંગીત નાટ્ય રૂપાવલી	ગુજ.	શ્રી વિદ્યા સારાભાઈ નવાબ	194
078	ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેનું શિલ્પસ્થાપત્ય	ગુજ.	શ્રી સારાભાઈ નવાબ	192
079	શિલ્પ ચિન્તામણિ ભાગ-૧	ગુજ.	શ્રી મનસુખલાલ મુદરમલ	254
080	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૧	ગુજ.	શ્રી જગન્નાથ અંબારામ	260
081	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૨	ગુજ.	શ્રી જગન્નાથ અંબારામ	238
082	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૩	ગુજ.	શ્રી જગન્નાથ અંબારામ	260
083	આયુર્વેદના અનુભૂત પ્રયોગો ભાગ-૧	ગુજ.	પૂ. કાન્તિસાગરજી	114
084	કલ્યાણ કારક	ગુજ.	શ્રી વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રી	910
085	વિશ્વલોચન કોશ	સં./હિં	શ્રી નંદલાલ શર્મા	436
086	કથા રત્ન કોશ ભાગ-1	ગુજ.	શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	336
087	કથા રત્ન કોશ ભાગ-2	ગુજ.	શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	230
088	હસ્તસંજીવનમ્	સં.	પૂ. મેઘવિજયજીગણિ	322
089	એન્દ્રયતુર્વિંશતિકા	સં.	પૂ. યશોવિજયજી, પૂ. પુણ્યવિજયજી	114
090	સમ્મતિ તર્ક મહાર્ણવાવતારિકા	સં.	આચાર્ય શ્રી વિજયદર્શનસૂરિજી	560

“અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્” ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર ૫૭

ભારતીય શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

: દ્રવ્યસહાયક :

પ.પૂ.આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી સમુદાયના

પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી સુજ્ઞાનશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા

પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી સુબુદ્ધિશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી

શ્રી વિજય-વલ્લભ-સ્વાધ્યાય મંદિરના

બહેનોની જ્ઞાનખાતાની ઊપજમાંથી

: સંયોજક :

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા

શ્રી આશાપૂરણપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

શા. વિમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન

હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫

(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ.) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

સંવત ૨૦૬૬

ઈ.સ. ૨૦૧૦

लेखनकथा विभाग

પ્રાકૃત્યન

પ્રસ્તુત 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા'ને લગતો વિસ્તૃત નિબંધ નેદ્ર સૌકોષને એમ લાગ્યા સિવાય નહિ જ રહે કે આવા 'ચિત્રકળા' વિષયક ગ્રંથમાં 'લેખનકળા' વિષે આવકું વિસ્તૃત લખાણ શામાટે હોવું જોઈએ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે ટૂંકમાં એટલું જ કહીશું કે પ્રસ્તુત જૈન ચિત્રકળા વિષયક પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો મુખ્યત્વે કરીને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવતાં જ ચિત્રો છે. એ ચિત્રોની ચિત્રકળાનો વિકાસ જૈન લેખનકળાના વિકાસ સાથે સંકળાએલો હોઈ 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક આ પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા' વિષયક અવસ્તુત નિબંધને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જૈન લેખનકળા વિષયક અમારા આ નિબંધમાં અમે જૈન લેખનકળાનો અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતાં દરેક અંગોનો જોટલો અને તેટલો ટૂંક છતાં વિશદ પરિચય આપ્યો છે. એ પરિચય આપવામાં અમે મુખ્યત્વે જૈન ધર્માનુયાયી શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાય પૈકી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનાં વિસ્તૃત અવલોકન અને અભ્યાસને જ ધ્યાનમાં રાખ્યાં છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો હોવા છતાં અમારો આ લેખ અમે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષમાં રાખીને જ લખેલો છે કારણકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય અતિ અર્વાચીન હોઈ તેમજ હક્ત જૈન બચીસ આગમ મૂળમાત્રને જ માનતો હોઈ તેમના અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં ભારતીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કે લેખનકળાની દૃષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના જેવો ખાસ કશો યે પ્રાચીન વારસો નથી, તેમ નથી એ જ્ઞાનભંડારોમાં ખાસ નોંધવા લાયક કશી વિશેષતા. એ જ કારણથી અમે અમારા આ નિબંધમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, રાજપૂતાના, પંજાબ આદિ દેશોમાંના વિદ્યમાન સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં નેકે અમે દિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષીને જૈન લેખનકળા વિષે ખાસ કર્યું કહેવા પ્રયત્ન સેવ્યો નથી, તેમ છતાં પ્રસંગોપાત્ દિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના સંબંધમાં અમારે અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે દિગંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારો મુખ્યત્વે મુંબાઈ, ઇડર, નાગોર, જયપુર, સહરાનપુર, આરા તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે દેકાણે છે. આ ભંડારોનો દૂર બેઠાં જે પરિચય મળ્યો છે એ ઉપરથી તેમાંની એક વસ્તુ આપણને સહેજે ખટકે તેવી છે. એ જ્ઞાનભંડારોના સંપ્રદાયમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિકતાને કિનારે ન મૂકતાં તેને આગળ જ ધરવામાં આવી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ તેમજ તેમના અનુયાયી વર્ગે સાહિત્યના સર્જનમાં તેમજ તેના સંપ્રદાયમાં સાંપ્રદાયિકતાને સદંતર એક બાણ્યે રાખી છે, ન્યારે દિગંબર જૈનાચાર્યોએ અને તેમના અનુયાયી વર્ગે સાંપ્રદાયિકતાને મોખરે રાખી છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ સાહિત્યના સર્જનમાં દિગંબર સંપ્રદાયના તેમજ જૈનેતર સંપ્રદાયના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને

છૂટથી અપનાવ્યા છે, સંખ્યાબંધ દિગંબરીય તેમજ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે અને અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં એ સંગ્રહાયેલા સાહિત્યનો સંગ્રહ પોતાનાં પુસ્તકાલયોમાં કર્યો છે; ન્યારે દિગંબર આચાર્યોએ જૈનેતર સાહિત્ય વગેરે ઉપર ટીકાદિ રચવાં, તેનો ઉદારતાથી સાહિત્યસર્જનમાં ઉપયોગ કરવો તેમજ પોતાના ગ્રંથાલયોમાં એ સાહિત્યનો છૂટથી સંગ્રહ કરવો વગેરે તો દૂર રહ્યું પરંતુ સ્વસમાન શ્વેતાંબરીય સંગ્રહાયેલા સાહિત્યને અપનાવવું, તેના ઉપર ટીકા વગેરેનું સર્જન કરવું, પોતાને ત્યાં એ ગ્રંથોનો અધ્યયન-અધ્યાપન વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો કે છેવટે અનેક દષ્ટિએ એ સાહિત્યનો સંચય કરવો એ આદિ પણ અતિ અદ્ય પ્રમાણમાં અથવા નહિ જેવું જ કર્યું છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ જેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં દિગંબર સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે તેના શતાંશ જેટલો યે દિગંબરાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ ઉપયોગ કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ અધ્યયન-અધ્યાપનની નજરે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યને પોતાના જ્ઞાનભંડારોમાં સ્થાન સુઠાં પણ આપ્યું નથી. એ જ કારણ છે કે આજના શ્વેતાંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં સંખ્યાબંધ દિગંબરીય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે, ન્યારે દિગંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં શ્વેતાંબરીય પુસ્તકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અસ્તુ. આટલું કહ્યા પછી અહીં એક વાત ઉમેરી દષ્ટએ કે લેખનકળાના વિષયમાં દિગંબર જૈનાચાર્યો અને દિગંબર પ્રજ્ઞનો ફાળો ગમે તેટલો વિશાળ હોય તેમ છતાં યૂજરાત વગેરેમાં તેમનો ફાળો લગભગ નથી એમ કહેવામાં જરા યે અણુઘટતું કે વધારેપડતું નથી.

ભારતીય સમગ્ર સાહિત્યના સંગ્રહની દષ્ટિએ તેમજ લેખનકળાના વિધાનની દષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના જ્ઞાનભંડારોમાં જે અને જેટલી વિવિધતા તેમજ અપૂર્વતા પરાપૂર્વથી ચાલી આવી છે એની જોડ આજના પાશ્ચાત્ય પ્રજ્ઞના પુસ્તક સંગ્રહાલયોને યાદ કરી લઈએ તો ખીજે ક્યાં યે નથી અને પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં યે ન હતી, એનો ખ્યાલ આજે પણ જૈન પ્રજ્ઞ પાસે પુસ્તક-લેખનકળા, પુસ્તક-સંશોધનકળા તથા પુસ્તકો-જ્ઞાનભંડારો-ના સંરક્ષણની કળાનો અને એ દરેકને લગતાં વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો તેમજ સાધનોનો જે પ્રાચીન મહત્ત્વનો વારસો છે,—જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધમાં આપ્યો છે,— એ ઉપરથી સહેજે આવી શકશે.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં અમે અમારા અદ્ય સ્વદ્ય અવલોકનને પરિણામે જૈન લેખનકળા અને તેનાં સાધન વગેરેના સંબંધમાં જે કાંઈ લખ્યું છે એ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે પ્રાચીન કાળમાં જૈન પ્રજ્ઞ પાસે લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિના સંબંધમાં જે કળા અને વિજ્ઞાનનો આદર્શ હતો એ ભારતીય લેખનકળામાં અતિ મહત્ત્વનું અને બેનમૂન સ્થાન ભોગવનાર હતો.

આજના મુદ્રણયુગમાં ઓસરતી જતી લેખનકળાના જમાનામાં પણ શ્વેતાંબર જૈન પ્રજ્ઞનો એ કળા તેમજ સાહિત્ય તરફ દેટલો આદર—પ્રેમ છે એ જાણવા માટે માત્ર એટલો જ નિર્દેશ પૂરતો છે કે ચાલુ છેલ્લી સદીમાં જૈન મુનિઓ, જૈન યતિઓ અને જૈન શ્રીસંધે મળી લગભગ એ લાખની સંખ્યામાં પુસ્તકો લખ્યા-લખાવ્યાં છે અને હજુ પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયે ગયા છે. એ જ

કારણને લીધે આજની જૈન પ્રજા, ખાસ કરી જૈન શ્રમણો લેખનકળા અને તેના દરેકે દરેક સાધનના વિષયમાં વધારેમાં વધારે પરિચિત છે.

પ્રસ્તુત નિબંધ લખવામાં અમે કેવળ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ ન રાખતાં, અનેક દષ્ટિઓ અમારી નજર સામે રાખી છે, અને એ દષ્ટિએ લખાએલા અમારા આ નિબંધમાં અમે પ્રસંગવશાત્ અનેકાનેક વસ્તુઓ ચર્ચા છે.

આ નિબંધ લખવામાં અમને અમારા પૂજ્ય વૃદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજ તેમજ અન્ય મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી મદદ મળવા ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોના પ્રંથાનો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે જેનો નિર્દેશ અમે તે તે સ્થળે કર્યો છે. એ સૌનો અહીં આભાર માનવાનું અમે વીસરી શકતા નથી.

આ બંધાયના કરતાં, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જૈન ચેરના અગ્રગણ્ય પ્રોફેસર શ્રીચુત સુખલાલજીના નામને અમે ખાસ કરી વીસરી શકતા નથી, કે જેમણે સન્મતિતર્કની પાંડિત્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખતી વેળા પ્રસંગોપાત જૈન લેખનકળાને લગતી એક વિસ્તૃત પ્રશ્નમાળા અમારા ઉપર મોકલી હતી, જેને અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધને છેડે પરિશિષ્ટ રૂપે આપી છે. એ પ્રશ્નમાળાએ અમને પ્રસ્તુત નિબંધને વિભાગશઃ તેમજ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં લખવા માટે ખૂબ જ સરળતા કરી આપી છે.

ભાઈ સારાભાઈ નવાબ, જેમની સ્નેહભરી પ્રેરણાથી અમે પ્રસ્તુત નિબંધ તૈયાર કર્યો છે તેમજ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને લગતાં ચિત્ર વગેરે સાધનો માટે ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યો નથી તેમને અને રા. રા. શ્રીચુત બચુભાઈ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને ભાષાસરણી વગેરેમાં સંસ્કારયુક્ત કરી શોભાવ્યો છે તેમને અમારો હાર્દિક ધન્યવાદ છે.

અંતમાં, અમે આશા રાખીએ છીએ કે આજના જૈન શ્રમણોમાં પ્રાચીન લિપિનું અજ્ઞાન, લિખિત પુસ્તક વાંચવા પ્રત્યે કંટાળો, પુસ્તકરક્ષા માટેની બેદરકારી વગેરે દિનપ્રતિદિન જે વધતાં જાય છે તે સદંતર દૂર થવા ઉપરાંત પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ લખી સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈ ન રહેતાં વિશ્વના મેદાનમાં જીભા રહી ભારતીય કલા, સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યનાં પ્રત્યેક અંગોમાં વ્યાપકદષ્ટિએ વિકાસ અને પવિત્રતાના રંગો પૂરવા માટે જે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ આજનો જૈન સંઘ પ્રત્યેક કાર્યમાં કરે; એટલું ઇચ્છી અમે વિરમીએ છીએ.

કુનિ પુણ્યવિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ	૧	મધી	૨૦
ઉદ્દેશ	૩	લેખણ	૨૧
નામ અને વિષય	૩	જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં	૨૧
ભારતીય લેખનકળા	૩	પુસ્તકોના પ્રકારો	૨૨
ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ	૩	ગંડી પુસ્તક	૨૩
ભારતીય લિપિઓ	૫	કચ્છી પુસ્તક	૨૩
ભારતવર્ષમાં ખરેખરી લિપિનો પ્રવેશ	૮	મુદ્રિ પુસ્તક	૨૩
ખાલી લિપિ	૯	સંપુટ ફલક	૨૩
ભારતની મુખ્ય લિપિ	૧૦	છેદપાટી	૨૪
ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા	૧૦	છેદલાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી	૨૪
ભારતીય સભ્યતા અને લેખનકળા	૧૧	(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર,	
ભારતીય લેખનસામગ્રી	૧૧	કપડું, કાગળ આદિ	૨૪
જૈન લેખનકળા	૧૨	તાડપત્ર	૨૯
લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન	૧૨	કાગળ	૨૯
જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર	૧૪	કાગળનાં પાનાં	૩૦
જૈન મંથસમવાય અને વાચનાઓ	૧૫	ધૂટો	૩૧
દેવદર્શિગણે ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન	૧૭	કપડું	૩૧
જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો	૧૭	ટિપ્પણાં	૩૧
લિપિ	૧૮	કાષ્ઠપટ્ટિકા	૩૨
પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો	૧૮	(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ,	
પત્ર	૧૯	જુગવળ આદિ	૩૨
કંચિકા	૧૯	લેખણ માટે ય૩ અને તેની પરીક્ષા	૩૨
દોરો	૧૯	લેખણ	૩૩
ત્રંચિ	૨૦	શાહીના અટકાવ આદિ માટે	૩૩
લિખ્યાસન	૨૦	લેખણનાં જુણુદોષ	૩૩
હંદણ અને સાંકળ	૨૦	વતરણાં	૩૪
		જુગવળ	૩૫
		પ્રાકાર	૩૫
		ઓગિયું—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ	૩૫

વિષયાનુક્રમભણિકા

૭

વિષય	પૃષ્ઠ
કંઠિકા	૩૬
(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ	
અને રંગો	૩૭
કાળી શાહી	૩૮
તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૩૮
કાગળ કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૪૧
કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ	૪૨
પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા	૪૩
સોનેરી અને રૂપેરી શાહી	૪૪
લાલ શાહી	૪૪
અષ્ટગ્રંથ	૪૫
યક્ષકર્દમ	૪૫
‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ	૪૫
મધીલાજન	૪૬
ચિત્રકામ માટે રંગો	૪૬
૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ	૪૭
લિપિનો વારસો	૪૭
જૈન લિપિ	૪૮
જૈન લિપિનો મરોડ	૪૮
લિપિનું સૌંદર્ય	૪૯
લિપિનું માપ	૪૯
અગ્રમાત્રા અને પડીમાત્રા	૪૯
૫) જૈન લેખકો	૫૧
જૈન લેખકો	૫૧
લેખકના ગુણુદોષ	૫૪
લેખકના સાધનો	૫૫
લેખકોની ટેવો	૫૫
લેખકોનો લેખનવિરામ	૫૬
લેખકોની નિર્દોષતા	૫૭
લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર	૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
લેખકોનો ગ્રંથલેખનારંભ	૫૮
લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ	૬૧
લેખકોનો અંકપ્રયોગ	૬૧
અક્ષરકો	૬૩
શબ્દાંક	૬૬
શબ્દાત્મક અંકો	૬૬
(૬) પુસ્તકલેખન	૬૯
તાડપત્રીય પુસ્તકો	૬૯
કાગળનાં પુસ્તકો	૭૦
પુસ્તકલેખનમાં વિશેષતા	૭૧
પુસ્તકલેખનના પ્રકારો	૭૨
ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ	૭૨
પંચપાટ કે પંચપાઠ	૭૩
શ્લોક કે શ્લોક	૭૩
ચિત્રપુસ્તક	૭૩
સુવર્ણાક્ષરી અને રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો	૭૪
સુક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો	૭૭
(૭) પુસ્તકસંશોધન	૭૭
પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો	૭૭
લેખક તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૭૮
૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ	૭૮
૨ લેખકોનો પડી માત્રા વિષયક ભ્રમ	૭૯
૩ પતિતપાઠસ્થાન પરાવર્તન	૭૯
૪ ટિપ્પનપ્રવેશ	૭૯
૫ શબ્દપંડિત લેખકોને કારણે	૭૯
૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા	૭૯
૭ પાઠના ખેવડાવાથી	૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી	૮૦	૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન	૮૮
વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૮૦	૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના	૮૦	૧૫ વિશેષ્ય-વિશેષણસંબંધદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૨ અપરિચિત પ્રયોગો	૮૦	૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન	૮૮
૩ અંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે	૮૦	જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન	૯૯
પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી	૮૧	જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ	૯૦
ત્ર્યંસંશોધનનાં સાધનો	૮૨	રાખ્ખાઓ અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલ જ્ઞાનભંડારો	૯૨
પીછી	૮૨	ધનાઠ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાન-ભંડારો	૯૩
હરતાલ	૮૨	લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ	૯૫
સફેદો	૮૨	જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ	૯૫
ધૂટો	૮૨	વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો	૯૬
ઝેરુ	૮૩	જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા	૯૮
દોરો	૮૩	પુસ્તકોનો વિભાગ	૯૮
પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો	૮૩	પુસ્તકની પોથીઓ અને દાખડાઓ	૯૯
૧ પતિતપાઠદર્શક ચિહ્ન	૮૪	પોથીઓ માટે પાટી-પાઠાં-પૂઠાં	૯૯
૨ પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૪	બંધન	૧૦૧
૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન	૮૫	પાટી-પટ્ટી	૧૦૧
૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન	૮૫	દાખડાઓ	૧૦૧
૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન	૮૫	લાકડાના દાખડાઓ	૧૦૧
૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન	૮૬	કાગળના દાખડાઓ	૧૦૧
૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	આમડાના દાખડાઓ	૧૦૨
૮ પાઠાતુસંધાનદર્શક ચિહ્ન	૮૬	ચંદનના દાખડા	૧૦૨
૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	પોથી અને દાખડા ઉપર નંબરો	૧૦૨
(વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન તેમજ પાઠવિભાગદર્શકચિહ્ન)	૮૭	પેટી પટારા ભંડકિયાં ત્રગેરે	૧૦૩
૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જ્ઞાનભંડારની ટીપ	૧૦૩
૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના	૧૦૪
૧૨ વિભક્તિવચનદર્શક ચિહ્ન	૮૭	ગ્રંથરચનાનું સ્થાન	૧૦૪
		ગ્રંથલેખન	૧૦૬
		ગ્રંથરચનામાં સહાયકો	૧૦૭

વિષયાનુક્રમણિકા

૯

ગ્રંથસંશોધન	૧૦૭	ઉદર, ઉષ્મ, કંસારી, વાંતરી આદિ	
ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા	૧૦૭	ઉવજંતુઓ	૧૧૪
ગ્રંથની પહેલી નકલ—પ્રથમાદર્શ	૧૦૮	અહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ	૧૧૪
ગ્રંથની પ્રશસ્તિ	૧૦૮	પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ	૧૧૪
પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ	૧૦૯	પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ	૧૧૪
જ્ઞાનદારી ઉચલપાથલ	૧૦૯	ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે	૧૧૫
પુસ્તકની ખેદરકારીને આશાતનાની લાવના	૧૧૦	ચોંટી ગએલાં પુસ્તકો માટે	૧૧૫
સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ	૧૧૨	પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો	૧૧૫
સાંપડો અને સાંપડી	૧૧૨	જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા	૧૧૬
કાંબી	૧૧૩	જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ	૧૧૭
પુસ્તકવાચન	૧૧૩	પારિભાષિક શબ્દો	૧૧૭
પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો	૧૧૩	ઉપસંહાર	૧૧૮

અવાંતર વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાચીન સમયમાં જૈન પ્રબંધની વસતી	૧	કપડા ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો અને યત્ર	
જૈન સાધુઓના વિહારોગ્ય આર્યક્ષેત્ર	૧ (૧)	ચિત્રપટ વગેરે	૨૬ (૩૩)
જૈન ધર્મના ફેલાવા માટે સંપ્રતિરાજનો પ્રયત્ન	૧ (૧)	ભોજપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૭ (૩૪)
પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ શિલાલેખો	૪ (૩)	કાંચપત્ર, તામ્રપત્ર આદિ ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો	૨૭ (૩૫)
૬૪ લિપિઓનાં નામ	૪ (૫)	હાથીદાંત, અગુસ્તવક આદિ ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો	૨૮
બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૈન માન્યતા	૪ (૬)	ચામડા ઉપર પુસ્તકલેખન	૨૮ (૩૬)
ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિસ્મરણ	૫ (૬)	પથ્થર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો	૨૮ (૩૭)
જુદી જુદી અક્ષર લિપિઓનાં નામો	૬ (૭ક-લ)	કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર પુસ્તકલેખન	૩૨ (૪૬)
કોટિલીય, મૂલદેવી, અંકલિપિ, શ્વેતલિપિ, રેખાલિપિ, ઔષધલિપિ, દાતાસીલિપિ, સહદેવીલિપિ આદિ લિપિઓ ૬-૭-૮-૯ (૭)		ખીઆરસનું વિધાન	૩૯ (૫૩)
ઉત્તરી અને દક્ષિણી શૈલીની બ્રાહ્મીલિપિના પ્રકારો	૧૦	લાક્ષારસનું વિધાન	૪૦ (૫૫)
પેપાયરસની બનાવટ અને તેનો પ્રચાર	૧૧ (૯)	યશોવિજયોપાધ્યાયના હસ્તાક્ષરમાં લખાએલી પ્રતો	૫૩ (૭૨)
કુલ, ગણ, સંઘ અને સંઘાટકનો પરિચય	૧૩ (૧૧,૧૨)	પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં લખાતી 'ભલે મીંડા'ની આકૃતિ	૫૮, ૫૯, ૭૦
કાગળનાં પુસ્તકોની વચમાં મૂકાતી ખાલી જગ્યાનું કારણ	૧૯, ૨૦	ૐ નમઃ સિદ્ધે, કક્કાની—સ્વર—વ્યંજનની, કાતંત્ર વ્યાકરણ, પ્રથમ પાઠ વગેરેની પાટીઓ	૫૮ (૭૩)
ભારતવર્ષમાં કાગળની બનાવટ અને તેના પ્રચારનો સમય	૨૨, ૨૫ (૩૦), ૩૦	પુસ્તકલેખનના અંતમાં લખાતી ચિત્રાકૃતિઓ	૬૧, ૭૦
તાડપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૫ (૨૯)	જૈન પ્રબંધની ધાર્મિક વસ્તુ ઉપર માલિકી!	૯૭
કાગળ ઉપર લખાએલાં સૌથી પ્રાચીન પુસ્તકો	૨૫ (૩૦)	લિખિત પુસ્તકોની આસપાસ મૂકાતી ચિત્રપટ્ટિકાઓ	૯૯, ૧૦૦
		ચિત્રવાળા દાખડાઓ	૧૦૧
		જૈન ધાર્મિક વસ્તિઓ, પૌષ્ઠશાળાઓ, શૈલ્ય અને શૈલ્યવાસી મુનિઓનાં ઘર વગેરે	૧૦૫ (૧૧૫), ૧૦૬ (૧૧૬થી ૧૨૦)

આવશ્યક સુધારો

- પૃષ્ઠ ૭ પંક્તિ ૧૮માં 'અમારી પા વત'ને અદલે 'અમારી પાસે સંવત' વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૧૪ ટિપ્પણી ૧૪માં નિન્દીચૂર્ણને અદલે નન્દીચૂર્ણ વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૨૭ પં. ૭ માં 'કાંસ્થપાત્ર'ને અદલે 'કાંસ્થપત્ર' વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૪૭ પં. ૧૪માં 'વાપસ્વામ'ને અદલે 'વાપસ્વામાં' વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૫૪ પં. ૩૧માં 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ સ્વોપસ ટીકા'ને અદલે 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ સ્વોપસ ટ્યા' વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૯૨ ટિપ્પણી ૧૦૧ અ માં 'ચિત્ર નં. ૧૦૨'ને અદલે 'ચિત્ર નં. ૧૦૫' વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૧૦૭ ટિપ્પણી ૧૨૨ (ક) નીચે ભગવતીવૃત્તિ: અભયદેવીયા છે તેને અદલે શ્રેયાસનાથ-
ચરિત્ર પ્રાકૃત વાંચવું.
- પૃષ્ઠ ૧૦૮ ટિપ્પણી ૧૨૮ (ક) નીચે ભગવતીવૃત્તિ: અભયદેવીયા એટલું ઉમેરવું.

॥ जयति वीर वर्धमानस्य प्रवचनम् ॥

भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने लेखनकण

भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने तेनो विकास

विश्वतोमुभी जैन श्रमणसंस्कृतिअे भारतीय आर्य संस्कृतिना सार्वभौम विकासमां देवे। अने केटलो विशाण क्षणे आप्ये छे, जेनी विवेचना करवानुं आ स्थान नधी; तेम छतां प्रसंगोपात अेटकुं जण्डानकुं उचित मनाशे के जनसंख्यानी दृष्टिअे छतर संस्कृतिअे करतां सदाने माटे टुंका प्रमाणुमां रखेवा सरलअेदी जैन संस्कृतिअे जगत समक्ष पोतानुं अस्तित्व टकावी राख्युं छे अे जेना सर्वदेशीय विकासने आभारी छे।

सागभार्जना पवित्र आदर्शनी उपासना करनार जैन श्रमणसंस्कृतिअे अेक काणे समग्र भारतमां पोतानो पसारि कर्यो हतो, अने लारे, कहेवामां आवे छे के, जेनी जनसंख्या वालीस करीदनी आसपास पछेव्यी हती. अभने लागे छे के आ मान्यतामां अेक भौंडुं वधी गथुं छे. जे अमाई आ कथन संगत होय तो, जैन धर्मना विस्तार माटे महाराज श्रीसंप्रतिराज अने

१ 'कण्डि निगन्त्याण वा निगन्धीण वा पुरत्थिनेणं जाव अंग-मगहाओ एत्तए, दक्खिणेणं जाव कोसंबीओ, पच्चत्थिणेणं जाव श्रूणाविसयाओ, उत्तरेणं जाव कुणालविसयाओ एत्तए । एताव ताव कण्डि । एताव ताव आरिए खेत्ते । णो से कण्डि एत्तो बहिं । तेण परं जत्थ नाण-दंसण-चरित्ताइं उस्सप्यति-त्ति वेमि ५०॥'

उपरोक्त बृहत्कल्पसूत्रना उद्देश १मांता ५० मा सूत्रमां जैन निर्देश निर्देशीअेना विहारयोग्य आर्षेअेनो विहाण दर्शावामां आन्ये छे, अे श्रमण लगवान महावीरना समयने लकीने छे. ते पछी अर्थात् महाराज श्रीसंप्रतिना जमाना पछी अे व्यवस्था अटलाछे अने 'अटलाछे सके' अे दर्शाववा माटे सूत्रकारे तेण परं० छत्यादि सूत्रांश उभेयो छे, जेनी व्याख्यामां शीकाकारे नीचे अमाजे जण्डानुं छे:

'ततः परं' बहिर्देशेष्वपि सम्प्रतिनृपतिकालादारभ्य यत्र ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि 'उत्सर्पन्ति' स्फा-
त्तिमासादयन्ति तत्र विहर्त्तव्यम् । अर्थात्-लगवान महावीरे जे आर्षेअेनो व्यवस्था करी छे तेथी महाराज देशेमां पण, संप्रतिराजधी लई, न्यां ज्ञान दर्शन अने चारित्रमां वधाते थाय छे त्यां पण्ड विहरी सकाय." विहाण उ पत्र ६०७.
आ सुत्रांशने ध्यानमां राभी लायकारे—

'अज्ञादिणो य दोसा, विराहणा खंदएण दिनुंतो ।

एतेण कारणेणं, पडुच्च कालं तु पणवणा ॥ ३२७१ ॥

वृत्तिः—अज्ञादयश्च दोषाः । विराधना चात्मसंयमविषया । तत्र च स्वन्दकाचार्येण दृष्टान्तः कर्त्तव्यः । अत एतेन कारणेन बहिर्न गन्तव्यम् । एतद् भगवद्ब्रह्मणस्वामिकालं प्रतीत्योक्तम् । इदानीं तु सम्प्रतिनृपतिकालं

તે જમાનાના સમર્થ ધર્મપ્રચારક જૈન શ્રમણોના સાર્વત્રિક પ્રયત્નોને અંતે તેની જનસંખ્યા ચાર કરોડ સુધી પહોંચી હશે એમાં આશ્ચર્ય કે અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. કેવળ ત્યાગમાર્ગ ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિની ઈમારત ખડી કરનાર જૈન સંસ્કૃતિની આટલી વિશાળ જનસંખ્યા, એ ખરે જ આપણને એના પ્રભાવશાળી ધર્મપ્રણેતાઓ અને એના પ્રચારકોના નિર્ભેગ આંતરત્યાગ તથા તપની ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જનતાના માનસમાંથી ઉપર જણાવેલાં આંતરત્યાગ અને તપનાં માન ઓછાં થવા ઉપરાંત દાર્શનિક, ધાર્મિક અને સામાજિક સ્પર્ધા તેમ જ સંઘર્ષણ વધી પડતાં, જૈન સંસ્કૃતિને પોતાની અસ્મિતા તથા ગૌરવને કાયમી ટકાવી રાખવા માટે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલવું પડ્યું અને ત્યાગમાર્ગની ઉપાસના સાથે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરે જીદાંજીદાં ક્ષેત્રોનો આશ્રય લેવા પડ્યો. એ આશ્રય લીધા પછી જૈન સંસ્કૃતિએ અતિ ટૂંક સમયમાં તેના પ્રત્યેક અંગમાં કેવી કેટલી અને કઈ રીતે પ્રગતિ સાધી એને લગતી નોંધ કે વર્ણન ન આપતાં, અહીં માત્ર સાધારણ જેવી જણાતી ‘લેખનકળા’ના વિષયમાં જ કાંઈક લખવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે; જે ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકશે કે એક મામૂલી જેવી લાગતી લેખનકળાના વિષયમાં પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ આટલો જાડો અને ઝીણવટભર્યો વિકાસ સાધ્યો છે તે એ સંસ્કૃતિએ ધતર મહત્વનાં વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિનાં ક્ષેત્રોમાં કેટલો પ્રચુર અને આશ્ચર્યજનક વિકાસ સાધ્યો હશે જે ક્ષેત્રો આજ સુધી બહુ જ ઓછાં ખોડાયાં છે અને જે ખોડાયાં છે તેમાં તેને વાસ્તવિક ન્યાય મળ્યો જ નથી, જેની સાબિતી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પૂરી પાડશે.

પ્રતીત્ય પ્રજ્ઞાપના ક્રિયતે—યત્ર યત્ર જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ ઉત્સર્પન્તિ તત્ર તત્ર વિહર્ત્તવ્યમ્ ॥’ વિભાગ ૩ પત્ર ૬૧૫.

અર્થત—“આર્યક્ષેત્રની બહાર બિહાર કરવામાં સંયમધર્મને હાનિ પહોંચે છે માટે બહાર ન જવું. આ નિયમ ભગવાન વર્ધમાનસ્વમિના જમાનાને લક્ષીને છે. સંપ્રતિરાજના જમાનાથી આર્યક્ષેત્રની બહાર જ્યાં જ્ઞાનવિની શક્તિ ધાય છે ત્યાં વિહરી શકાય છે.”

—એમ જણાવી સંપ્રતિરાજનું દર્શાવ આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે—

“અવનતીપતિ શબ્દ સંપ્રતિએ પોતાના સીમાહાના શબ્દોને ઝોલાવી તેમના દ્વારા તેમજ પોતાના વિશ્વાસધાર ધર્મપ્રિય સેવકો દ્વારા દેશવિદેશમાં જૈન ધર્મને પ્રચાર કર્યો; જેને પ્રતાપે જન સાધુઓકાઈપણ બતની હરકત શિવાય વૈદિક સંસ્કૃતિ-પ્રધાન આંધ્ર અને દ્રવિડ જેવા દૂર દેશોમાં ફરી શક્યા અને જૈન ધર્મનો સવિશેષ પ્રચાર કરી શક્યા.”

સો રાયાડવંતિવત્તી, સમળાણં સાદતો સુવિહ્યાળં । પચ્ચંતિયરાયાળો, સવ્વે સદાવિયા તેળં ॥ ૩૨૮૩ ॥

કહિબો ય તેસિ ધમ્મો, વિત્યરતો માહિતા ય સમ્મત્તં । અપ્પાહિતા ય બહુસો, સમળાણં મહ્ગા હોહ ॥ ૩૨૮૪ ॥

વીસઙ્ગિજ્યા ય તેળં, ગમળં ઘોસાવળં સરજ્જેસુ । સાહૂળ સુહવિહારા, જાતા પચ્ચંતિયા દેસા ॥ ૩૨૮૭ ॥

સમળમહમ્ભાવિણ્ણુ, તેસુ રજ્જેસુ એસળાદીસુ । સાહુ સુહં વિહરિયા, તેળં ચિય મહ્ગા તે ઉ ॥ ૩૨૮૮ ॥

ઉદિળ્ણજોહાહાલસિદ્ધસેળો, સ પથિવો ણિજ્જિયસત્તુસેળો ।

સમંતતો સાહુસુહપ્પચારે, અકાસિ અંધે દમિલે ય ઘોરે ॥ ૩૨૮૯ ॥

ઉદ્દેશ

આજે અમે 'લેખનકળા'ના વિષયમાં કાંઈક લખવાનો નિરધાર કર્યો છે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે આજે સૈદ્ધાંતો થયાં ચાલુ પતનને અંતે ભારતવર્ષે પોતાના પુનરુત્થાનનો આરંભ કર્યો છે. એ આરંભ કોઈ અમુક એક અંગ કે દિશાને લક્ષીને છે એમ નથી, પરંતુ એનું એ પુનરુત્થાન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ પ્રત્યેક વિભાગને લક્ષમાં રાખીને થઈ રહ્યું છે. સેંકડો વર્ષથી ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તી રહેલ ભીષણ રાજકીય વિખલવ આદિને પરિણામે નાશ પામેલ પ્રત્યેક વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરેને જીવંત કરવા માટે જેમ અનેકાનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે એ જ રીતે વર્તમાન મુદ્રણયુગને લીધે અદૃશ્ય થતી આપણી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિશિષ્ટ 'લેખનકળા, તેનાં સાધનો અને કલાધર લેખકો' એ સૌનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પણ એક જમાનો આવવાનો છે એમાં જરા પણ શંકા નથી. તેવે સમયે આવી નિબંધરૂપે સંગ્રહ કરાએલી સાધન વગેરેને લગતી ગોઠી કાર્યસાધક અને એ મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને અમે 'લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા ટ્રેરાયા છીએ.

નામ અને વિષય

ભારતવર્ષની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ: જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, બૌદ્ધ શ્રમણસંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ. આ ત્રણે મહાન સંસ્કૃતિઓએ આર્ય પ્રજ્ઞના આંતર અને બાહ્ય જીવનના વિકાસ માટે જેમ સતત અનેકવિધ પ્રયત્નો સેવ્યા છે એ જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખનકળાના વિકાસ માટે ભારતની ત્રણે સંસ્કૃતિઓએ સંયુક્ત પ્રયત્ન કરેલા હોવા છતાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એ કળા તેમજ તેનાં સાધન આદિના વિકાસ અને સંગ્રહમાં કેવી અનોખી ભાત પાડી છે એ વિષયને દર્શાવતો પ્રસ્તુત નિબંધ હોઈ એનું નામ અમે 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' એવું આપ્યું છે.

ભારતીય લેખનકળા^૨

ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ

પ્રસ્તુત નિબંધમાં 'જૈન લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા પહેલાં 'ભારતીય લિપિ અને લેખનકળા'ની ઉત્પત્તિના વિષયમાં થોડું લખવું યોગ્ય છે. ભારતીય પ્રજ્ઞની લિપિ-વર્ણમાલા ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ સંબંધમાં પાશ્ચાલ વિદ્વાનોના અનેક મતો હોવા છતાં સયબહાદુર શ્રીયુક્ત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝાજીએ પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' નામના પુસ્તકમાં એમ નક્કી કર્યું છે કે ભારતીય આર્ય સભ્યતા અતિ પ્રાચીન હોઈ એની લિપિ અત્યંત પ્રાચીન તેમજ સ્વતંત્ર છે. એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શામાંથી થઈ એ કહેવું શક્ય નથી, તેમ છતાં ચાલુ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ મુજબત્વે કરીને દૃષ્ટ પ્રમાણે ઉપર આધાર રાખતી હોઈ, ઉપલબ્ધ થતાં પ્રમાણોને

૨ આ વિભાગ લગભગ અદ્વરસ: ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાંથી ફકરાઓ લઈને જ લખવામાં આન્યો છે. જેઓ ભારતીય પ્રાચીન-અર્વાચીન લિપિઓ, તેની ઉત્પત્તિ, આદિનો વિસ્તૃત અને વિશિષ્ટ પરિચય તેમ જ અર્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ભા૦ પ્રા૦ લિ૦ પુસ્તક જ એવું જોઈએ.

આધારે એટલું નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચ સૈકા પહેલાં ભારતીય લિપિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી. ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભારતીય લિપિમાત્રને 'સેમેટિક' લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થયાનું મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ વાતને તેઓએ સચોટ દલીલો દ્વારા અસત્ય પુરવાર કરી છે.

ચાઈનીઝ ભાષામાં રચાએલા 'શા યુઅન્ યુ લિન્' નામના બૌદ્ધ વિશ્વકોશમાં બ્રાહ્મી, ખરોઠ્ઠી આદિ લિપિઓની ઉત્પત્તિ વિષે લખતાં તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથ 'લક્ષિતવિસ્તર' પ્રમાણે ૬૪ લિપિઓનાં નામ આપ્યાં છે, જેમાં પહેલું બ્રાહ્મી અને બીજું ખરોઠ્ઠી (કિઅ-લુ-સે-ટો=ક-લુ-સે-ટો=ખરો-સ-ટ=ખરોઠ્ઠ) છે. 'ખરોઠ્ઠ'ના વિવરણમાં લખ્યું છે કે 'લખવાની કળાની શોધ ત્રણ દૈવી શક્તિવાળા આચાર્યોએ કરી છે. તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મી છે, જેમની લિપિ (બ્રાહ્મી) યામી

૩ અત્યાર મુઘીમાં અશોકથી પહેલાંના માત્ર એ નાનાના શિલાલેખો મળ્યા છે. જેમાંનો એક અજમેર જિલ્લાના 'વડલી' ગામથી શ્રીયુક્ત યૌ. હી. એજાણને મળ્યો છે અને બીજો નેપાલમાંના 'પિપ્રાવા' નામના સ્થાનમાં આવેલ એક સૂરપની અંદરથી મળેલ પાત્ર ઉપર યોદ્ધાલેખો છે, જેમાં શુદ્ધદેવનાં અસ્તિ છે. આમાંનો પહેલો એક ધાંલલા ઉપર યોદ્ધાએલા લેખનો ટુકડો છે, જેની પહેલી પંક્તિમાં 'વીર[ ]ય મગવ[ત]' અને બીજી પંક્તિમાં 'ચતુરાસિતિવ[સ]' યોદ્ધાએલ છે. આ લેખનું ચોરાસીનું વર્ષ જેનેના છેલ્લા તીર્થંકર વીર (મહાવીર)ના નિર્વાણ સંવતનું છે. એટલે આ લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૩નો છે. બીજો પિપ્રાવાના સૂરપમાંનો લેખ શુદ્ધતા નિર્વાણસમય અર્થાત્ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૭થી કાંઇક પછીનો હોવા નોંધએ. પહેલો શિલાલેખ અજમેરના 'રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ'માં છે અને બીજો કલકત્તાના 'ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ'માં છે. ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૨-૩.

૪ અરબી, ઇથિઓપિયન, અરમીયન, સીરીઅન, ફિનિશીઅન, હિબ્રુ આદિ પશ્ચિમી એશિયા અને આફ્રિકા ખંડની ભાષાઓ તથા તેમની લિપિઓને 'સેમેટિક' અર્થાત્ આઈબલપ્રસિદ્ધ નૂહના પુત્ર શેમનાં સંતાનોની ભાષા અને લિપિઓ કહે છે.

૫ બ્રાહ્મી, खरोष्ठी, पुष्करसारी, अंगलिपि, बंगलिपि, मगधलिपि, मांगल्यलिपि, मनुष्यलिपि, अंगुलीयलिपि, शकारलिपि, ब्रह्मवल्लीलिपि, द्राविडलिपि, कनारिलिपि, दक्षिणलिपि, उग्रलिपि, संख्यालिपि, अनुलोमलिपि, ऊर्ध्वधनुलिपि, दरदलिपि, खास्यलिपि, चीनलिपि, हूणलिपि, मध्याक्षरविस्तरलिपि, पुष्पलिपि, देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि, किन्नरलिपि, महोरगलिपि, असुरलिपि, गरुडलिपि, मृगचक्रलिपि, चक्रलिपि, वायुमह-लिपि, मौमदेवलिपि, अंतरिक्षदेवलिपि, उत्तरकुर्वीपलिपि, अपरगौडादिलिपि, पूर्वविदेहलिपि, उत्क्षेपलिपि, निक्षेपलिपि, विक्षेपलिपि, प्रक्षेपलिपि, सागरलिपि, वज्रलिपि, लेखप्रतिलेखलिपि, अनुद्रुतलिपि, शास्त्रावर्त्तलिपि, गणावर्त्तलिपि, उत्क्षेपावर्त्तलिपि, दिक्षेपावर्त्तलिपि, पादलिखितलिपि, द्विरुत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, दशोत्तरपद-सन्धिलिखितलिपि, अध्याहारिणीलिपि, सर्वरुत्संग્રहणीलिपि, विद्यानुलोमलिपि, विमिश्रितलिपि, ऋषितपस्तस-लिपि, धरणीપ્રેક્ષણાલિપિ, सर्वૌષધનિષ્પેદલિપિ, सर्वસારસંગ્રહणीलिपि અને सर्वभूतरूढग्रहणीलिपि.

—લલિતવિસ્તર અધ્યાય ૧૦

ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૧૭ ટિ. ૩માં ઉપરોક્ત નામો આપીને છેવટે ઉમેરવામાં આનું છે કે 'આમાંનાં ઘણાંખરાં નામો કલ્પિત છે.'

૬ બ્રાહ્મીલિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૈન માન્યતા આ પ્રમાણે છે:

(ક) લગવાન અષ્ણદંબે પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મીને સૌ પહેલાં લિપિ લખવાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું તેથી એનું નામ 'બ્રાહ્મી લિપિ' કહેવામાં આવે છે. તેહં લિવીવિદ્વાર્ણ, જિષેણ વંમીઈ દાહિણકરેણં । (આવશ્યકનિર્ણુક્તિ-માખ્ય માથા ૧૩.)

આબુથી જમણી આબુ લખી વાંચી શકાય છે. તેના પછી કિચ્ચ-લુ (કિચ્ચ-લુ-સે-ટા=ખરોડનું ટૂંકું રૂપ) છે, જેની લિપિ જમણી આબુથી ડાબી આબુ વાંચી શકાય છે. સૌથી ઓછા મહત્વનો ત્સં-કી છે, જેની લિપિ (ચીની) ઉપરથી નીચે અર્થાત્ ઊભી વાંચી શકાય છે. બ્રહ્મા અને ખરોડ ભારતવર્ષમાં થયા છે અને ત્સં-કી ચીનમાં થયેલા છે. બ્રહ્મા અને ખરોડ તેમની લિપિઓ દેવ-લોકમાંથી મેળવી છે અને ત્સં-કીએ પક્ષી વગેરેનાં પગલાંના ચિહ્ન ઉપરથી તૈયાર કરી છે.

ભારતીય લિપિઓ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મી^૭ અને ખરોડી એ બે લિપિઓ જ પ્રચલિત

(લ) સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીઅલયદેવે નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

‘તથા ‘વંમિ’ ત્તિ બ્રાહ્મી-આદિદેવસ્ય મગવતો દુહિતા બ્રાહ્મી વા-સંસ્કૃતાદિમેદા વાળી તામાધિત્ય તેનૈવ યા દર્શિતા બક્ષરલ્લેખનપ્રક્રિયા સા બ્રાહ્મી લિપિ: |’ પત્ર ૩૬ ।

આ ઉદ્દેશમાં એક વાત એ ઉમેરવામાં આવી છે કે ‘બ્રાહ્મી એટલે સંસ્કૃત આદિ ભારતીય ભાષાઓને લખવા માટે અનુકૂળ લિપિ તે બ્રાહ્મી લિપિ.’

(મ) મગવતીસૂત્રના ‘નમો વંમીએ લિવીએ’સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય શ્રીઅલયદેવે જણાવ્યું છે કે

‘લિપિ:—પુસ્તકાવાવક્ષરવિન્યાસ:; સા ષાષ્ટાદશપ્રકારાડપિ શ્રીમન્નાભેયજિનેન સ્વસુતાથા બ્રાહ્મી-નામિકાયા દર્શિતા તતો બ્રાહ્મીત્યમિધીયતે । આહ ચ—‘લેઈ લિવીવિદ્યાણં, જિણેણ વંમીઈ વાહિણકરેણ ॥’ ઇતિ, અતો બ્રાહ્મીતિ સ્વરૂપવિશેષણં લિપેરિતિ ।’ પત્ર ૫ ।

આમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે ‘અહીં “બ્રાહ્મી” એ નામમાં બ્રાહ્મી આદિ અઠાર લિપિઓનો સમાવેશ કરવાનો છે. સ્વતંત્ર બ્રાહ્મી લિપિ તરીકે આ નમસ્કાર નથી.’

[અહીં પ્રસંગોપાત જણાવેલું જોઈએ કે ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિદ્યમાન આચાર્ય શ્રીમાન અલયદેવ પહેલાં અર્થાત્ ચિકમતી અગીઆરમી સદી પૂર્વે થઈ ચૂક્યું હતું. જે તે સમયે પ્રાચીન લિપિઓના વાચકો કે લખકાર હોત તો શ્રીમાન અલયદેવસૂત્રને સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં અઠાર લિપિઓનું વ્યાખ્યાન કરતાં ‘एतत्स्वरूपं न दृष्ट-मिति न दर्शितम् । अर्थात् आ लिपिओनुं स्वयं कथांय जेथुं लघुं नथी माटे अतान्युं नथी’ એમ લખવું ન પડત. આ જ કારણથી કેવળ શાબ્દિક અર્થઘટના ખાતર કરેલી ટીકામાંથી નીકળતા આશયો ઉપર ખાસ કર્યું જ ધ્યાન રાખી ન શકાય; એટલે અમે આનીએ છીએ કે આચાર્ય શ્રીઅલયદેવ આદિ વ્યાખ્યાકારોએ બ્રાહ્મી, ચવનાની, ટોવાપુરિકા, ખરોડી આદિ લિપિઓને બ્રાહ્મી લિપિના ભેદ તરીકે જણાવી છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ ન હોતાં ફક્ત સૂત્રકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મી પ્રધાન અઠાર લિપિઓનાં નામોનો અથવા પ્રકારોનો જ એ સંગ્રહ છે. અલયત એ ખર’ છે કે આ અઠાર નામોમાં બ્રાહ્મીલિપિના ફેરલાક ભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મગવતીસૂત્રના આરંભમાં નમો વંમીએ લિવીએ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે એ, જન આગમોનું લેખન બ્રાહ્મીલિપિમાં થયેલું હોઈ એની આઠગીરી તરીકે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તહિ કે માત્ર સામાન્ય લિપિ તરીકે.]

૭ મહારાજ અશોક પહેલાના જૈન સમવાયાંગસૂત્રમાં અને તે પછી રચાયેલા લલિતવિસ્તારમાં બ્રાહ્મી ને ખરોડી સિવાયની બીજી ઘણી લિપિઓનાં નામ મળે છે, પરંતુ તે લિપિઓના કોઈ શિલાલેખો અત્યાર સુધી મળ્યા નથી. આનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે એ બધી યે લિપિઓ પ્રાચીન સમયથી જ હુણ સઘ મઈ હરો અને એ બધીનું સ્થાન બ્રાહ્મી લિપિએ લીધું હશે. અને એ જ કારણે લિપિઓની નામાવલિમાં બ્રાહ્મીલિપિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ.

હતી. આહી લિપિ ડાખી આબુથી જમણી આબુ લખાતી અને ખરોઈ લિપિ ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી આદિ લિપિઓની જેમ જમણી આબુથી ડાખી આબુ લખાતી હતી. ખરોઈ લિપિ જમણી આબુથી ડાખી આબુ લખાતી હોઈ 'સેમેટિક' વર્ગની છે. એનો પ્રચાર ઈ.સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી સુધી પંજાબમાં હતો. તે પછી એ લિપિ ભારતવર્ષમાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને તેનું સ્થાન આહી

(ક) લલિતવિસ્તરનો ઉલ્લેખ અમે ટિં ૫ માં આપી ચૂક્યા છીએ; સમવાયાંગસૂત્રનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:
 બંધીએ ણં લિવીએ અદ્વારસવિદ્દે લેલવિદ્વાને પં૦ તં૦--બંધી, જવણાલિયા (જવણાણિયા), દોસાડરિઆ,
 ચરોટિઆ, પુલ્લરસારિયા, પહારાહ્યા (પહરાહ્યા), ઉચ્ચતરિયા, અક્ષરપુટ્ટિયા, મોગવયતા, વેણતિયા, મિળ્હહ્યા,
 અંકલિવી, ગણિઅલિવી, ગંધગ્વલિવી-મૂલલિવી, આદંસલિવી, માહેસરીલિવી, દામિલીલિવી, પોલિદિલિવી ।
 —સમવાયાંગ ૧૮ સમવાયે ॥

પન્નવણાસૂત્રની ભુડીભુડી પ્રતામાં ઉચ્ચતરિયાને અદ્દે અંતકલરિયા, ઉચ્ચંતરિકલિયા અને ઉચ્ચંતરકરિયા એવાં નામો પણ મળે છે અને આદંસલિવીને અદ્દે આયાસલિવી એવું નામ પણ મળે છે.

(ખ) વિશેષાવશ્યક ગાં ૪૬૪ની શ્રીકામાં અદ્વાર લિપિનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

“અષ્ટાદશ લિપયઃ—

હંસલિવી ^૧ મૂલલિવી, ^૨ જક્લી તહ રવસસી ય ^૩ બોધગ્વા । ^૪ ઉટ્ટી જવણિ તુલ્લી, ^૫ કીરી દવિલી ય ^૬ સિંધવિયા ॥
^{૧૧} માલવિણી ^{૧૨} નહિ નાગરિ, ^{૧૩} લાડલિવી ^{૧૪} પારસી ય ^{૧૫} બોધગ્વા । તહ ^{૧૬} અનિમિત્તી ય ^{૧૭} લિવી, ^{૧૮} જાણકી ^{૧૯} મૂલદેવી ય ॥”

(ગ) સમવાયાંગસૂત્રમાં અને વિશેષાવશ્યકશ્રીકામાં આવતાં અદ્વાર લિપિઓનાં નામોનાં મેટો ફરક છે. સમવાયાંગસૂત્રમાં આહી ને ખરોઈ લિપિનાં નામ છે જ્યારે વિશેષાવશ્યકશ્રીકામાં તે બીજકુલ છે જ નહિ. વિશેષાવશ્યકશ્રીકામાં આવતાં નામોમાં એશિયાઈ અને ભારતીય પ્રદેશોનાં તેમજ આણ્ડ્ય, મૂલદેવ જેવા ભારતીય વિદ્વાનોનાં નામોની ડાખી વધારે થાય છે જ્યારે સમવાયાંગસૂત્રમાં આવતાં નામો માટે તેમ નથી.

સમવાયાંગસૂત્ર, લલિતવિસ્તર અને વિશેષાવશ્યકશ્રીકામાં દર્શાવેલ લિપિઓ અધી યે કોઈ સ્વતંત્ર સંકેતજનિત લિપિઓ જ હશે એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કેટલીક લિપિઓ અચુક વસ્તુને યુક્ત રાખવા ખાતર કે ટુંકાવવા ખાતર વૈદ, જોષી, મંત્રવાદી આદિએ કરેલા એક જ લિપિના માત્ર વર્ણપરિવર્તનરૂપ ફેરફારમાંથી પણ જન્મી છે. ઉ.ત. વિશેષાવશ્યકશ્રીકામાંનાં અદ્વાર લિપિઓનાં નામોમાં આવતી 'આણ્ડ્યી' લિપિ અને 'મૂલદેવી' લિપિ એ 'નાગરી' લિપિના વર્ણપરિવર્તન માત્રથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ ભતની લિપિઓને વાસ્તવચાયનીય કામસૂત્રમાં ૬૪ કલાઓમાં મ્લેચ્છિતવિકલ્પાઃ અર્થાત્ 'મ્લેચ્છિત' લિપિઓના ભેદ તરીકે ઓળખાવેલી છે. આ 'કલા'વાક્યની જ્યમંગલા શ્રીકામાં શ્રીકારે—

‘મ્લેચ્છિતવિકલ્પાઃ’ इति, यत् साधुशब्दोपनिबद्धमप्यक्षरव्यत्यासादस्वष्टार्थं तद् म्लेच्छितं गूढवस्तुमन्त्रार्थम् ।
 अर्थात्—જે શુદ્ધ શબ્દરચનાવાળું હોવા છતાં અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાથી—કરીને લખવા-ઓલવાથી અસ્પષ્ટ અર્થવાળું હોય તે મ્લેચ્છિત. એનો ઉપયોગ સંતાડવા ક્ષાયક વાત કે મંત્રાદિમાટે થાય છે.”

—એમ જણાવી ‘કૌટિલીય=આણ્ડ્યી’ અને ‘મૂલદેવી’ લિપિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

‘तद्यथा कौटिलीयम्—

दादेः क्षान्तस्य कादेश्च, स्वरयोर्ह्रस्व-दीर्घयोः ।

भिन्नुष्मणोविपर्यासाद्, दुर्बोधमिति संज्ञितम् ॥

લિપિએ લીધું; તેમ છતાં હિંદુકુશ પર્વતના ઉત્તરના દેશોમાં તેમજ આધુનિક તુર્કસ્તાન આદિ દેશોમાં, બધાં ઐદ્ધ ધર્મ અને ભારતીય સભ્યતા પોતાનો પગ જમાવી રહી હતી ત્યાં, કેટલીયે સદીઓ સુધી તે ચાલુ હતી.

अ-कौ ख-गौ घ-ङौ चैव, च-टौ त-पौ य-शौ तथा ।

एते व्यस्ताः स्थिराः शेषाः, मूलदेवीयमुच्यते ॥ ’

—અધિ૦ ૧ અધ્યા૦ ૩ સૂત્ર ૧૬.

પ્રસ્તુત કામસૂત્રની ‘નિર્ણયસાગરીય’ અને ‘શૌખંખા સીરીઝ’ની આજ્ઞતિમાં પાઠભેદો ધણા છે; તેમ છતાં એ પાઠ-ભેદોને જતા કરી જે પાઠો શાસ્ત્ર અને પ્રામાણિક લાભ્યા તે જ અહીં આમારા પ્રમાણમાં રવીકાર્યા છે.

‘ક’ થી ‘ય’ સુધીના અને ‘દ’ થી ‘ક્ષ’ સુધીના વ્યંજનો, હૂરવ અને દીર્ઘ સ્વરો, અનુસ્વાર અને વિસર્ગ, આ પદાને ઉલ્લાસીને લખવાથી ‘કૌટિલીય=ચાણક્યી’ લિપિ ખતે છે. આનો કાઠો આ પ્રમાણેનો હોતો જોઈએ—

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ
દ	ધ	ન	પ	ફ	બ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	હ	ક્ષ	

અ	ઇ	ઉ	ઋ	ૠ	એ	ઑ
આ	ૈ	ઋ	ૠ	ૡ	ૢ	ૣ

• (અં)
• (અઃ)

‘મૂલદેવી’ લિપિમાં અ આ ઇ ઈ ઐ રવરોને અદ્વે ક કા ઇત્યાદિ અને ક કા ઇત્યાદિને અદ્વે અ આ ઇત્યાદિ લખવા. ખ અને ગ, ઘ અને ઙ, ચ વર્ગ અને ટ વગ, ત વર્ગ અને પ વર્ગ, ય વર્ગ અને શ ષ એ એકબીજાને અદ્વે લખવા. વ્યંજન સાથે મજેલા સ્વરો જેમના તેમ કાયમ રહે છે.

આમારી પાસે સંવત ૧૬૬૩માં લખામણું એક પાતું છે જેમાં કેટલાક ‘અલેચિત’ લિપિના અને ‘અક્ષરમુદ્રિકા’ના પ્રકારો આપેલા છે, તેમાં મૂલદેવી લિપિ કાઠો અને ઉદાહરણ સાથે આપેલી છે તે અહીં ઉતારવામાં આવે છે:

અ	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ

आदयः कादयो ज्ञेयाः, ख-गौ घ-ङौ परस्परम् ।

शेषवर्गेषु वर्गेषु, मूलदेवेन भाषितम् ॥ १ ॥

स्वरः स एव कथ्यते ॥ इति मूलदेवी लिपिः ॥ विरिलोनडीएम सिरिपं ॥ श्रीरस्तु ॥

અંતમાં વિરિલોનડીએમ સિરિપં લખ્યું છે તેનો આશય એ છે કે મૂલદેવી લિપિમાં રિષિસોમજીકેન લિખિતં એમ લખતું હોય તો વિરિલોનડીએમ સિરિપં એમ લખાય છે.

ચાણક્ય અને મૂલદેવ એ બન્નેય વિદ્વાન રાજમાન્ય પુરુષો હોવાથી, પૂર્વે યજ્ઞ ગ્યેલા હોઈ ચાણક્યી અને મૂલદેવી લિપિઓ અતિ પ્રાચીન છે.

સમયાયાંજસૂત્રમાં આપતી ‘અંકલિપિ’ અંકાથી લખાતી હોયતી જોઈએ. ઉપરોક્ત પાનામાં એકલિપિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

अ क-च-ट-त-फ-य शवर्गाः । ल आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह । प्रथमं वर्गो गण्यते । पश्चात् दर्गस्य अक्षरो

ભારતવર્ષમાં ખરોટી લિપિનો પ્રવેશ

ઈતિહાસવેત્તાઓની એ માન્યતા છે કે ઈરાનવાસીઓ સાથે હિંદુસ્તાનના વ્યાપારિક સંબંધને લીધે તેમજ તેમના રાજત્વકાળમાં તેમની સત્તા નીચે રહેલ હિંદુસ્તાનના ઇલાકાઓમાં તેમની રાજકીય લિપિ ‘અરમઠક’નો પ્રવેશ થયો હશે અને તેમાંથી ખરોટી લિપિની ઉત્પત્તિ ઈર્ષ હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જોમ મુસલમાનોના રાજ્ય દરમિયાન તેમની ધારસી લિપિ આ દેશમાં દાખલ થઈ અને તેમાં કેટલાક અક્ષરો ઉમેરાઈ ઉર્દૂ લિપિ બની.

‘અરમઠક’ લિપિમાં ઘટત ૨૨ અક્ષરો હોઈ તેમાં સ્વરોની અપૂર્ણતા અને હ્રસ્વદીર્ઘના ભેદનો અભાવ તેમજ સ્વરોની માત્રાઓનો સદંતર અભાવ હોવાથી એ લિપિ ભારતવર્ષની ભાષાને માટે યોગ્ય ન હતી. તેથી ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ તેમાં અક્ષરોની સંખ્યા વધારીને તેમજ કેટલાક અક્ષરોને આવશ્યકતા પ્રમાણે બદલીને અને સ્વરોની માત્રાઓની યોજના કરીને તેના ઉપરથી ‘ખરોટી’ લિપિ તૈયાર કરી હોય. સંભવ છે કે આ લિપિને વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર

ગણ્યતે । પશ્ચાત્ માત્રા ગણ્યતે । અહ્નો લિહ્યતે ॥ इति अङ्कपल्लवी ॥

૭૨૩ । ૮૨૩ । ૮૩૯ । ૬૫ । ૩૩૪ । ૭૩૩ । ૮૨૨ । ૫૧-૧૧ ॥ શ્રીઃ ॥

અહીં અંકમાં જણાવ્યું છે કે રિવિસોમજીલિહિતં

અંકલિપિ પછી ‘શૂન્યલિપિ’ અને ‘રેખાલિપિ’ આપવામાં આવી છે:

अनेन प्रक्षारेण शून्यपल्लवी शून्यानि कार्याणि । रेखापल्लवी रेखाः कार्याः ॥

જૈન છેલ્લા આગમોમાં શૂન્યલિપિને પ્રાયશ્ચિતોના પ્રસંગમાં જે અંકલિપિ અને શૂન્યલિપિના ઉપયોગ કર્યો છે એના પરિચય આગળઉપર અંકના પરિચય પ્રસંગે આપીયું.

આ સિવાય આ પાનામાં ઔષધલિપિ, દાતાસીલિપિ અને સહદેવીલિપિ પણ આપવામાં આવી છે, જેના ઉતારો અહીં આપવામાં આવે છે:

औषधपल्लवी यथा—अगर १ कपूर २ चेलूर ३ टंकण ४ तगर ५ पीपरिं ६ यावित्री ७ सूंठि ८ ।
जे वर्गनो अक्षर ते औषधनाम । जे वर्गनुं जेतमु अक्षर तेतलां टांक । जेतमु स्वर तेतला वल ॥ इति
औषधपल्लवी ॥ श्रीरस्तुः ॥

दाता धण कोस भावं, बाला महं खगं घटा ।

आशा पीठं जडे षंढे, चयं रिच्छे थनं झफा ॥ १ ॥ इति दातासी ॥

अ प । फ ब । भ म । क च । ख छ । ग ज । घ ङ । ङ न । ट त । ठ थ ।
ड द । ढ ध । ण न । ह य । श व । र स । ल ष ॥ इति सहदेवी ॥

આઈ સારાભાઈ નવાજ પાસેના “૧૮૯૭ રા કા । સુ । ૧૨ ॥” ના લખેલ પાનામાં ‘દાતાસી’ અને ‘સહદેવી’ લિપિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

‘दा-ता ध-न को-स भा-वं, वा-ल म-हि-ष गो-घ-टा ।

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

आ-इ पू-छ ज-डा थ-टा, उ-च-री-य ठ-ण झ-फू ॥ १ ॥’

કરનાર, 'આઈનીઝ ઔદ્ધ વિશ્વકોશ'માં લખ્યા મુજબ, 'ખરોખ' નામનો આચાર્ય (બ્રાહ્મણ) હોય, જેના નામથી લિપિનું નામ 'ખરોખી' પડ્યું હોય. તેમજ એ પણ સંભવ છે કે તક્ષશિલા જેવા ગાંધારના કોઈ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં આ લિપિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય.

બ્રાહ્મી લિપિ

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી લઈ ઈ.સ. ૩૫૦ સુધીની ભારતવર્ષની તમામ લિપિઓની સંજ્ઞા 'બ્રાહ્મી' છે. તે પછી તેની લેખનપ્રણાલી બે વિભાગમાં વહેંચાય છે, જેને 'ઉત્તરી' અને 'દક્ષિણી' નામથી ઓળખવામાં

આહા 'સહદેવી' લિપિમાં લખ્યું છે કે

“ઓ-કી-સૈ-રૈ ૫-હિ-લો નૈ-મું, અનુક્રમે અક્ષર અંક ।

ક મિંડું ૦. રવ ચોકડી +, ગમેં વિવળો વંક ૯ ॥૧॥

ચવિં આધો ચંદલો ૦, તતેં લીહ તરાલ ૩ ।

જજેં સાથીઓ જાળીદં ૫, વવિં મિંડું ઘાડ ૦ ॥૨॥

છછેં દો લીટી રવડી ॥, ટટેં ઉમી ચ્યાર ૩ ॥ ।

મમં મિંડું આંકડો ૪, ઢઢેં ત્રિસ્વુળ વિચાર ૬ ॥૩॥

एता अक्षर एणें रूपें करवा । तेहना काना मात्र जे अक्षरना बोलता होय ते करवा । बीजा अक्षर बाकी रह्या ते अक्षर करवा । इति सहदेवी जाणनी ॥

ॐ।+।३।पां।णो।३।चं।२॥

पाः४ः३ः८।:थः०:८।:एः३:, ३:बः३:०:।।।:ए।:।।।:फु।:१:।

एः८:३:धे:३:।:०:४:, ३:घ:४:७:।।: ३:ह:१: ॥२॥”

लिखतं पं० मोतीचंद ॥

પારસનાથકે નાંમસેં, સવ સંકટ મીટ જાઝ ।

મનસુધે સેવા કરેં, તા ધરેં લછી સુહાઝ ॥૧॥

ભાઈ સારાભાઈ પારેના ખનામાંની 'સહદેવીલિપિ' ખાટેના દુહાઓ અને તેની લાખા જેતાં એ લિપિ કોઈ યતિએ ખનાવેલી હોય તેમ લાગે છે. સભવ છે કે તેના લેખક પં० મોતીચંદણ યતિની જ એ ખનાવેલી હોય.

ઉપરુક્ત અમારી પારેના પાનાના અંતમાં સંવત્ ૧૯૬૩ વર્ષે । મુ० સોમજીલિપીકૃત એવા ઉ:રેખ છે.

આવે છે. ઉત્તરી શૈલીનો પ્રચાર વિંધ્યાચલથી ઉત્તરના દેશોમાં અને દક્ષિણી શૈલીનો પ્રચાર દક્ષિણ તરફના દેશોમાં રહ્યો છે, તેમ છતાં ઉત્તરના દેશોમાં દક્ષિણી શૈલીના અને દક્ષિણના દેશોમાં ઉત્તરી શૈલીના શિલાલેખો કોઇકોઇ ઠેકાણે મળી આવે છે. ઉત્તરી શૈલીની લિપિઓમાં ગુપ્તલિપિ, કુટિલલિપિ, નાગરી, શારદા, અંગલાલિપિનો સમાવેશ થાય છે અને દક્ષિણી શૈલીની લિપિઓમાં પશ્ચિમી, મધ્ય-પ્રદેશી, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથલિપિ, કલિંગલિપિ, તામિલલિપિ, અને વડેણુતુલિપિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમને પ્રાચીન લિપિઓનો પરિચય નહિ હોય તેઓ તે એકાએક માનશે પણ નહિ કે આપણા દેશની ચાલુ નાગરી, શારદા (કાશ્મીરી), ગુરુમુખી (વંજમુખી), અંગલા, ઉડિયા, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથ, તામિલ આદિ દરેક લિપિ એક જ મૂળ લિપિ આહ્લીમાંથી નીકળી છે; તેમ છતાં એ વાત તદ્દન જ સાચી છે કે આત્યારની પ્રચલિત તમામ ભારતીય લિપિઓનો જન્મ ‘આહ્લી’ લિપિમાંથી થયો છે.

ભારતની મુખ્ય લિપિ

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ભારતવર્ષમાં ખરોખરી લિપિનો પ્રચાર ઇરાનવાસીઓના સહવાસથી જ થયો છે. ખરૂં જોતાં ભારતવાસીઓની પોતાની લિપિ તો આહ્લી જ છે. આહ્લી લિપિ ભારતવર્ષની સ્વતંત્ર તેમજ સાર્વૈશિક લિપિ હોવાથી જૈન સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાના ગ્રંથો પણ એમાં લખ્યા છે અને લિપિઓની નામાવલિમાં એનું નામ પણ પહેલું મૂક્યું છે.

ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા

ભારતીય આર્ય પ્રજાએ ખુદ્ધિમત્તાલર્થો અને સૌથી મહત્વનાં એ કાર્યો કર્યાં છે. એક આહ્લી લિપિની રચના અને બીજું ચાલુ પદ્ધતિના અંકોની કલ્પના. દુનિયાભરની પ્રગતિશીલ જાતિઓની લિપિઓ તરફ નજર કરતાં તેમાં ભારતીય આર્ય લિપિના વિકાસની ગંધ સરખી નથી દેખાતી. ક્યાંક તો ધ્વનિ અને ચિહ્ન-અક્ષરોમાં સામ્યતા ન હોવાને લીધે એક જ ચિહ્ન-અક્ષરમાંથી એક કરતાં અનેક ધ્વનિઓ પ્રગટ થાય છે અને કેટલાએક ધ્વનિઓ માટે એક કરતાં અધિક ચિહ્નો વાપરવાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ એ વર્ણમાલામાં કોઇ વાસ્તવિક શાસ્ત્રીય ક્રમ જ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કોઇક ઠેકાણે લિપિ વર્ણોત્તમક ન હોતાં ચિત્રાત્મક છે. આ બધીએ લિપિઓ માનવજાતિના જ્ઞાનની પ્રારંભિક દશાની નિર્માણસ્થિતિમાંથી આજસુધીમાં જરા પણ આગળ વધી શકી નથી; જ્યારે ભારતીય આર્ય પ્રજાની આહ્લી લિપિ હજારો વર્ષ પૂર્વે જ એટલી ઉચ્ચ હદે પહોંચી ગઇ હતી કે એની સરસાઈ જગતભરની લિપિઓમાંની કોઇ પણ લિપિ આજ સુધી કરી શકી નથી. આ લિપિમાં ધ્વનિ અને અક્ષરનો સંબંધ બરાબર ફેનોગ્રાફના ધ્વનિ અને તેની ચૂડીએ ઉપરનાં ચિહ્નો જેવો છે. આમાં પ્રત્યેક આર્ય ધ્વનિને માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલવામાં આવે છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે, તેમજ વર્ણમાલા-અક્ષરોનો ક્રમ પણ બરાબર

૮ જુઓ ટિપ્પણ ન. ૫ અને ૭ (ક).

જૈન આગમ ભગવતીસૂત્રમાં ‘નમો વમીઈ ભિવીઈ’ એ પ્રમાણે આહ્લીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોડવાએલો છે. આ વિશિષ્ટતા બીજી કોઈ લિપિમાં નથી.

આ જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં સમગ્ર સંસારની અંકવિદ્યા પણ પ્રારંભિક દશામાં હતી. ક્યાંક તો અક્ષરોને જ ભિન્નભિન્ન અંકો માટે કામમાં લેતા તો ક્યાંક એકમ, દશક, સો, હજાર ઇલાદિ માટે ૧ થી ૯ સુધીના અંકો માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો કરવામાં આવતાં; એટલું જ નહિ પણ એ ચિહ્નો દ્વારા ફક્ત લાભ નીચેની જ સંખ્યા જણાવી શકાતી. પ્રાચીન ભારતમાં પણ અંકો માટે આ જ જાતનો ક્રમ હતો, પરંતુ આ મૂલ્યવણુલયો અંકોથી ગણિતવિદ્યામાં વિશેષ વિકાસ થવાનો સંભવ ન લાગવાથી ભારતવર્ષીઓએ વર્તમાન અંકક્રમ શોધી કાઢ્યો, જેમાં ૧ થી ૯ સુધીના નવ અંકો અને ખાલી સ્થાનસૂચક શૂન્ય (૦) આ દશ ચિહ્નોથી અંકવિદ્યાનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર ચાલી શકે છે. આ અંકોનો ક્રમ જગતે ભારતવર્ષ પાસેથી જ જાણ્યો છે અને વર્તમાન સમયમાં ગણિત તથા એનાથી સંબંધ ધરાવનાર બીજાં શાસ્ત્રોમાં પ્રગતિ થઈ છે એ આ અંકોની શોધને આભારી છે.

આ જ આખરો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતીય આર્ય પ્રજાની યુદ્ધિ અને વિદ્યા સંબંધીની ઉચ્ચ દશાનું અનુમાન થાય છે.

ભારતીય સભ્યતા અને લેખનકળા

ભારતવર્ષના આઠ લેખકો અને સાહિત્યકારો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં વૃક્ષો મુખ્ય હતાં. તેઓએ લખવાની પ્રેરણા થતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંને ઉપયોગ કર્યો હતો. જેના ઉપર લખાતું તે સાધનના અર્થમાં 'પર્ણ' કે 'પત્ર' શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો હતો, જે આજસુધી 'પાનું' કે 'પતું' શબ્દમાં જળવાયેલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયમાં એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો હતો. તદુપરાંત લેખ્ય અંશોના જુદાજુદા વિભાગો જણાવવા માટે તે તે અંશોને રકંઠ, કાંડ, શાખા, વહી, સૂત્ર વગેરે નામો આપ્યાં, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને ઓળખાવવા માટે પહેલેથી પ્રસિદ્ધ હતાં. આ રીતે 'એક યુગમાં ભારતીય વનનિવાસસભ્યતા અને લેખનકળા વચ્ચે ગાઢ સગાઈ જામી હતી' એ વાત જૂલી શકાય તેમ નથી.

ભારતીય લેખનસામગ્રી

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષના જેટલી લેખનસામગ્રી કોઈપણ દેશમાં ન હતી. કુદરતે અહીં તાડપત્ર અને ભોજપત્ર વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યાં છે. મિસરના 'પેપાયરસ'ની^૯ જેમ તેમને ઉગાડવાં

૯ 'પેપાયરસ' એક જાતના છોડનું નામ છે. તેનો પાક 'મિસર'માં ઘણા પ્રાચીન કાળથી થતો હતો. આ છોડ ચાર હાથ ઊંચો અને એના થડીઆની સરાંખડીને લાગ નિકોણ આકૃતિનો થતો હતો, જેમાંથી ૪૫ ઇંચથી લઈ ૬૫ ઇંચ સુધીની લંબાઈના ટુકડાઓ કાપવામાં આવતા હતા. એની ઊભલી બહુ જ સાંકડી ચીપો તીકળતી હતી, જેને ચોખાની લાઠી આદિથી એકબીજી સાથે ચોંટાડીને પાનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. આ પાનાંઓને દબાવીને સૂકવતા હતા. જ્યારે એ તદ્દન સુકાઈ જતાં ત્યારે તેમને હાથીદાંત અથવા શંખ આદિથી ધૂંટીને સુંવાળાં અને સરખાં બનાવતા હતા. તે પછી એ લખવા લાયક બનતાં હતાં. આ રીતે તૈયાર કરેલાં પાનાંઓને યુરોપવાસ્તીઓ 'પેપાયરસ' કહે છે. આના ઉપર જ તેઓ પુસ્તક, ચિટ્ટી વગેરે લખતા હતા, કેમકે તે જમાનામાં કાગળ તરીકે આ જ કામ આવતાં હતાં. આ રીતે તૈયાર થયેલાં પેપાયરસો અત્યંત ટૂંકાં થતાં હોઈ તેનાં કેટલાંયે પાનાંને એકબીજી સાથે ચોંટાડીને લાંબાં લાંબાં પેપાયરસો પણ બનાવતા હતા, જે મિસરની પ્રાચીન કબરોમાં મળી

પડતાં ન હતાં. ભારતવાસીઓ રૂમાંથી કાગળ બનાવવાનું ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા યોગ્ય સૈકાથી જાણી ગયા હતા. પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને દાન કરવાનું મોટું પુણ્ય માનવામાં આવ્યું છે. ચીની યાત્રી હુએન-ત્સંગ અહીંથી ચીન પાછો ફરતી વખતે વીસ ઘોડાઓ ઉપર પુસ્તકો લાદીને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા, જેમાં ૬૫૭ જુદાજુદા ગ્રંથો હતા. મધ્યભારતનો શ્રમણ પુણ્યોપાચ ઈ.સ. ૬૫૫માં પંદરસો કરતાં વધારે પુસ્તકો લઈ ચીન ગયા હતા. આ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ યુરોપ કે અમેરિકાના લક્ષ્મીપતિઓ ન હતા કે રૂપીઆની થેલીઓ ખોલીને પુસ્તકો ખરીદે. એ બધાં પુસ્તકો તેમને ગૃહસ્થો, ભિક્ષુઓ, મઠો અથવા રાજાઓ તરફથી દાન જ મળ્યાં હશે. જ્યારે માત્ર દાનમાં ને દાનમાં જ આટલાં પુસ્તકો આપવામાં આવ્યાં તો સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે લિખિત પુસ્તકો અને વિવિધ પ્રકારની લેખનસામગ્રીની ભારતવર્ષમાં કેટલી પ્રચુરતા હશે!

જૈન લેખનકળા

પ્રસંગોપાત ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ સાથે સંગ્રંથ ધરાવતી લેખનકળાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા પછી હવે 'જૈન લેખનકળા'ના મુખ્ય વિષય તરફ આપણે આવીએ. પરંતુ એને અંગે અમારું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં પહેલાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ લેખનકળા ક્યારે અને શા માટે સ્વીકારી અને એનો સ્વીકાર કયાં અગાઉ જૈન શ્રમણોની પોતાના પંદનપાંદનને અંગે શી વ્યવસ્થા હતી એ આપણે જાણીએ.

લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પંડન-પાંડન

ત્યાગધર્મની ઉચ્ચ કક્ષાને સાધનાર જૈન શ્રમણો પરિગ્રહભીરુ હોઈ જેમ અને તેમ ઓછામાં ઓછા વસ્તુના પરિગ્રહથી અથવા સાધનોથી પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા હતા, તેમજ તે જન્મનામાં પ્રત્યેક વિષયને મુખપાંદ રાખવાની ને મુખપાંદ લણવા-લણાવવાની પદ્ધતિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હોવા ઉપરાંત જૈનશ્રમણોની પરિગ્રહને લગતી વ્યાખ્યા પણ અતિ ઝીણવટભરી હતી કે અધ્યયન-અધ્યાપન માટેનાં પુસ્તકોદિ જેવાં સાધનો લેવાં એ પણ અસંયમરૂપ અર્થાત્ ત્યાગધર્મને હાનિ પહોંચાડનાર તેમજ પાપરૂપ^{૧૦} મનાતું. કારણ એ હતું કે જૈન શ્રમણો જુદિસંપન્ન તેમજ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળા

આવે છે. આ પેપાયરસો કાં તે લાકડાની પેટીમાં સુરક્ષિત રીતે રાખેલા મૃતકોના હાથમાં રાખેલા હોય છે અથવા તેમના શરીર ઉપર લપેટેલાં હોય છે. મિસરમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ લગભગનાં એવાં પેપાયરસો મળે છે. લખવાની કુદરતી સામગ્રી મુલલ ન હોવાને કારણે યુરોપવાસીઓ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ઉપરોક્ત છોડની છાવને ચોંટાડીચોંટાડીને પાનાં બનાવતા હતા. ભા. પ્રા. લિ. પૂ. ૧૬ ટિ. ૧.

૧૦ (ક) નિશ્ચિતમાત્ર તથા કલ્પમાત્રમાં જણાવ્યું છે કે

‘પોત્યગ જિણ વિદુતો, વગ્ગુર લેવે ય જાલ ચક્રે ય !’

અર્થાત્—“શિક્ષારીઓના કાસલામાં સપડાવેલું હરણ, તેલ વગેરેમાં પડેલી માખ, જળમાં પડડાવેલા માછલાં વગેરે તેમાંથી છટકી જઈ ખચી શકે છે, પણ પુસ્તકના વચ્ચમાં ફસાઈ ગયેલા જીવો ખચી શકતા નથી. તેથી પુસ્તક રાખનાર શ્રમણોના સંચયને હાનિ પહોંચે છે.”

આ પછી આગળ ચાલતાં કેવળ મોહને ખાતર પુસ્તકનો સંગ્રહ કરનાર, લખનાર, પુસ્તકોની બાંધબેંધ કરનાર

હોઈ તેમને પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાનું કશું જ કારણ નહોતું. અને જે આ દશામાં તેઓ પુસ્તકાદિનો સંગ્રહ કરે તે તેમને માટે કેવળ મમત્વ સિવાય બીજું કશું જ કારણ કહી ન શકાય. અહીં એમ પૂછવામાં આવે કે ‘શું તે જમાનામાં બધા જે જૈન શ્રમણો એકસરખા બુદ્ધિશાળી તેમજ યાદશક્તિવાળા હતા?’ તેા અમે કહીશું કે ‘નહિ’; પરંતુ તે માટે તે જમાનામાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિના સૂત્રધાર સ્થવિરોએ જૈન શ્રમણસંઘનું બંધારણ કુલ-ગણ-સંઘને^{૧૧} લગતી વિશાળ યોજનારૂપે વ્યવસ્થિત કરેલું હોઈ તેના આશ્રય નીચે અલ્પ-મધ્યમ બુદ્ધિવાળા શ્રમણોનાં પઠન-પાઠનને લગતી વ્યવસ્થા, પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કર્યા સિવાય પણ, અખંડ રીતે ચાલતી હતી. આ સિવાય જૈન સ્થવિરોએ ‘લિક્ષુસંઘાટક’ની અર્થાત્ ‘લિક્ષુયુગલ’ની અથવા ‘લિક્ષુસમૂહ’ની વ્યવસ્થાને પણ સ્થાન આપ્યું હતું, એટલેકે અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રમણને મળતાવડા સ્વભાવવાળા શાંત બુદ્ધિમાન લિક્ષુને સોંપી દેતા. દરેકને યુગલરૂપે વહેંચવામાં આવતા એમ જ ન હતું. પ્રસંગ જોઈ યોગ્યતાનુસાર વધારે પણ સોંપવામાં આવતા અને ત્યારે એ ‘સાધુસંઘાટક’માં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર વગેરે જેવા જોખમદાર પદવીધરોની યોજના કરવામાં આવતી હતી. સામાન્ય રીતે ‘લિક્ષુસંઘાટક’ની^{૧૨} વ્યવસ્થા એવી રીતની રહેતી કે બ્યારે કોઈ પણ લિક્ષુને કાંઈ પણ કામ કરવું હોય, —અર્થાત્ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પઠન-પાઠન, બહાર જવું-આવવું, આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર આદિના હુકમને પહેંચી વળવું ઇત્યાદિ પૈકી કાંઈ પણ કરવું હોય, —ત્યારે તેણે યોગ્યતામાં યોગ્ય યુગલરૂપે રહીને કરવું જોઈએ, જેથી એક-

જૈન શ્રમણ માટે પ્રાયશ્ચિતો કહેલાં છે:

‘જત્તિયમેત્તા વારા, સુંવત્તિ ંધતિ વ જત્તિયા વારા ।

જતિ અક્કલરાણિ લિહ્વતિ વ, તત્તિ લહુગા જં ચ આવજ્જે ॥’

(લ) દશવૈકાલિકચૂર્ણીમાં જણાવ્યું છે કે ‘પુસ્તકા રાખવાથી અસંયમ થાય છે.’

‘પોત્થણ્ણુ વેપ્પંતણ્ણુ અસંજમો ભવદ્ધ ।’—પત્ર ૨૧

૧૧ જૈન શ્રમણસંસ્થાનું સૂત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેમાં કુલ, ગણ અને સંઘને લગતી વ્યવસ્થા હતી અને સંઘાટકની યોજના પણ ઘડવામાં આવી હતી. સંઘાટકની યોજના યુગલરૂપે પણ હતી અને સમુદાયરૂપે પણ હતી. સમુદાયરૂપે ‘સાધુ-સંઘાટક’ને ‘ગચ્છ’ એ નામથી યોજામતા. પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા ગચ્છો, કુલો અને ગણોને અનુક્રમે કુલ, ગણ અને સંઘ એ નામથી યોજામતા. એ ગચ્છો, કુલો અને ગણો ઉપર કાણુ રાખવા માટે એક એક સ્થવિર શ્રમણની નીમણૂક થતી, જેમને અનુક્રમે કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય અને સંઘાચાર્ય તરીકે માનવામાં આવતા. સમગ્ર શ્રમણસંસ્થા ઉપર છેવટની સત્તા ધરાવનાર સમર્થ મહાપુરુષ ‘સંઘાચાર્ય’ છે. એમની સત્તા અને આજ્ઞા સમસ્ત શ્રમણસંસ્થા ઉપર પ્રવર્તતાં અને મહત્ત્વનાં કાર્યોના અંતિમ નિર્ણયો તેમના હાથમાં રહેતા, એટલું જ નહિ પણ એમના એ નિર્ણયો સર્વમાન્ય કરવામાં આવતા.

૧૨ (ક) ‘નેગલવત્તળીણ ચ મદ્દવાહુસામી અચ્છંતિ કોદ્દસપુલ્લી, તેસિં સંધેણં પત્થવિતો સંવાહઓ ‘દિટ્ઠિવાદં વાણ્ણિ સ્તિ । × × × × × વહ્ણિનિવત્તેહિં સંઘસસ અક્કલતં । તેહિં અણ્ણો વિ સંવાહઓ વિસન્નિત્તો ।’

—આવશ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૮૭.

(લ) ‘તત્થ ણ્ણો સંવાહમો મદ્દાણ સિટ્ઠિમજ્જાણ ઘરં ભિક્કવંતો અતિગતો ॥’

આવશ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૫૭.

धीमने कार्य करवाभां सरणता रळे अने ते साथे डोळ्यांनां डोळं पणु जतनी शिथिलता प्रवेशवा पामे नदि.

जैन श्रमणसंस्कृति द्वारा लेखनकालानो स्वीकार

क्यां सुधी जैन श्रमणो बुद्धिशाणी अने यादशकृतवाणी हता तेमज तेमनाभां उपर दूकभां जणुल्या प्रमाणेनी संघ अने संघाटकनी व्यवस्था व्यवस्थितपणुे व्यालु हती त्यां सुधी तेमने पुस्तकानो परिग्रह करवानी के लेखनकाला तरङ्ग नजर होडाववानी शेष पणु जररीयात जणुधर्मा नहोती; परंतु ऐक पछी ऐक उपस्थित यता आरपार वधीं लयंकर दुकाणाने लीधे^{१३} जैन श्रमणाने शिक्षा वगेरे भगवां अशक्य थयां अने परिणामे तेमनाभां स्वाध्याय, पंडन-पाठन आदि विषयक शिथिलता द्वाभल यतां तेमो जैन आगमेने लूलवा लाग्या. आ स्थितिभां पणु जैन श्रमणोअे संघसमवाय—संघना मेणावडाओ करी लूलाध जतां जैन आगमेने वाचना द्वारा फेटकी ये वार पूर्यु करी लीधां अथवा सांधी लीधां. तेम जतां काणना प्रभावे जैन श्रमणोनी याददरती मोटा पाया पर घसाती यावी, अेटलुं ज नदि पणु ते साथे देवनी प्रतिकूलताने लछ ते युगभां ऐक पछी ऐक ऐम अनेक श्रुतधर स्थविर आचार्यो ऐकीसाथे परलोकावासी^{१४} यता आस्था, त्यारे वीर संवत ६८० भां स्थविर आर्य देवर्द्धिगणु क्षमाश्रमणु आदि स्थविराना आधिपत्य नीचे वल्लभीपुर—वणामां जैन आगमेना सार्वत्रिक लेखनने अंगे विचार करवा भाटे 'संघसमवाय' करवाभां आल्यो.^{१५} आ संघ-समितिभां ते युगना समर्थ लिश्रुस्थविरा अने संभव प्रमाणे देश-विदेशना मान्य श्रमणोपासको^{१६} पणु सामेल हता. आ ऐकत्रित थओदा 'संघसमवसरणु'भां परस्पर भंत्रणु करी जैन आगमेने

१३ जैन आगमे पुस्तकादठ थया पळेसां आर आरवधीं दुकाण पड्यानी नोंध जैन साहित्यभां भजे छे: ऐक स्थविर आर्य-लदयालुना समथभां, थोजे स्थविर आर्यमहाशिरि-आर्यसुदरितना वजतभां, श्रीजे वज्रवामिना भृत्य समथ हरभियान अने थोथो रईदिलाचार्य-नागार्जुनाचार्यना जमानाभां.

'इतो य वहरसामी दक्खिणावहे विहरति, दुब्भिकखं च जायं बारसवरिसंगं, सव्वतो समंता छिन्नपंधा, निराधारं जातं । ताहे वहरसामी विजजाए आहडं पिंडं तद्विसं आणेति ॥'—आवश्यकचूर्णी भाग १ पत्र ४०४.

दुकाणना थील उल्लेखो भाटे लुओ टि० १४, १६, १८, १९.

१४ 'अणो भणति—जहा सुतं णो णट्टं तम्मि दुब्भिकखकाले, जे पहाणा अणुओगधरा ते विणुटा ॥'

—नन्दीचूर्णी पत्र ८.

१५

वल्लहिपुरम्मि णयरे, देविड्डीपमुहसयलसंघेहिं ।

सुत्थे आगम लिहिओ, नवसयअसिवाओ वीराओ ॥

१६ 'धाटलिपुनी' वाचना प्रसंगे श्रावडा होवर होवानी वात जीवानुशासन याथा ८४नी टीकाभां छे—

'श्रीवीरस्वामिनो मोक्षगतस्य दुष्कालो महान् संवृत्तः । ततः सर्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिश्रितः, भणितं च परस्परम्—कस्य किमागच्छति ? । यावन्न कस्यापि पूर्वाणि समागच्छन्ति । ततः श्रावकैर्विज्ञाते भणितं तैः, यथा—कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति ? । तैर्भणितम्—भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्वसंघसमुदायेन पर्यालोच्य प्रेषितः तत्सर्गपे साधुसंघाटकः' इत्यादि ।

લિપિબદ્ધ કરવાનો અર્થાત્ પુસ્તકારૂઢ કરવાનો નિરધાર કરવામાં આવ્યો. આ નિર્ણય જાહેર થતાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિને કહેા, જૈન લિખ્તુઓને કહેા યા જૈન સંપ્રદાયને કહેા, લેખનકળા અને તેનાં સાધનો એકઠાં કરાવવાની આવશ્યકતા જિભી ધર્મ અને તે એકઠાં કરાવા પશુ લાગ્યાં. જેમ-જેમ જૈન લિખ્તુઓની યાદદાસ્તીમાં દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થતો ગયો અને મૂળ આગમોને મદદગાર અવાંતર આગમો, નિર્યુક્તિ-સંપ્રહણી-ભાષ્ય-ચૂર્ણિરૂપ વ્યાખ્યાગ્રંથો તેમજ સ્વતંત્ર વિધવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ રચવા-લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો ગયો તેમજ લેખનકળાની સાથેસાથે તેનાં સાધનોની વિવિધતા અને ઉપયોગિતામાં વધારો થતો ગયો. પરિણામે જૈન શ્રમણો પોતે પશુ એ સાધનોનો સંપ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહિ પશુ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, જે એક કાળે પુસ્તકાદિની પરિપ્રહ કરવાની વાતને મહાપાપ તરીકે માનતી હતી અને તે બદલ કડકમાં કડક દંડ-પ્રાયશ્ચિત્ત કરમાવતી હતી, તે જ સંસ્કૃતિનો વારસો ધરાવનાર તેના સંતાનભૂત સ્થવિરોને નવેસરથી એમ નોંધવાની જરૂરત પડી કે ‘બુદ્ધિ,^{૧૭} સમજ અને યાદશક્તિની ખામીને કારણે તેમજ કાલિકશ્રુતાદિની નિર્યુક્તિના કોશને માટે પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકો લઘ શકાય છે અને તે લેવામાં સંયમની વૃદ્ધિ છે.’

જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓ

ઉપર અમે જે જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક માનીએ છીએ. ‘સંઘસમવાય’નો અર્થ ‘સંઘનો મેળાવડો’ અથવા ‘સંઘસમ્મેલન થાય છે અને ‘વાચના’નો અર્થ ‘લણાવવું’ થાય છે. આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સૂત્ર, અર્થ વગેરે લણાવે છે એને જૈન પરિભાષામાં ‘વાચના’ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સંઘસમવાયો ધણે પ્રસંગે થતા રહે છે, પરંતુ જૈન સંપ્રદાયમાં જૈન આગમોના વાચન, અનુસંધાન અને લેખન નિમિત્તે મળી એકંદર ત્યાર યાદગાર મહાન સંઘસમવાયો થયા છે, એ પૈકીના પહેલા ત્રણ સંઘસમવાયો જૈન આગમોના વાચન અને અનુસંધાન નિમિત્તે થયા છે અને ચોથો સંઘસમવાય તેના લેખન નિમિત્તે થયો છે. પહેલો સંઘસમવાય ચૌદપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુના જમાનામાં વીર સંવત ૧૬૦ ની આસપાસ જૈન સ્થવિરોના આદિપત્ય નીચે પાટલિપુત્રમાં થયો હતો. તે સમયે થએલ જૈન આગમોની વાચનાને ‘પાટલિપુત્રી વાચના’ એ નામથી ઓળખવામાં આવે^{૧૮} છે. બીજો અને ત્રીજો સંઘસમવાય

આ ઉપરથી સમજ શકાય છે કે-દરેક મહત્વના સંઘસમવાયોમાં સંભાવિત શ્રાવકોની હાજરી માન્ય હતી.

૧૭ (ક) ‘ષેપ્પતિ પોત્થપણ્ણમં, કાલિગણિજ્જુત્તિકોસટ્ટા ॥’—નિશીથમાધ્ય ૩૦ ૧૨.

(લ) ‘મેહા-ઓગહણ-ધારણાદિપરિહાણિ જાણિઠ્ઠણ, કાલિયસુયણિજ્જુત્તિણિમિત્તં વા પોત્થપણ્ણમં ષેપ્પતિ । કોસો ત્તિ સમુદાઓ ॥’—નિશીથચૂર્ણી.

(ગ) ‘કાલં પુણ પહ્ણ્ણ ચરણકરણટ્ટા અબ્બોચ્છિત્તિનિમિત્તં ત્ત્વ મેઘ્ઘમાણસ્સ પોત્થપં સંજમો મવ્વહ ।’

—દશવૈકાલિકચૂર્ણી પત્ર ૨૧.

૧૮ ‘તમ્મિ ય કાલે બારસવરિસો દુકાલો ઉવટ્ઠિતો । સંજતા હતો હતો ય સમુદ્ધારે ગચ્છિત્તા પુણરવિ પાહલિ-પુત્તે મિલિતા । તેસિ અણ્ણસ્સ ઉદ્દેસઓ, અણ્ણસ્સ યંહં, એવં સંઘાહિતેહિં ઈક્કારસ અંગાણિ સંઘાતિતાણિ,

अेकीकाजे स्थविर आर्य रंडदिल अने स्थविर आर्य नागार्जुनना प्रमुअपय्यामां वीरनिर्वाण संवत ८२७थी ८४० सुधीना कोअ वर्षमां अनुक्रमे मथुरा अने वल्लभीमां थया हता. आ अे संघसभवायोमां थअेल आगमत्रायना अने आगभेना अनुसंधानने अनुक्रमे 'माथुरी' अने 'वाल्लभी' वायना तरीके आणभवामां आवे छे. १७ योथे संघसभवाय वीर संवत ६८०मां पुस्तकलेअन निमित्ते स्थविर आर्य देवर्द्धिअण्डि क्षमात्रमय्याना आधिपत्यमां वल्लभीमां मळ्ये हतो. केटलाके वल्लभीमां थअेल आ पुस्तकलेअनने 'वल्लभी' वायना तरीके जय्यावे छे, परंतु अे मान्यता तदन लूल-लरेली छे. कारण के स्थविर आर्य देवर्द्धिअण्डि क्षमात्रमय्याना प्रमुअपय्या नीअे वल्लभीमां मजेअ संघसभवायमां मात्र पुस्तकलेअननी प्रवृत्तिने अंजे ज विचार अने निर्णय करवामां आव्ये हतो. पुस्तकलेअनने लुटी वायना तरीके आणभाववानुं कथुं ज कारण न होअ शके. २०

दिट्टिवादो नत्थि । नेपालवत्तिणीए य मद्वाहुसामी अचछंति चोद्दसपुव्वी, तेसिं संघेण पथवितो संघाडओ 'दिट्टिवादं वाएहि' त्ति । गतो, निवेदितं संघकज्जं । तं ते भणंति—दुक्कालनिमित्तं महापाणं न पविट्ठो मि तो न जाति वायणं दातुं । पडिनिवत्तेहिं संघस्स अक्खातं । तेहिं अण्णे वि संघाडओ विसज्जितो—जो संघस्स आणं अतिकमति तस्स को दंडो ? । तो अक्खाइ—उग्घाडिज्जइ । ते भणंति—मा उग्घाडेह, पेसेह मेहावी, सत्त पाडिपुच्छगाणि देमि ।—आवरयक्कूर्णी भाग २, पत्र १८७.

१८ (क) 'वारससंवच्छरीए महंते दुब्बिक्खकाले मिक्खट्टा अण्णतो ठित्ताणं गहण-गुणणा-ऽणुपेहाऽभावतो सुते विप्पणट्ठे पुणो सुमिक्खकाले जाते मथुराए महंते साधुरसमुदए खंदिलायरियप्पमुदसंघेण जो जं संभइ त्ति एवं संघडितं कालितसुतं । जम्हा य एतं मधुराय कतं तम्हा माधुरा वायणा भण्णति । x x x x x अण्णे भणंति—जहा सुतं णो णट्ठं तम्मि दुब्बिक्खकाले, जे अण्णे पहाणा अणुयोगधरा ते विणट्टा, एगे खंदिलायरिए संघरे, तेण मथुराए अणुयोगो पुण साधुणं पवत्तिओ त्ति सा माधुरा वायणा भण्णति ।' —नन्दीचूर्णी पत्र ८.

(ख) 'अत्थि महुराउरीए सुयसमिद्धो खंदिलो नाम सूरी, तहा वलहिनयरीए नागज्जुणो नाम सूती । तेहि य जाए वारसवरिसए दुक्काले निव्वउभावओ विफुट्ठिं (?) कालण पेसिया दिसोदिसिं साइवो । गमिउं च कहवि दुत्थं ते पुणो मिल्लिया सुगाले । जाव सज्जायंति ताव खंडुखुक्कीद्वयं पुव्वाहीयं । ततो मा सुय-वोच्छिन्ती होउ ते पारदो सूरीहिं सिद्धंतुदारो । तत्थ वि जं न वीसरियं तं तद्देव संठवियं । पम्हुट्टाणं उण पुव्वावरावडंतसुत्तथाणुसारओ कया संघडणा ।'—कहावली लिखित प्रति ।

(ग) 'इह हि स्कन्दिलार्च्यप्रवृत्तौ दुष्प्रमासुभावतौ दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत् । ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयोर्मैलापकोऽभवत् । तद्यथा—एको बलभ्याम्, एको मथुरायाम् । तत्र च सूत्रार्थसंघटने परस्परं वाचनभेदो जातः ।'—ज्योतिष्करंडकटीकापत्र ४१ ।

२० आ वायनाअेना विरुत अने पांडित्यपूर्णे परिचय भेजववा धम्मनारे नागरीप्रचारिणी पत्रिका भाग १०मां प्रसिद्ध थयेते। श्रीमान कल्याणचिन्मयलने 'वीरनिर्वाणसंवत और कालगयुना'शीर्षक लेख पृ. ६३थी भेवा.

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન

‘સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિએ સંઘસમવાય કરી પુસ્તકલેખનની શરૂઆત કરી’ એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તે પહેલાં જૈન આગમો લખાયાં હતાં કે નહિ એ જાણવું જરૂરી છે. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપન ટીકામાં જણાવ્યું છે કે ‘જિનવચ્ચનં ચ દુષ્પમાકાલવશાદુચ્છિન્નપ્રાયમિતિ મત્વા મગ-વદ્વિનાર્ગાર્જુન-સ્કન્દિલાચાર્યપ્રવૃત્તિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ્ અર્થાત્ ક્રુ:પમાકાળના પ્રભાવથી જિનવચ્ચનને નાશ પામવું જોઈ લગવાન નાગાર્જુન, સ્કન્દિલાચાર્ય વગેરેએ પુસ્તકમાં લખ્યું.’ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શ્રીમાન દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પહેલાં પણ જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાયાં હતાં; તેમ છતાં જૈન આગમોને પુસ્તકારૂઠ કરનાર તરીકે શ્રીમાન દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ મશહૂર છે તેનું મુખ્ય કારણ અમને એ જણાય છે કે માથુરી અને વાલ્લભી વાચનાના સૂત્રધાર બેસ્થવિરો-આર્યસંકેદિક અને આર્યનાગાર્જુન વૃદ્ધાવસ્થાદિ કારણોને લઈ પરસ્પર નહિ મળી શકવાને લીધે તેમની વાચનાઓમાં જે મહત્વના પાઠભેદો રહ્યા હશે એ બધાનું, તે તે વાચનાના અનુયાયી સ્થવિરોને એકત્ર કરી સર્વમાન્ય રીતે પ્રામાણિક સંશોધન અને વ્યવસ્થા કરવાપૂર્વક તેમણે જૈન આગમોને પુસ્તક રૂપે લખાવ્યાં હશે, એ હોવું જોઈએ. બીજું કારણ સંભવતઃ એ હોવું જોઈએ કે દેવદ્વિ-ગણિના પુસ્તકલેખન પહેલાંનું પુસ્તકલેખન સર્વમાન્ય અને સાર્વત્રિક નહિ થઈ શક્યું હોય, તેમજ આગમ સિવાયનાં બીજાં શાસ્ત્રોના લેખન તરફ લક્ષ્ય નહિ અપાયું હોય, જેના તરફ પણ શ્રીમાન દેવદ્વિગણિએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું હશે. તેમ છતાં અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓની પ્રસિદ્ધિ તો ‘પુત્યે આગમ લિહિઓ’ એ વચનાનુસાર આગમલેખન માટે જ છે.

અનુયોગદ્વારસૂત્ર^{૨૧}માં પત્ર-પુસ્તક રૂપે લખેલ શ્રુતને દ્રવ્યશ્રુત તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ જોતાં સહેજે એમ લાગે ખરૂં કે સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં પણ આગમો પુસ્તકરૂપે લખાતાં હશે. પરંતુ અમને લાગે છે કે-એ ઉપદ્રવણુ અને સંભવ માત્ર જ હોવું જોઈએ, સિવાય સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાવાનો સંભવ અમને લાગતો નથી.

જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળાને ક્યારે અને કેમ સ્વીકારી, એ જણાવ્યા પછી પુસ્તકલેખનના આરંભ સમયે તેણે કઈ લિપિને સ્થાન આપ્યું હશે, શાના ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં હશે, પુસ્તકો લખવા માટે કઈ જાતની અને કયા રંગની શાહી પસંદ કરવામાં આવી હશે, શા વડે પુસ્તકો લખ્યાં હશે, એ પુસ્તકોને કેવી રીતે રાખવામાં આવતાં હશે, એના અચાવનાં સાધનો ક્યાં ક્યાં હશે, ઇલાદિ અનેક જિજ્ઞાસાઓને પૂરે તેવી વ્યવસ્થિત નોંધ આપણને એકીસાથે ડોઠપણુ સ્થળેથી મળી શકે તેમ નથી; તોપણુ જૈન સૂત્ર, લાખ્ય, ચૂર્ણી આદિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રસંગવશાત્ જે

^{૨૧} ‘સે કિં તં જાણયસરીર-મવિવસરીરવદ્ધરિત્તં દઘ્વમુચં ? પત્તયપોત્થયલિહિવં ।’ પત્ર ૩૪-૧ ।

કેટલીક સૂચક અને મહત્વની નોંધો થએલી છે તેને આધારે તે સમયની લેખનકળા અને તેનાં સાધનો ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવું આપણને ઘણું ઘણું જાણવા મળે છે.

લિપિ

મગધતીસૂત્ર નામના જૈન અંગવ્યાગમના પ્રારંભમાં, પ્રથમ પંચપરમેષ્ટિને નમસ્કાર કર્યા પછી તરત જ નમો વંચીએ લિપીએ એ રીતે 'બ્રાહ્મી' લિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. એ નમસ્કાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનના આરંભ સમયે જો લિપિને સ્થાન આપ્યું તેનો સૂચક છે. જેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય બ્રાહ્મી, ખરોડ્ડી, અર્મીઝ, સિંહાલીઝ, ટિબ્બેટન, ચાર્મનીઝ આદિ અનેક દેશવિદેશની ભિન્નભિન્ન લિપિઓમાં લખાયું છે એ રીતે જૈન પ્રજા દ્વારા જૈન આગમ આદિ સાહિત્ય બ્રાહ્મી લિપિ સિવાયની બીજી કોઈપણ લિપિમાં લખાએલું હોવાનો કે મળવાનો સંભવ નથી. અમે પ્રથમ કહી આવ્યા તેમ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી અનેક લિપિઓ જન્મી છે એટલે અહીં બ્રાહ્મી લિપિથી દેવનાગરીને મળતી બ્રાહ્મી લિપિ એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.

મગધની ભૂમિ પર ઉપરાઉપરી આવી પડતા ભયંકર દુકાળો અને દાર્શનિક તેમજ સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષણ—અથડામણી અને કલહને પરિણામે ક્રમેક્રમે જૈન શ્રમણોએ પોતાની માન્ય મગધ-ભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કરી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં કાંઈક સ્થાયી આશ્રય લીધા પછી એ ભૂમિમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ ઉડાં રોપી એને પોતાના કેન્દ્ર તરીકે બનાવી. એ જ ભૂમિમાં પ્રસંગ પડતાં સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણે ક્ષમાશ્રમણે પોતાના આધિપત્ય નીચે સંઘસમવાય એકત્ર કરી નક્કી કર્યું કે જૈન આગમોને લિપિબદ્ધ કર્યા સિવાય સાધુજીવોનાં સાધુજીવનો અને જૈન ધર્મ લાંબા સમય સુધી ટકી શકશે નહિ. આ મુજબના સૌરાષ્ટ્રભૂમિમાં થએલ નિર્ણયને અંતે એ જ પ્રદેશમાં શરૂ કરેલ પુસ્તકલેખન ત્યાંની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ લિપિમાં જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે 'જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન માટે નાગરી લિપિને મળતી બ્રાહ્મી લિપિને પસંદ કરી હતી, જેનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળમાં અને અત્યારે પણ લાંબા વિસ્તારમાં હતો—છે' એમ માનવામાં અમને આશ જણાતો નથી.

પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો

રાજપ્રશ્નીયોપાંગમૂત્ર, જેનો સમય બીજાં કોઈ ખાસ પ્રમાણે ન મળે ત્યાંસુધી વલ્લભીવાચનાને મળતો એટલે કે વીરાત લગભગ હમ્મર અને વિક્રમની છઠ્ઠી સદીનો નિર્ણીત છે, તેમાં એક સ્થળે દેવતાઓને વાંચવાનાં પુસ્તકોનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન તે જમાનાને અનુકૂળ લેખનોપથોગી સાધનો દ્વારા કરેલું છે. સૂત્રકારે એ બધાં સાધનોને સુવર્ણ-રત્ન-વજ્રમય વર્ણવેલાં છે, પણ આપણે એનો સાદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ ઉલ્લેખ તે જમાનામાં લખાતાં તાડપત્રીય પુસ્તકોને બરાબર બંધ બેસે તેવો છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના એ ઉલ્લેખને અહીં નોંધી તેમાં દર્શાવેલાં સાધનોને આપણે બોધીએ:

તસ્સ જં પોત્થરચળસ્સ હમેચારુવે વળ્ણાવાસે પળ્ણત્તે, તે જહ્હા—ચળ્ણામચાઈ પત્તગાઈ, રિટ્ટામઈએ કંચિયાઓ, તવળિજ્જમણે દોરે, નાળામળિમણે ગંઠી, વેહલિચમળિમણે લિપ્પાસળે, રિટ્ટામણે છંદળે, તવળિજ્જમઈ સંકળા, રિટ્ટામઈ મસી, વહરામઈ લેહળી, રિટ્ટામચાઈ અચ્ચરાઈ, ધમ્મિણે સત્થે । (પૃ. ૧૬).

પ્રસ્તુત ઉલ્લેખમાંથી આપણને લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતાં સાધનો પૈકી પત્ર, કંચિકા-કાંખી, દોરો, ગ્રંથિ-ગાંઠ, લિખ્યાસન-ખડીઓ, હંદણુ-હાંદણુ-ખડીઆનું ઢાંકણું, સાંકળ, મધી-શાહી અને લેખણુ એટલાં સાધનોનો ઉલ્લેખ મળી રહે છે. આ સાધનોમાં ચાર પ્રકારનાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે: ૧ જે રૂપમાં ગ્રંથો લખાતા, ૨ જે સાધનોથી લખાતા, ૩ લખવા માટે જે સાધનોનો—શાહીનો ઉપયોગ કરાતો અને ૪ તૈયાર ગ્રંથોને જે રીતે બાંધીને રાખવામાં આવતા.

પત્ર

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાતાં એ સાધને 'પત્ર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ 'પત્ર' શબ્દથી અને આગળ ઉપર પુસ્તકને બાંધવા માટેનાં જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જોતાં સમજી શકાય છે કે પુસ્તકો મુખ્યતઃ રૂપે જ લખાતાં હતાં.

કંચિકા

તાડપત્રીય લિખિત પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેની ઉપર અને નીચે લાકડાની ચીપો—પાટીઓ રાખવામાં આવતી તેનું નામ 'કંચિકા' છે. જોકે આજકાલ તો 'કંચિકા' શબ્દથી મુખ્યપણે એક ઈંચ પહોળી અને લગભગ એક-સવા ફૂટ જેટલી લાંબી વાંસની, લાકડાની, હાથીદાંતની, અકીકની અગર ગમે તે વસ્તુની અનેકી પાતળી ચપટી ચીપ,—જેનો ઉપયોગ, અમે આગળ જણાવીશું તેમ, લીટીઓ દોરવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૨), પાનાને હાથનો પરસેવો ન લાગે તે માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૩-૪) અથવા કાગળ ટાપવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૧) કરવામાં આવે છે,—તે ઓળખવામાં આવે છે; તેમ છતાં આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામાં 'કમ્બિકે વૃષ્ટકે इति भावः अर्थात् ये कंचिका એટલે એ પૂંઠાં અર્થાત્ પુસ્તકની એ પૂંઠે એટલે કે ઉપર-નીચે મુકાતી લાકડાની એ પાટીઓ કે પાંડાં અથવા પૂંઠાં' એમ દ્વિવચનથી જણાવ્યું છે એટલે આ ટીકાણે 'કંચિકા' શબ્દનો અર્થ પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેના ઉપર નીચે રખાતી પાટીઓ જ કરવેા જોઈએ. આ પાટીઓનો ઉપયોગ તેના ઉપર પાનાં રાખી પુસ્તક વાંચવા માટે પણ થઈ શકે છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકો સ્વાભાવિક રીતે પહોળાઈમાં સાંકડાં અને લંબાઈમાં વધારે પ્રમાણનાં હોઈ તેમજ તેનાં પાનાંમાં કાગળની જેમ એકબીજાને વળગી રહેવાનો ગુણ ન હોવાથી તેનાં પાનાં ખસી પડી વારંવાર સેગભેગ કે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ન જાય અને પઠનપાઠનમાં વ્યાધાત ન પડે એ માટે પુસ્તકની લંબાઈના પ્રમાણમાં પાનાની વચમાં એક અગર બે કાણાં પાડી તેમાં કાયમને માટે લાંબો દોરો પરોવી રાખવામાં આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). આ રિવાજ કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકો માટે શરૂશરૂમાં ચાલુ રહેવા છતાં, એનાં પાનાં પહોળાં હોઈ તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ એકાએક તેના ખસી પડવાનો કે સેગભેગ થઈ જવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તાજેતરમાં જ લુપ્ત થઈ ગયો છે; તોપણ એ દોરો પરોવવાના રિવાજની યાદગીરી તરીકે કાગળ ઉપર લખાએલાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં લહિયાઓ આજસુધી પાનાની વચમાં □ □ આવા સાદા ચોરસ કે ગોળ આકારની અથવા ચિત્રવિચિત્ર આકારની

કોરી જગ્યાએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬) રાખતા આવ્યા છે. માત્ર આપણી ચાલુ વીસમી સદીમાં જ આ રિવાજ ગૌણ તેમજ લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. 'લિખિત કાગળની પ્રતિએના મધ્યભાગમાં જે ખાલી કોરી જગ્યા જેવામાં આવે છે એ તાડપત્રીય પુસ્તકોને દોરાથી પરોવી રાખવાના રિવાજની યાદગારી રૂપ છે.'

ત્રંચિ

તાડપત્રીય પુસ્તકમાં દોરો પરોવ્યા પછી તેના એ છેડાની ગાંઠો પુસ્તકના કાણામાંથી નીકળી ન જાય, તેમજ પુસ્તકની ઉપરનીએ લાકડાની પાટીએ ન હોય તોપણ તાડપત્રીય પ્રતિને દોરાનો કાપ ન પડે તથા પુસ્તકનાં કાણાં કે પાનાં ખરાબ ન થાય તે માટે તેની બન્ને બાજુએ હાથીદાંત, છીપ, નાળીએરની કાયલી, લાકડા વગેરેની બનાવેલી જોળ ચપટી ફૂદડીએ તેની સાથેના દોરામાં પરોવવામાં આવતી. આ ફૂદડીએને 'ત્રંચિ' અથવા 'ગાંઠ' કહેવામાં આવે છે. અત્યારે મળતાં મધ્યમ કદની લંબાઈનાં તાડપત્રીય પુસ્તકો પૈકી કેટલાંકની સાથે આ ત્રંચિ જેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૫-૬-૭ અને ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં. ૨ ના વચગાં.)

લિખ્યાસન

જેને આપણે ખડીએ કહીએ છીએ તેનું સૂત્રકારે 'લિખ્યાસન' એ નામ આપ્યું છે. લિખ્યાસનનો સંધિ અર્થ 'લિપિનું આસન, એટલેકે જેના ઉપર લિપિ ખેસી શકે' એટલેો થઈ શકે. આ અર્થ મુજબ 'લિખ્યાસન'નો અર્થ તાડપત્ર, કાગળ કે કપડું આદિ થાય, જેના ઉપર લિપિ લખાય છે; પરંતુ આચાર્ય મલ્લગિરિએ ટીકામાં લિખ્યાસન મઘીમાજનમિત્વર્થઃ એમ જણાવ્યું છે એટલે આપણે 'લિપિનું અર્થાત્ લિપિને દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરવા માટેના મુખ્ય સાધન શાહીનું આસન' એમ કહીશું તો 'લિખ્યાસન'નો અર્થ 'ખડીએ' થવામાં બાધ નહિ આવે, જે આ સ્થળે વાસ્તવિક રીતે ધટમાન છે.

છંદણ અને સાંકળ

ખડીએ ઉપરના ઢાંકણને સૂત્રકારે છંદણ-છાદણ-ઢાંકણ એ નામથી જણાવેલું છે. ખડીએને લઘજવા-લાવવામાં કે તે ઠોકરે ન ચડે એ માટે તેને ઉંચે લટકાવવામાં સગવડ રહે એ સાર તેના ગળામાં સાંકળ બાંધવામાં આવતી. આના સ્થાનમાં અત્યારે આપણે ફેટલાક લહીઆએ અને બાળ-નિશાળીઆએને ખડીઆના ગળામાં દોરો બાંધતા જોઈએ છીએ.

મધી

જે સાધનથી લિપિ-અક્ષરો દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરે તેનું નામ 'મધી' છે. મધી એટલે શાહી 'મધી-મેસ-કાગળ' એ શબ્દ પોતે જ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે આપણે ત્યાં પુસ્તકો લખવાના કામમાં કાળી શાહીનો જ ઉપયોગ થતો હતો. સૂત્રકારે રિટ્ટામરૂં મસી, રિટ્ટામયાઈ અક્ષરાઈ એ કેડાણે શાહી અને અક્ષરોને રિષ્ટરત્નમય જણાવેલ છે, એ રિષ્ટરત્ન કાળું હોય છે એટલે આ વિશેષણ જોતાં પણ ઉપરોક્ત હકીકતને ટેકો મળે છે.

લેખણ

જેનાથી પુસ્તક લખી શકાય છે તે સાધનનું નામ લેખણ છે. લેખણ એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. આથી એક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે કે તે યુગમાં પુસ્તક લખવા માટે કલ્પનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. ખર્મીઝ આદિ લિપિઓ લખવા માટે લોહાના સોયા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવા કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરાયો નહિ હોય; કારણકે જન સંસ્કૃતિએ માત્ર નાગરીને અનુકૂળ બ્રાહ્મી લિપિમાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોઈ એના મરોડને લેખણ સિવાય બીજું કોઈ સાધન માધક જ ન આવી શકે.

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં

જૈન સંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનનો આરંભ કર્યો ત્યારે શાના ઉપર કર્યો હશે એને લગતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંયે જેનેવામાં નથી આવતો, તેપણ અનુયોગદ્વારચૂર્ણી, નિશીથચૂર્ણી^{૨૨} વગેરેમાં આવતા ઉલ્લેખોને અનુસારે કલ્પી શકાય છે કે ત્યારે પુસ્તકો લખવા માટે મુખ્યત્વે કરીને તાડપત્રનો જ ઉપયોગ થયો છે. કપડાનો કે લાકડાની પાટી વગેરેનો પુસ્તક લખવા માટે ક્રેટલીક વાર ઉપયોગ થતો હશે, પરંતુ તે કરતાં યે અમે આગળ ઉપર જણાવીશું તેમ ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, ભાંગાઓ, યંત્રો વગેરે લખવા માટે જ તેનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવો જોઈએ. આજે પણ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તકો કરતાં ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, યંત્રો વગેરે જ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે.

લોખપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ કર્યો હોય તેવો સંભવ નથી. તેમ છતાં કવચિત્ એનો ઉપયોગ થયો હોય તો અશક્ય પણ નથી. હિમવંત ચેરાવલી પૃ. ૧૧માં લોખપત્ર અને ખીન્ન ઝાડની ઝાલ ઉપર કલિંગાધિપતિ રાબ ખારવેલે જૈન પુસ્તકો લખાવ્યાની વાત જણાવી છે, પરંતુ આ ચેરાવલી અને તેમાંની હકીકતો વિશ્વાસપાત્ર નથી મનાતી એટલે એના ઉપર અમે ભાર મૂકતા નથી.

૨૨ (ક) 'વૈરિત્તં ઇમં—તાલિમાદિપત્તલિહિતં, તે ચેવ તાલિમાદિવતા પોત્થકતા તેસુ લિહિતં, વત્થે વા લિહિતં ॥'—અનુયોગદ્વારચૂર્ણી પત્ર ૧૫-૧.

(લ) 'इह पत्रकाणि तलताल्यादिसम्बन्धीनि, तत्संघातनिध्वन्नास्तु पुस्तकाः, दक्षणिष्फण्णे इत्यन्वे ।'
—અનુયોગદ્વારસૂત્ર હારિભદ્રી ટીકા પત્ર ૨૧.

(મ) 'पुस्तकेषु वस्त्रेषु वा पोथं—'નિશીથચૂર્ણી ૩૦ ૧૨.

(ઘ) 'दुमादिफल्गु संपुडगं' નિશીથચૂર્ણી.

(ઙ) 'ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यव्यवहारः खल्वेष एव ग्रन्थः पुस्तकपत्रलिखितः, आदि-शब्दात् काष्ठसम्पुट-फलक-पट्टिकादिपरिग्रहः, तत्राप्येतद्ग्रन्थस्य लेखनसम्भवात् ।'

—વ્યવહારપીઠિકા ગા૦ ૬ ટીકાયામ્ પત્ર ૫.

(ચ) 'पूर्वाचार्योपदेशलिखितपट्टिकादिचित्रबलेन तु सर्वा एव देव्यो न निपीदन्ति ।'

—આવશ્યક હારિભદ્રી ટીકા પત્ર ૨૩૩.

નિઆર્કસ^{૨૩} અને મેંગેરિથનિસના^{૨૪} કથનાનુસાર ઈ.સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાંથી જ ભારતીય પ્રભુ રૂને અથવા રૂનાં ચીંથરાંને કૂટીકૂટીને લખવા માટેના કાગળો બનાવવાનું શીખી ગઇ હતી. તેમ છતાં એ વાત તો નિર્ણયિત જ છે કે તેનો પ્રચાર ભારતવર્ષમાં સાર્વત્રિક થયો નથી; એટલે જૈન પ્રભુએ એનો ઉપયોગ કર્યાનો સંભવ જ નથી. તેમ લેખનના સાધન તરીકે તાડપત્ર, વસ્ત્ર, કાષ્ઠપટ્ટિકાનો જેમ ચૂર્ણી આદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે એ રીતે ભોજપત્ર કે કાગળને અંગે કોઇ પ્રાચીન ઉલ્લેખ કે પુસ્તક મળતાં નથી.

પુસ્તકોના પ્રકારો

નાનાં મોટાં પુસ્તકોની બંધાણ માટે જેમ અત્યારે રોયલ, સુપર રોયલ, ડેમી, ક્રાઉન વગેરે અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણે ત્યાં પ્રચાર છે તેમ પ્રાચીન કાળમાં અમુક આકાર અને માપમાં લખાતાં પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિષે જૈન ભાષ્યકાર, ચૂર્ણીકાર અને ટીકાકારો જે માહિતી પૂરી પાડે છે તે બાબતોજેવી છે.

તેઓ જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે. ^{૨૫} ગંડી, કચ્છી, મુદ્દિ, સંપુડફલક અને છેદપાટી. ^{૨૬} આ સ્થળે ચૂર્ણીકાર-ટીકાકારોએ દ્રક્ત પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની આકૃતિ અને તેનાં માપનો

૨૩ નિઆર્કસ, ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૬માં હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ લઇ આવનાર બાદશાહ એલેક્ઝાન્ડરના સેનાપતિઓમાંનો એક હતા. એણે પોતાની ચઢાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન લખ્યું હતું, જેની નોંધ એરીઅને પોતાના 'ઇન્ડિકા' નામના પુસ્તકમાં કરી છે.

૨૪ મેંગેરિથનિસ, સીરિયાના બાદશાહ સેલ્યુકસનો રાજદૂત હતો. જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૬ની આસપાસ મૈથિલ્યમાં રાજ ચંદ્ર-શુભના દરબારમાં બાદશાહ સેલ્યુકસ તરફથી આન્યો હતા. એણે 'ઇન્ડિકા' નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે અત્યારે મળતું નથી, પણ બીજા લેખકોએ તેના જે ઉતારાઓ કર્યા હતા તે મળે છે.

૨૫ (ક) “ગંડી કચ્છવિ મુદ્દી, સંપુડફલક તથા છિવાલી ય । એયં પુત્યગપ્પયં, વક્લાળમિણં ભવે તસ્સ ॥
બાહલ્લ-પુહત્તેહિં, ગંડીપુત્યો ડ તુલ્લગો દીહો । કચ્છવિ અંતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥
ચરંગુલદીહો વા, વઘ્ઘાગિદ્ મુદ્દિપુત્યગો અહવા । ચરંગુલદીહો ચ્ચિય, ચરરંસો હોદ્ વિત્તેઓ ॥
સંપુડગો દુગમાઈ, ફલગા વોચ્છં છિવાલિમેત્તેહિ । તણુપત્તુસિયરૂવો, હોદ્ છિવાલી બુહા વેત્તિ ॥
દીહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોદ્ અપ્પબાહલ્લો । તં મુણિયસમયસારા, છિવાલિપોત્થં મળંતીહ ॥”

—દશવૈકાલિક હારિભદ્રી ટીકા, પત્ર ૨૫.

(લ) ‘પોત્યગપ્પયં—દીહો બાહલ્લપુહત્તેણ તુલ્લો ચરરંસો ગંડીપોત્યગો । અંતેસુ તણુઓ મજ્જે પિહુલો અપ્પબાહલ્લો કચ્છમી । ચરરંગુલો દીહો વા વૃત્તાકૃતી મુદ્દિપોત્યગો, અહવા ચરરંગુલદીહો ચરરંસો મુદ્દિપોત્યગો । દુમાદિફલગા સંપુડગં । દીહો હસ્સો વા પિહુલો અપ્પબાહલ્લો છિવાલી, અહવા તણુપત્તેહિં ડસ્સિતો છિવાલી ॥’

—નિશીથચૂર્ણી.

૨૬ કેટલાક વિદ્વાનો ગાથામાં આવતા છિવાલી શબ્દનું (ભુએ ટિ. ૨૫) સંસ્કૃત રૂપ સુપાટિકા કરે છે. પરંતુ અમે વૃહત્કલ્પસૂત્રવૃત્તિ, સ્થાનાંગમૂત્રટીકાગતગાથાટીકા આદિ માન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે છિવાલી શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ છેદપાટી આપ્યું છે.

(ક) ‘ગંડી કચ્છવિ મુદ્દી, છિવાલિ સંપુડગ પોત્યગા પંચ ।’

જ પરિચય આપેલો છે. એટલે અહીં જે કેટલુંક વિગતવાર લખવામાં આવે છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખવામાં આવે છે.

ગંડી પુસ્તક

જે પુસ્તક ગઢાઈ અને પહોળાઈમાં સરખું અર્થાત્ ચોખંડું હોઈ લાંબું હોય તે ‘ગંડી પુસ્તક’ કહેવાય છે. ‘ગંડી’ શબ્દનો અર્થ ગંડિકા-કાતળી થાય છે, એટલે જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી જેવું હોય તેને ગંડી પુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હોય. આજકાલ જે હસ્તલિખિત નાનાંમોટાં તાડપત્રીય પુસ્તકો મળે છે તેનો અને તાડપત્રની ઢબમાં લખાયેલાં કાગળનાં પુસ્તકોનો આ ગંડી પુસ્તકની જાતમાં સમાવેશ થઈ શકે.

કચ્છપી પુસ્તક

જે પુસ્તક જે બાજુને છેડે સાંકડું હોય અને વચમાંથી પહોળું હોય તેનું નામ ‘કચ્છપી પુસ્તક’ છે. આ પુસ્તકના જે બાજુના છેડા શંકુના આકારને મળતા લંબગોળ અણ્ણિદાર હોવા જોઈએ. આ જાતનાં પુસ્તકો અત્યારે ક્યાંય દેખાતાં નથી.

મુષ્ટિ પુસ્તક

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાંબું હોઈ ગોળ હોય તેને ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’ કહે છે; અથવા જે ચાર આંગળનું ચતુરસ-ચોખંડું હોય તે ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’. મુષ્ટિ પુસ્તકના ઉપરોક્ત જે પ્રકાર ષેકી પહેલા પ્રકારમાં ‘ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’ના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન ૭૫૭૭ નંબરના મગવત્રીતાર ૨૭ જેવાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થઈ શકે. આ પુસ્તક મૂડીમાં રાખી શકાય તેવું હોવાથી અથવા મૂડીની જેમ ગોળ વાળી શકાતું હોવાથી તેને મુષ્ટિ પુસ્તક કહી શકાય. જોકે અહીં લંબાઈનું માપ માત્ર ચાર આંગળનું જ જણાવ્યું છે, તેમ છતાં નાનાંમોટાં ટિપ્પણાકારમાં લખાતાં પુસ્તકોનો આમાં સમાવેશ કરી શકાય. ખીજા પ્રકારમાં અત્યારની નાનીનાની રોજનીશી-ડાયરીઓને મળતા નાની હાથપોથી જેવા લિખિત ગુટકાઓ ગણી શકાય. તેમજ મૂડીની બેવડમાં રાખી-પકડી શકાય તેવા દરેક નાના કે મોટા, ચોરસ કે લંબચોરસ ગુટકાઓનો આ ખીજા પ્રકારના મુષ્ટિપુસ્તકમાં સમાવેશ કરી શકાય.

સંપુટફલક

લાકડાની પાટીઓ^{૨૮} ઉપર લખેલા પુસ્તકનું નામ ‘સંપુટફલક’ છે. યંત્ર, ભાંગાઓ, જંખૂડીય,

વૃત્તિ:—‘ગણ્ડીપુસ્તકઃ કચ્છપીપુસ્તકઃ મુષ્ટિપુસ્તકઃ સમ્પુટફલકઃ છેદપાટીપુસ્તકએતિ પચ્ચ પુસ્તકાઃ।’

જૂં કં સૂં ૩૦ ૩.

(જ) ‘તન્નુમિઃ પત્રૈરુચ્છિત્તરૂપઃ ક્વિચ્છિદુન્નતો મવતિ છેદપાટીપુસ્તક ઇતિ ।’ સ્થાં ૩૦ ૪ ૩૦ ૨.

અમિધાનરાજેન્દ્ર માગ ૩ પત્ર ૧૩૫૮.

૨૭ આ પુસ્તક સોનેરી સાહીથી સચિત્ર ટિપ્પણા રૂપે બે કૉલમમાં લખાયેલું છે. એની લંબાઈ ૧૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૪।। ઈંચની છે. એકેક ઈંચમાં બાર લીટીઓ છે અને એ દરેક લીટીમાં ૧૬ થી ૨૧ અક્ષરો છે. બે કૉલમમાં ઘઈને ૩૮ થી ૪૨ અક્ષરો છે. કૉલમની પહોળાઈ લગભગ સવાસવા ઈંચની છે અને બાકીનો ભાગ બે બાજુ અને વચમાં આર્જિન તરીકે છે.

૨૮ ભુઓ ટિપ્પણ્ય નં. ૨૨ ઘ-ઙ.

અઠી દ્વીપ, લોકનાલિકા, સમવસરણ વગેરેનાં ચિત્રવાળી કાષ્ટપટ્ટિકાઓને સંપુટકલક પુસ્તક તરીકે કહી શકાય; અથવા લાકડાની પાટી ઉપર લખાતા-લખેલા પુસ્તકને સંપુટકલક પુસ્તક કહી શકાય.

છેદપાટી

જે પુસ્તકનાં પાનાં થોડાં હોઈ જાયું થોડું હોય તે 'છેદપાટી' પુસ્તક; અથવા જે પુસ્તક લંબાઈમાં ગમે તેવું લાંબું કે ટૂંકું હોય પણ પહોળું ઠીકઠીક હોવા સાથે જડાઈમાં (પહોળાઈ કરતાં) ઓછું હોય તે 'છેદપાટી' પુસ્તક. આપણાં કાગળ ઉપર લખાએલાં અને લખાતાં પુસ્તકોનો આ છેદપાટી પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ શકે.

ઉપર પ્રાચીન લેખનસામગ્રીની નોંધ જે ઉલ્લેખોને આધારે લેવામાં આવી છે, એ બધા યે વિક્રમની સાતમી સદી પહેલાંના છે. એ ઉલ્લેખોને આધારે તારવેલી વિવિધ અને ખુદ્ધિમતાભરી લેખનકળાનાં સાધનોની નોંધ જોતાં એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ગ્રંથલેખનના આરંભકાળમાં આ જાતની કેટકેટલી યે વિશિષ્ટ લેખનસામગ્રી અને સાધનો હશે! પરંતુ ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીમાં લખાએલા ગ્રંથસંગ્રહમાંના કશા જ અવશેષો અમારી નજર સામે ન હોવાને કારણે અમે એ માટે ચૂપ છીએ.

છેલલાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ પુસ્તકલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીનો જૈન લેખનકળાનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ અંધારામાં ડૂબેલો હોવા છતાં પ્રાચીન ઉલ્લેખોને આધારે તેના ઉપર જેટલો પ્રકાશ પાડી શકાય તેટલો પાડવા યત્ન કર્યો છે. હવે તે પછીનાં એક હજાર વર્ષનો અર્થાત વિક્રમની અગિયારમી સદીથી આરંભી વીસમી સદી સુધીનો લેખનકળા, તેનાં સાધન અને તેના પિકાસને લગતો ઇતિહાસ અહીં આપવામાં આવે છે. આ લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિનો ઐતિહાસિક પરિચય આપવામાં અનુકૂલતા રહે એ માટે એની નીચેના વિભાગોમાં ચર્ચા કરીશું: ૧ લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, ભૂર્જપત્ર આદિ; ૨ જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ, ઓળિયું આદિ; ૩ લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહી, હીંગજોડ આદિ; ૪ જે લખાય તે—જૈનલિપિ; ૫ જૈન લેખકો; ૬ પુસ્તકલેખન અને ૭ પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે.

૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ આદિ

રાજપ્રક્રીય સૂત્રમાં 'લિપિ + આસન=લિપ્યાસન' એ નામથી 'ખડિયો' અર્થ લેવામાં આવ્યો છે, તેમ જતાં અમે અહીં લિપિના આસન અથવા પાત્ર તરીકેના સાધનમાં તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, કાષ્ટપટ્ટિકા, ભૂર્જપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર, પત્થર આદિનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, કચ્છ, દક્ષિણ આદિમાં અત્યારે જે જૈન જ્ઞાનલંકારો વિદ્યમાન છે એ સમગ્રનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે જૈન પુસ્તકો મુખ્યપણે વિક્રમની

તેરમી સદી પહેલાં તાડપત્ર^{૨૯} તેમજ કપડા ઉપર જ લખાતાં હતાં,—ખાસ કરી તાડપત્ર ઉપર જ. પરંતુ તે પછી કાગળનો પ્રચાર^{૩૦} વધતાં તાડપત્રનો જમાનો ક્રમેક્રમે કરી સદંતર વ્યાથમી ગયો અને એનું સ્થાન કાગળે લીધું. એક તરફથી તાડપત્રની મોંઘવારી^{૩૧} અને તેને મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ

૨૬ પાટણ, ખંભાત, લોંબડી, જેસલમેર, પૂના વગેરેના પુસ્તકસંગ્રહો, તેની ટીપો, રિપોર્ટ આદિ જોયા પછી એમ ખાતરી પૂર્વક બણાયું છે કે જૈન જ્ઞાનલંકારોમાં અત્યારે મળતી તાડપત્રીય પ્રતિઓ,—જેના જેના અંતમાં સંવતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ બધી,—પૈકી એક પણ પ્રતિ વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાંની લખાએલી નથી.

ભા. પ્રા. લિ. પૂ. ૨ ટિ. ૩ માં તાડપત્ર ઉપર લખાએલા સૌથી પ્રાચીન એક દુરિત નાટકની પ્રતિ મળ્યાની નોંધ આપી છે, જે ઈ. સ. ના બીજા સૈકાની આસપાસમાં લખાએલું મનાય છે.

૩૦ ભારતીય પ્રજા કાગળ બનાવવાની કળા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાં પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, તેમ છતાં ભારતવર્ષમાં એનો લેખન માટે સાર્વત્રિક પ્રચાર થઈ શક્યો નહોતો.

આરબોએ ઈ. સ. ૭૦૪માં સમરકંદ નગર સર કર્યું ત્યારે તેઓ પહેલવહેલાં ૩ અને ચોથરામાંથી કાગળ બનાવવાનું શીખ્યા. તે પછી તેઓ દમાસ્કસમાં કાગળ બનાવવા લાગ્યા અને ઈ. સ. ની નવમી શતાબ્દીથી એના ઉપર અરબી પુસ્તકો લખવાં શરૂ કર્યાં. ઈ. સ. ની ખારમી સદીમાં આરબો દ્વારા યુરોપમાં કાગળનો પ્રવેશ થયો અને તે પછી પૈપાચરસ બનવાં બંધ થઈ લખવાના સાધનરૂપે કાગળો મુખ્ય થયા. આ રીતે વિદેશમાં કાગળનો પ્રચાર વધવા છતાં ભારતમાં લેખન માટે એનો ખાસ પ્રચાર થયો નહોતો. એ જ કારણથી કાગળ ઉપર લખાએલાં પ્રાચીન પુસ્તકો અહીંના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં કયાંય દેખાતાં નથી.

ભા. પ્રા. લિ. માં કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન ભારતીય લિપિના ચાર સંસ્કૃત ગ્રંથો મધ્ય એશિયામાંના ચારકંઠ નગરની દક્ષિણે ૬૦ માઈલ ઉપર આવેલ 'કુગિયર' સ્થાનમાંથી વેળરને મળ્યાનું બણાયું છે, જે ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં લખાએલા મનાય છે.

જૈન પ્રજા પુસ્તકલેખન માટે કાગળોને કચારથી કામમાં લેવા લાગી એ કહેવું શક્ય નથી; તેમ છતાં શ્રીમાન જિન-મંદનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ (રચના સં. ૧૪૬૨) અને શ્રી રત્નમંદરગણિકૃત ઉપદેશતરંગિણીમાં (સોળમો સૈકા) આવતા ઉલ્લેખો મુજબ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર અને મહામાતૃય શ્રીવસ્તુપાદ્યે પુસ્તકો લખાવવા માટે કાગળોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એટલે ગુજરાતની બુદ્ધિમાં વસતી જૈન પ્રજા વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાંથી ગ્રંથલેખન માટે કાગળોને વાપરતી થઈ ગઈ હતી એમ કહી શકાય. એકે આજ મુખીમાં કાંઈ પણ જૈન જ્ઞાનલંકારમાં ખારમી તેરમી સદીમાં અગર તે પહેલાં કાગળ ઉપર લખાએલું એક પણ પુસ્તક ઉપલબ્ધ થયું નથી. જૈન જ્ઞાનલંકારોના અખારા આજ પર્યંતના અવલોકન દરમિયાન ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાએલું કાંઈ કાંઈ પુસ્તક અમે જોએલું છે, પણ તે પહેલાં લખાએલું એક પણ પુસ્તક અમારા જોવામાં આવ્યું નથી.

(ક) 'एकदा प्रातर्गुरुन् सर्वसाधुंश्च वन्दित्वा लेखकशालाविलोकनाय गतः । लेखकाः कागदपत्राणि लिखन्तो दृष्टाः । ततः गुरुपार्श्वे घृच्छा । गुरुमिरुचे—श्रीचौलुक्यदेव । सम्प्रति श्रोताडपत्राणां त्रुटिरस्ति ज्ञानकोशे, अतः कागदपत्रेषु ग्रन्थलेखनमिति ।' कु०प्र० पत्र १६.

(ख) 'श्रीवस्तुपालमन्त्रिणा सौवर्णमधीमयाक्षरा एका सिद्धान्तप्रतिलेखिता । अपरास्तु श्रीताड. कागद-पत्रेषु षपीवर्णाञ्जिताः ६ प्रतयः । एवं सप्तकोटिद्रव्यव्ययेन सप्त सरस्वतीकोशाः लेखिताः ।' उ०त० पत्र १४२.

પાટણ સંઘવિના પાડાના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં વિક્રમ સંવત ૧૨૧૧માં લખાએલી આચાર્ય શ્રી બપ્પલદિકૃત સ્તુતિચતુ-વિંશતિકા સદીકની પ્રતિ છે, પરંતુ પ્રતિબાનો એ સંવત વિશ્વસનીય માનવો કે નહિ એ માટે અમે પોતે સંકારીલ છીએ.

૩૧ પાટણના જૈન જ્ઞાનલંકારમાંથી ચૌદમી સદીનો એક તાડપત્રનો ટુકડો મળ્યો છે, જેમાં તાડપત્રના હિસાબની નોંધ કરી છે. તેમાં એક પાતું લગભગ છ આને પડયાનું બણાયું છે. એક હમૈશને માટે આવી મોંઘવારી ન હોય એ સહેજે સમજી શકાય છે, તેમ છતાં ક્યારેક ક્યારે ઉપરોક્ત પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનામાં બણાયેલા પ્રમાણેની મોંઘવારી થઈ જાય એમાં શંકા જેવું નથી.

આદિ જેવા દૂર દેશોમાંથી મંગાવવાની હાડમારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની કડાકૂટ તો હતી જ; તેમાં રજપૂતોની અરરપરસની સાડમારી તેમજ મોગલ બાદશાહોના ઉપરાઉપરી થતા હુમલાઓને પરિણામે એ દરેક હાડમારીમાં સવિશેષ ઉમેરો થતો ગયો; જ્યારે બીજી બાબુથી કાગળના સાધનની સુલભતા અને સોંધવારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની પણ દરેક રીતે સગવડ હતી. આ કારણને લીધે જૈન ગ્રન્થમાં સૈકાઓ થયાં ચાલ્યું આવતું તાડપત્ર પરનું લેખન કાગળના પ્રચાર પછી ફક્ત બેત્રણ સૈકામાં જ^{૩૨} આથમી ગયું; તે એટલે સુધી કે આજે એ તાડપત્રોને લખવા પહેલાં કેમ કેળવવાં, તેના ઉપરની સહજ કુમાર—જે તેના ઉપર લખાતી શાહીને ટકવા દેતી નથી તે—ને કેમ દૂર કરવી વગેરેની માહિતી સરખી કોઇને રહી નથી; એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની જે અનેક રીતો મળે છે, એ બધી રીતો પૈકીની કઇ રીત સરળ હોવા સાથે કાર્યસાધક છે એ પણ આજે કોઇ કહી શકે તેમ નથી. કપડા^{૩૩} ઉપર પુસ્તકો કવચિત્ પત્રાકારે લખાતાં હતાં,

૩૨ અમારો અગુલવ છે ત્યાં સુધી પંદરમી સદીના અંત સુધી તાડપત્ર પર લખવાતું ચાલુ રહ્યું છે. પંદરમી સદીના અંત સાથે તાડપત્ર ઉપરનું લેખન પણ આથમી ગયું છે.

૩૩ કપડા ઉપર લખાએલી ૬૩ પાનાંની એક પોથી પાટણમાં વખતલની શેરીમાંના 'સંઘના જૈન લંડાર'માં છે, જેમાં ધર્મવિધિ-પ્રકરણ વૃત્તિસહિત, કચ્છલોરીસ અને ત્રિવષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર—અષ્ટમું પર્વે આ ત્રણ પુસ્તકો છે. એ વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં લખાએલાં છે. (ભુચો ચિત્ર નં. ૭) એની લંબાઇ-પહોળાઈ ૨૫x૫ ઇંચની છે. દરેક પાનામાં સોળસોળ લીટીઓ છે. ધ. વિ. પ્ર. ના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકા છે:

સંવત્ ૧૪૧૦૮ (૧૪૦૮ કે ૧૪૧૦?) વર્ષે ત્રીબાપ્રામે શ્રીનરચંદ્રસૂરીણાં શિષ્યેણ શ્રીરત્નપ્રભસૂરીણાં ઘાંધવેન પંચિતગુણમદ્રેણ કચ્છલોરીપાર્શ્વનાથમ્નોષ્ટિક લીલામાર્યા ગૌરી તત્પુત્ર શ્રાવક જસા ડૂંગર તદ્ગિની શ્રાવિકા વીંક્ષી તિલ્હી પ્રમૃત્યેષાં સાહાય્યેન પ્રમુશ્રી શ્રીપ્રમસૂરિવિરચિતે ધર્મવિધિપ્રકરણં શ્રીઉદયસિંહસૂરિવિરચિતાં વૃત્તિ શ્રીધર્મવિધેર્પ્રન્યસ્ય કાર્તિકવાદિદશમીદિને ગુરુવારે દિવસપાશ્વાત્યપટિકાદ્વયે સ્વપિતુમાત્રોઃ શ્રેયસે શ્રીધર્મવિધિ-પ્રન્યમલિલિત્ ॥ ઉદકાનલચૌરેભ્યો મૂષકેભ્યસ્તથૈવ ચ । કષ્ટેન લિલિતે શાલં ચત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ છ ॥

આજ પચૈતની વિદાનેની શોધ દરમિયાન કપડા ઉપર લખાએલું પુસ્તક પત્રાકારે માત્ર આ એક જ મળી શક્યું છે. કપડા ઉપર લખાએલા લોકનાલિકા, અઠીઠીપ, જંબૂઠીપ, નવપદ, હૂંકાર, ઘંટાકર્ણ આદિ સંત્ર-ચંત્રના ચિત્રપટો મળે છે; તેમજ શાસ્ત્રીય વિષયના, જેવા કે સંગ્રહણી, સૈનસમાસ, પ્રાયશ્ચિત, સંયમએણીનાં પટ્ટચાન, બાસક માર્ગણ, પંચનીર્થી વગેરેના અનેક ટિપ્પણાકાર પટો મળે છે.

આજ સુધીમાં કપડા ઉપર લખાએલાં જે પુસ્તકો અને સંત્ર-ચંત્ર-ચિત્રપટો જોવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી સૌથી પ્રાચીન પંદરમી સદીમાં લખાએલાં એક પુસ્તક અને બે ચિત્રપટો મળ્યાં છે. પુસ્તકનો પરિચય અમે ઉપર આપ્યો છે. બે ચિત્રપટો પૈકીનો એક સંપ્રહણીટિપ્પનકપટ સંવત ૧૪૫૩માં લખાએલો છે, જે પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય મુનિ જસવિજયજીના સંગ્રહમાં છે. એની લંબાઇ-પહોળાઈ ૧૬૬x૧૧૧ ઇંચની છે. પટના અંતમાં લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

સં ૧૪૫૩ વર્ષે ચૈત્રમાસે શુક્રવક્ષે દ્વાદશવાં તિથી રવિવારે અયેહ શ્રીમદગાહિલપુરપત્તને સાધુપૂર્ણિમા-પક્ષીયમદ્યરકશ્રીઅમયચંદ્રસૂરિપટે શ્રીરામચંદ્રસૂરિયોગ્યં સંપ્રહણીટિપ્પનકં લિલિતમસ્તિ લાલાકેનાલેલિ

બીજો, પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન તાડપત્રીય પુસ્તકલંડારમાંના પો. નં. ૨૪૦ તરીકે રાખેલ બે ટુકડા રૂપે

તેમ છતાં અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ એનો ઉપયોગ ટિપ્પણારૂપે લખવા માટે તેમજ ચિત્રપટો કે મંત્ર-ચંત્રપટો લખવા માટે જ વધારે પ્રમાણમાં થતો અને થાય છે. ^{૩૪}ભૂર્ણપત્ર-ભોજ-પત્રનો ઉપયોગ બૌદ્ધો અને વૈદિકોની જેમ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે થયો જણાતો નથી, તેમ એના ઉપર લખાએલો કોઈ નાનોમોટો જૈન ગ્રંથ કોઈ જ્ઞાનભંડારમાં જોવામાં પણ નથી આવતો. માત્ર અદારમી-ઓગણીસમી સદીથી યતિએના જમાનામાં મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિ લખવા માટે તેનો કાંઈક ઉપયોગ થએલો જોવામાં આવે છે, પણ તે અહીં જ એાછા પ્રમાણમાં, તેમ ખાસ વ્યવસ્થિત પણ નહિ. મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિના લેખન માટે કાંચપત્ર ^{૩૫} તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર અને પંચધાતુનાં પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ જૈનોએ ખૂબ છૂટથી કર્યો છે, પણ જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. સીલોન આદિમાં

પંચતીર્થી ચિત્રપટ છે, જે સંવત્ ૧૪૬૦માં લખાએલો છે. એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૩૮ કુટ્ટા ૧૨૧ ઇંચની છે. એના અંતમાં નીચે મુજબની લખાવનારની મુદ્દિકાઓ છે:

સંવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા ૦ વ ૩ ચંપકનેરવાસિ પ્રાગવાટજ્ઞાતીય સા ૦ ચેતા મા ૦ લાઠીસુત સા ૦ ગુણયિકેન લેખ: કારિતોયમ્ ॥

સંવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા ૦ વ ૩ ચંપકનેરવાસિ મં ૦ તેજા મા ૦ ભાવદેસુત કો ૦ વાઘાકેન પ્રાગવાટ-જ્ઞાતીયેન શ્રીશાન્તિપ્રાસાદાલેખ: કારિત: ॥

આ પટ પંચતીર્થી પટ નથી, પણ ટીપમાં તેનું જે નામ લખ્યું છે તે અમે નોંધ્યું છે. આ પટ અમે શ્રીયુત એન.સી. મહેતાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આપ્યો છે જે અત્યારે તેમની પાસે જ છે. આ ચિત્રપટનો પરિચય તેઓએ ફોટોગ્રાફ સાથે ઈ.સ. ૧૯૩૨ના 'ઇન્ડિયન આર્ટ એન્ડ હેરિટેજ'ના પેજ ૭૧-૭૮માં A picture roll from Gujarat (A.D. 1433) શીર્ષક લેખમાં આપ્યો છે.

૩૪ ભોજપત્ર સામાન્ય રીતે તામ્રપત્ર જેટલાં ટકાઉ નથી હોતાં. ખાસ કરીને સકા વાતાવરણમાં એ વધારે ટકતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી હોઈ લખવા માટે એનો ઉપયોગ તે પ્રદેશમાં જ થતો હતો. જૈન પ્રભાએ એનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી.

ભોજપત્ર ઉપર લખાએલાં પુસ્તકોમાં સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક એક ખોતાન પ્રદેશમાંથી મળેલ 'ધમ્મપદ' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથનો ફેટલોક અંશ છે, જે ઈ.સ. ની બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમાં લખાએલ મનાય છે; અને બીજું 'સંયુક્તાગમ' નામનું બૌદ્ધ સૂત્ર છે, જે ડૉ. રટાઈનને ખોતાન પ્રદેશમાંના ખડ્ડલિક ગામમાંથી મળ્યું છે અને એની લિપિ ઉપરથી એ ઈ.સ.ની સૌથી સદીમાં લખાએલું મનાય છે.

૩૫ કાંચપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર અને સુવર્ણપત્રમાં તેમજ ફેટલીકવાર પંચધાતુના મિશ્રિતપત્રમાં લખાએલા ક્રમિમંદલ, ઘંટાકણી, ચોસાઈયેા ચંત્ર, વીસો ચંત્ર વગેરે મંત્ર-ચંત્રાદિ જૈન મંદિરોમાં ઘણે કેકાણે હોય છે. જૈન પુસ્તકો લખવા માટે આ ભતનાં કે બીજા કોઈ ધાતુનાં પતરાંઓનો ઉપયોગ કર્યારે ય થયો જણાયો નથી.

ભા. પ્રા. લિ. પૂ. ૧૫૨-૫૩માં તામ્રપત્રોમાં કોતરાએલાં દાનપત્રોની મહત્વપૂર્ણ નોંધ આપી છે. એ દાનપત્ર પૈકીનાં ફેટલાંક દાનપત્રો ૨૧ પતરાંમાં સમાપ્ત થાય છે, એવડાં મોટાં છે.

વસુદેવહિંદી મથક ખંડમાં તામ્રપત્ર ઉપર પુસ્તક લખાવાનો ઉલ્લેખ છે:
'દ્વયરેણ તંબપત્તેણ તણુમેણુ રાયલ્લક્ષણં રણુજળં તિહ્લારસેણ તિમ્મેજળ તંબમાયને પોત્થઓ પવિસ્વત્તો, નિક્વિસ્વત્તો નયરવાહિં દુન્વાવેદમજ્જે ।' પત્ર ૧૮૯.

વસતા બીહોએ પુસ્તકો લખવા માટે જેમ હાથીદાંતનો—હાથીદાંતનાં પાનાંઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમ જૈનોએ પુસ્તકનાં સાધનો,—જેવાં કે આંકણી, કાંપી, અંધિ-ફૂદડી, દાખડા આદિ,—માટે હાથીદાંતનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યા છતાં પુસ્તકો લખવા માટે એનો ઉપયોગ કદી કર્યો નથી. આ સિવાય રેશમી કપડું, ચામડું^{૩૬} આદિનો ઉપયોગ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે કદી થયો નથી. અલબત્ત, એમ બન્યું છે ખરું કે પુસ્તકના ઉપર તેના રક્ષણ માટે રેશમી કપડાની કે ચામડાની પાટલીઓ કે પટ્ટીઓ મૂકી હોય તેના ઉપર તે પોથીમાંના અંધોનાં નામ, કર્તા વગેરેની નોંધ કરેલી હોય છે (ભુએ ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં. ૨). પથ્થરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને જૈન પ્રજાએ શિલાલેખો માટે જ કર્યો છે, તેમ છતાં કવચિત્ અંધલેખન^{૩૭} માટે પણ એનો ઉપયોગ થયેલો જ્ઞેવામાં આવે છે. ‘ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’માં નં. ૧૦૦૭૨માં વિ. સં. ૧૭૭૦માં લખેલ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણની પ્રતિ છે, જે અગુરુત્વક ઉપર લખાયેલી છે. જૈન પ્રજાએ આવી કોઇ ત્વક-છાલ-નો પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. ટૂંકમાં અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે તામ્રપત્ર, કપડું અને કાગળનો જ ઉપયોગ થયો છે; શાસ્ત્રીય વિષયોના યંત્ર-ચિત્રપટ્ટો તેમજ યંત્ર-યંત્રાદિના આલેખન માટે કપડું, લાકડાની પાટી, તામ્રપત્ર, શૈલ્યપત્ર વગેરે વપરાયેલાં છે; યતિઓના જમાનામાં યતિવર્ગે યંત્ર-યંત્રાદિ લખવા માટે ભૂર્જપત્ર-ભોજપત્ર કામે લીધાં છે; અને શિલાલેખો લખવા માટે તેમજ કવચિત્ અંધલેખન માટે પણ પથ્થર, તામ્રપત્ર આદિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય બીજા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ થયો જણાતો નથી.

૩૬ લેખનસામગ્રીની મુલ્યલતા ન હોવાને સીધે મુરોપવાસીઓએ કળવેલાં ચામડાને લખવાના કામમાં લીધાં છે, પરંતુ ભારતીય જનતાએ પોતાને ત્યાં લેખનસામગ્રીની વિપુલતા હોવાને સીધે તેમજ ‘ચામડાને અપવિત્ર’ માનતી હોવાને સીધે પુસ્તકલેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યો સંભવ નથી. તેમ છતાં ભારતીય પ્રભુ પુસ્તકોના સાધન તરીકે એનો ઉપયોગ કરવાથી વંચિત નથી રહી શકી. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચામડાને લેખનસામગ્રીમાં ગણાવ્યું છે. જૈન પ્રભુ પુસ્તકોના રક્ષણ માટે એટલે કે ચામડાના દાખડા, પાટીઓ, પટ્ટીઓ આદિ તરીકે પ્રાચીન કાળથી એનો ઉપયોગ હોવાક કરતી આવી છે (ભુએ ચિત્ર નં. ૮ માં આ. નં. ૧ અને ચિત્ર નં. ૩ માં આ. નં. ૨). વૈદિકો પોતાને ત્યાં મૃગચર્માદિનો ઉપયોગ ખૂબ છૂટથી કરે જ છે.

૩૭ જૈન સંસ્કૃતિએ પાષાણ-પથ્થર-નો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે વિરલ જ કર્યો છે. ખાસ કરી જૈન સંસ્કૃતિના મહદ્દિક એક-એકાબૂત દિગંબર સંસ્કૃતિએ એનો પુસ્તકલેખન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રાગ્વાટ (પોરબાડ) જ્ઞાતીય શ્રેણી લોલાકે (લાલિંગે) મેવાડમાંના બીજોલ્યાંની નજીકના જૈન મંદિરની પાસે રહેલી પથ્થરની શિલાડી ઉપર ઉત્તરજિજ્ઞાસુરપુરાણ નામના દિગંબર જૈન ગ્રંથને વિ. સં. ૧૨૨૬માં ક્ષાતરાણ્યો હતો, જે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે.

સ્વેતાંબર જૈન પ્રભુ તરફથી પથ્થર પર લખાયેલ કોઇ પુસ્તક મળતું નથી, પરંતુ આજુ, જેસલમેર, લોદ્રવા આદિ અનેક સ્થળોમાં કલ્યાણકપટક, તપપટક, સ્થવિરાષલિપટક આદિ પટકો પથ્થર પર લખાયેલા મળે છે તેમજ લોકનાલિકા, અરીકીપ, સમવસરણ, નંદીકર આદિના ચિત્રપટ્ટો પણ આલેખાયેલા મળે છે. (ભુએ બાણુચ શ્રીયુક્ત પૂર્ણચંદ્ર નહાર સંપાદિત જૈન લેખ-સંગ્રહ खंड ३).

આ સિવાય વિગ્રહરાજકૃત હરકલિ નાટક, સોમેશ્વરકવિવિરચિત લલિતવિગ્રહરાજ નાટક, રાજ ભોજવિરચિત કૃર્મશતક નામનાં બે પ્રાકૃત કાવ્યો, રાજકવિ મહનકૃત પારિભતમંજરીવિજયશ્રીનાટિકા વગેરે અનેકાનેક જૈનેતર ગ્રંથો પથ્થર ઉપર લખાયેલા-ક્ષાતરાણ્યેલા ભુદેભુદે ઠેકાણે મળે છે. (ભુએ ભા. પ્રા. લિ. પૃ. ૧૫૦ ટિ. ૬.)

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી અમે અહીં તાડપત્ર, કાગળ, કપડા આદિને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ માહિતી આપીએ છીએ.

તાડપત્ર

તાડપત્ર એ ઝાડનાં પાંદડાં છે. એના ઝાડનું સંસ્કૃત નામ તલ અથવા તાલ છે અને ગૂજરાતી નામ તાડ છે. એ એ જાતનાં થાય છે: ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ૧ ગૂજરાત વગેરે પ્રદેશોની ભૂમિમાં તાડનાં જે ઝાડ જોવામાં આવે છે એ બધાં ય ખરતાડ છે. એનાં પત્ર—પાંદડાં જાડાં, લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં અને નવાં તારાં હોય ત્યારે પણ આંચકો કે ટક્કર લાગતાં લાંગી જ્ય તેવાં ખરડ હોવા સાથે જલદી સડી જર્ણુ થઈ જાય એવાં હોય છે, એટલે એ તાડપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે થતો નથી. ૨ શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ, અહ્મદેશ આદિમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. તેનાં પત્ર—પાંદડાં શ્લક્ષણ, ૩૭૪૩ ઇચ કરતાં પણ વધારે લાંબાં-પહોળાં^{૩૮} તેમજ સુકુમાર હોય છે. તેને સડી જવાનો કે ખૂબ લચકાવવામાં અગર વાળવામાં આવે તોપણ એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહેતો નથી. કેટલાંક શ્રીતાડની જાતિનાં તાડપત્ર લાંબાં-પહોળાં હોવા છતાં સહજ ખરડ હોય છે, તેમ છતાં તેના ટકાઉપણુ માટે જરાય અંદેશો રાખવા જેવું નથી. પુસ્તક લખવા માટે આ શ્રી-તાડનાં પત્રોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.^{૩૯}

અહ્મદેશ આદિમાં પુસ્તકને ટકાઉ બનાવવા માટે ત્રણ, ચાર અગર તેથી પણ વધારે તાડ-પત્રોને એકપ્રકારે સીધી લઈ તેના ઉપર લખવામાં આવે છે, પણ જૈન પુસ્તકો એવી રીતે ક્યારેય લખાયાં નથી. જૈન પુસ્તકો એકવડાં તાડપત્રમાં જ લખાયાં છે.

તાડપત્રો જૂનાં થતાં તેનો સ્વભાવ કાગળ અને કપડાને ખાઈ જવાનો હોય તેમ લાગે છે, કેમકે જે તાડપત્રીય પુસ્તકની વચમાંનાં ગૂમ થએલાં કે તૂટી ગએલાં પાનાને બદલે કાગળનાં જે નવાં પાનાં લખાવીને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં છે એ, અત્યારે એટલી જર્ણુ સ્થિતિમાં નજરે પડે છે કે જે જાતની જર્ણુ અવસ્થા મૂળ પ્રતિની પણ નથી. સંભવ છે કે તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહીમાં લાખ વગેરે પડતાં હોવાથી તેના મંસર્જને લીધે પણ કાગળ ખવાઈ જતા હોય. એ ગમે તેમ હો, પણ એક વસ્તુ તો અમારા અનુભવની છે કે તાડપત્રીય પુસ્તક ઉપર બાંધવામાં આવેલાં કપડાં થોડાં વર્ષમાં જ કાળાં પડી જાય છે.

કાગળ

કાગળને માટે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં^{૪૦} કાગલ અને કલ્લ શબ્દો વપરાયેલા

૩૮ પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનલંકારમાં પ્રમેયકમલમાર્તઠ્ઠની પ્રત છે, જે ૩૭ ઇચ લાંબી છે.

૩૯ તાડપત્રને ઝાડ ઉપર જ પ્રૌઢ થવા દેવામાં આવે છે અને એ ઘરડાં થાય તે પહેલાં તેને ઉતારી, સીધાં કરી એકપ્રકારે જમીનમાં દાટવામાં આવે છે. ત્યાં એ તાડપત્ર પોતાની મેજે સૂકાઈ ગયા પછી એનો લખવા માટે ઉપયોગ થાય છે. આ રીતે સૂકાએલું તાડપત્ર, તેની લીલાશ તેના પોતાનામાં મરેલી-સમાએલી હોઈ વધારે કોમળ અને છે.

૪૦ જુઓ ટિ. નં. ૩૦ (ક-સ).

જોવામાં આવે છે. જેમ આજકાલ જુદાજુદા દેશોમાં નાના મોટા, ઝીણા જડા, સારા નરસા આદિ અનેક જાતના કાગળો અને છે તેમ જૂના જમાનાથી માંડી આજ પર્વત આપણા દેશના દરેક વિભાગ-માં અર્થાત્ કાશ્મીર, દિલ્હી, બિહારના^{૪૧} પટણા શાહાબાદ આદિ જિલ્લાઓ, કાનપુર, ઘોસુંડા (મેવાડ), અમદાવાદ, ખંભાત, કાગળપુરા (દોલતાબાદ પાસે) આદિ અનેક રચણામાં પોતપોતાની અપત અને જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં^{૪૨} કાશ્મીરી, ભુંગળીઆ, અરવાલ, સાહેબખાની, અમદાવાદી, ખંભાતી, શણીઆ, દોલતાબાદી આદિ જાતજાતના કાગળો જનતા હતા^{૪૩} અને હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે અને છે; તેમાંથી જેને જે સારા, ટકાઉ અને માફક લાગે તેનો તેઓ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે કાશ્મીરી,^{૪૪} કાનપુરી, અમદાવાદી^{૪૫} આદિ કાગળોનો ઉપયોગ થાય છે; તેમાં પણ અમદાવાદમાં જનતા કાગળો વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે.

કાગળનાં પાનાં

કાગળો આખા હોય તેમાંથી જોઇતા માપનાં પાનાં પાડવા માટે આજે આપણી સમક્ષ જેમ પેપરકટર મશીનો—કાગળ કાપવાનાં યંત્રો—વિદ્યમાન છે તેમ જૂના જમાનામાં તેવાં ખાસ યંત્રો ન હતાં, તેમજ આજકાલ જેમ જે સાઈઝ—માપના જેટલા કાગળો જોઇએ તેટલા એકીસાથે મળી શકે છે તેમ પણ ન હતું; એટલે ગમે તે માપના કાગળોમાંથી જોઇતા માપનાં પાનાં પાડવા માટે તે કાગળોને હિંસાબસર વાળવામાં આવતા હતા અને લોટા વગેરેના તૈયાર કરેલા તે તે માપના પતરાને

૪૧ તા. ૨૪ માર્ચ ૧૯૩૫ના 'હરિજનબંધુ'ના પુ. ૩ અંક ૨ માં 'બિહારમાં કાગળનો ઉદ્યોગ' શીર્ષક લેખમાં બિહારના પટણા, શાહાબાદ, અરવાલ વગેરે જુદાજુદા પ્રદેશોમાં જનતા જ્યાંબંધ કાગળોને એંગે જે ટૂંકી નેધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી તેમજ બીજી નેધોને આધારે આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે કે ભારતવર્ષના જુદાજુદા વિભાગો અને નગરોમાં કાગળનો ઉદ્યોગ કેટલો ફૂલ્યોફાલ્યો હતો !

૪૨ કાગળનાં નામો કેટલીકવાર જે ગામમાં કે પ્રદેશમાં તે જનતા હોય તે ઉપરથી પડતાં અને કેટલીકવાર તેના માવામાં પડતી સુખ્ય ચીજને લક્ષ્યમાં રાખીને પડતાં; કેટલીકવાર એ નામો એના જનાવનારના નામથી પ્રચલિત થતાં, જ્યારે કેટલીકવાર એ તેના શુભ—સ્વભાવ ઉપરથી પણ ઓળખાતા.

૪૩ દેશી કાગળો કેમ જનતા એની ટૂંકમાં ને સરસ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારને તા. ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૩૪ના 'હરિજનબંધુ'ના પુ. ૨ અંક ૩૭માં સ્વામી આનંદે લખેલો 'ખાદી કાગળ' શીર્ષક લેખ જોવા લલામણ છે.

૪૪ કાશ્મીરી કાગળો રેશમના ફૂંચામાંથી જનતા હોઈ અત્યંત કામળ તેમજ એટલા મજબૂત હોય છે કે તેને બે બાજુથી પકડી જોરથી આંચકા મારવામાં આવે તોપણ તે એકાએક ફાટતા નથી. આ કાગળોમાં જે સૌથી સારા અને ટકાઉ હોય છે એ બધાયને કાશ્મીરની સરકાર બીણીબીણીને પોતાના દફતરી કામ માટે ખરીદી લે છે; એટલે ત્યાંની સરકાર સાથે લાગવગ પહોંચી શકતી હોય તો જ અચૂક પ્રમાણમાં એ કાગળો ત્યાંથી મળી શકે છે.

૪૫ અમદાવાદી કાગળની સુખ્ય ઓળખ એ છે કે તેને પ્રકાશ સામે રાખીને જોતાં તેમાં ઝીણાંઝીણાં સંખ્યાબંધ કાણાં દેખાશે. આ કાણાં દેખાવાનું કારણ એ કહેવાય છે કે એ કાગળોના માવાને સાબરમતી નદીના પાણીથી ધોવામાં આવે છે, એટલે એ પાણી સાથે ભળેલાં રેતીનાં ઝીણાં રજકણો એ માવામાં ભળી જાય છે, જે કાગળ બન્યા પછી સુકાઈને સ્વયં છૂટાં પડી જાય છે અને બહારમાં તેમાં ઝીણાંઝીણાં કાણાં દેખાય છે. આ કાગળો ટકાઉ હોઈ તેને ન્યાપારી લોકો ચોપડા માટે પણ વાપરતા-વાપરે છે.

આધારે તેને કાપી લેવામાં આવતા હતા. એ કાગળો ખસી ન જાય એ માટે વાંસની ચીપોના કે લોહાના ચીપિયા તેમાં ભરાવવામાં આવતા હતા. ખીજ દરેક જાતના કાગળો માટે અત્યારનાં પેપરકટર મશીનો કામ આવી શકે છે, પણ કાશ્મીરી કાગળો અત્યંત સુંવાળા હોઈ અણુધારીરીતે સહજમાં ખસી જાય છે અને તેથી ગમે તેવો હોશિયાર મશીન ચલાવનાર હોય તોપણ તે એ કાગળોને મોટે ભાગે આપણે ધ્વજીએ તેમ વ્યવસ્થિતરીતે કાપી શકતો નથી, એટલે એ કાગળોને વ્યવસ્થિત કાપવા માટે ઉપરોક્ત રીત જ વધારે અનુકૂળ છે.

ઘૂંટો

પુસ્તક લખવા માટેના બધા દેશી કાગળો, તેના ઉપર કલમ દીક ચાલે તેમજ શાહી એક-સરખીરીતે ઊતરે એ માટે, કાગળ બનાવનાર કે વેચનારને ત્યાંથી ઘૂંટાઇને જ આવે છે. તેમ છતાં એ કાગળો ધણો સમય સુધી પડી રહેતાં અથવા ચોમાસાની શરદી વગેરે લાગતાં તેનો ઘૂંટો આછો થઇ જાય છે—ઊતરી જાય છે. ઘૂંટો આછો થઇ ગયા પછી અક્ષરો ફૂટી જાય છે અથવા શાહી બરાબર ન ઊતરતાં એક ઠેકાણે ઢગલો થઇ જાય છે, એટલે તેને ફરી ઘૂંટો ચડાવવો પડે છે. એ ઘૂંટો ચડાવવા માટે કાગળોને કે પાનાંને ફટકડીના પાણીમાં ખેળી સૂકવ્યા પછી કાંઇક લીલા-સૂકા જેવા થાય ત્યારે તેને અકીકના, કસોટીના અગર કોઇ પણ જાતના ઘૂંટાથી કે કોડાથી ઘૂંટી લેવામાં આવે છે, જેથી અક્ષરો ફૂટી જવા આદિ થવું અટકી જાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૧).

અત્યારના વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં બનતા કેટલાક કાગળોનો માવો તેમજ, સ્પિરિટ અગર તેવો કોઇ પણ જાતના ઉચ્ચ પદાર્થમાં સાફ કરાતો હોવાથી તેનું સસ્તવ પહેલેથી જ નષ્ટ થઇ જાય છે, એટલે એ બધા કાગળો આપણા દેશી કાગળોની જેમ દીર્ઘાયુષી ન હોવાથી તેનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરાતો નથી. આપણે એવા અનેક જાતના કાગળોનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છીએ, જે શરૂઆતમાં મજબૂત, ઊજળા તેમજ કોમળ દેખાવા છતાં થોડાં જ વર્ષો વીત્યા બાદ કાગળ અને સહજ વળતાં તૂટી જાય તેવા નિઃસસ્તવ થઇ જાય છે. જોકે આ હોય આપણે દરેક જાતના વિલાયતી કાગળને નથી આપતા, તેમ છતાં એટલી વાત તો ખરી જ છે કે વિલાયતી કાગળો દેશી કાગળ જેટલા ટકાઉ જવડલે જ હોય છે.

કપડું

પુસ્તક લખવા માટે અગર ચિત્રપટ-ચંત્રપટ આદિ આલેખવા માટે કપડાને કામમાં લેવા પહેલાં એ કપડાની બંને બાજુએ તેનાં ઊંદ્રો પૂરાય તેમ એકસરખી રીતે ધઉંની કે ચોખાની ખેળ લગાડી, તે સુકાઇ ગયા પછી તેને અકીક, કસોટી આદિના ઘૂંટા વડે ઘૂંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના વખતજીની શેરીમાંના મંઘના જૈન ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલાં જે પુસ્તકો છે તે ખાદીના કપડાને એવડું ચોડી તેના ઉપર લખેલાં છે.

ટિપ્પણાં

ટિપ્પણાં બનાવવા માટે કાગળના લીરા કરી, તેના છેડાએને એક પછી એક ચોડીને લાંબા

ભુંગળા જેવા બનાવવામાં આવે છે. કપડું એ સ્વાભાવિકરીતે લાંબા તાકા રૂપ હોય છે, એટલે તેનો જેવડો લાંબો-પહોળો લીરો બોધએ તેવડો લઇને, તેને ઉપર કલ્પા પ્રમાણે ખેળ લગાડીને ભુંગળા-રૂપે બનાવવામાં આવે છે. આ ટિપ્પણ્યોએનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય વિષયોના પ્રશ્નોક વિસ્તૃત સંગ્રહો, આરમતની ટીપ-યાદી, આચાર્યોને ચોમાસાની વિરુદ્ધિ કે સાંવત્સરિક ક્ષમાપના કરવા માટેના વિરુદ્ધિ-પટો તેમજ ચિત્રપટો આદિ લખવા માટે કરવામાં આવે છે.

કાષ્ઠપટ્ટિકા

લેખનના સાધન તરીકે કાષ્ઠપટ્ટિકા—લાકડાની સાદી કે રંગીન પાટી—પણ વપરાતી હતી. જેમ જૂના જમાનામાં વ્યાપારી લોકો તેમના રોજિંદા કાચા નામા વગેરેને પાટી ઉપર લખી રાખતા હતા તેમ આપણા ગ્રંથકારો ગ્રંથરચના કરતી વખતે પોતાના ગ્રંથના કાચા ખરડાએ લાકડાની પાટી ઉપર કરતા હતા^{૪૬} અને બરાબર નક્કી થયા પછી તે ઉપરથી પાકી નકલો ઉતારવામાં આવતી હતી.

કાષ્ઠપટ્ટિકાએનો સ્થાયી ચિત્રપટ્ટિકો કે મંત્ર-ચંત્રપટો ચિતરવા માટે ઉપયોગ થતો હતો. એ સિવાય પાંચ કક્ષા (જુઓ ચિત્ર નં. ૯-૧૦) ચીતરેલી જૂની કાષ્ઠપટ્ટિકાએ પણ બેવામાં આવે છે.

(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ આદિ

‘જે વડે લિપિ લખી શકાય’ એ જાતનાં સાધનોમાં સોઠયો, બરની લેખણ, જુજવળ, ઓળિયું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કર્ણાટક, સિંહલ, બ્રહ્મદેશ આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્ર ઉપર કોતરીને પુસ્તકો લખવામાં આવે છે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે અણીદાર સોઠયાની જરૂરત હોય છે; પરંતુ મુખ્યત્વે આહ્મી-દેવનાગરી લિપિમાં લખાએલાં જૈન પુસ્તકો માટે, એ લિપિનો મરેડ જુદા પ્રકારનો હોઈ તેને સોઠયાથી કોતરીને લખવી શક્ય ન હોવાથી, જૈન સંસ્કૃતિએ લખવાના સાધન તરીકે ઉપરોક્ત સોઠયાથી અતિરિકત બરની લેખણો પસંદ કરી છે; અને લીટીએ દોરવા માટે તેણે જુજવળ, ઓળિયું, કાંખી-આંકણી વગેરે સાધનો ઊભાં કર્યાં છે. કેટલાક મંત્ર, તંત્ર, ચંત્ર આદિ લખવા માટે સોના-ચાંદીની કે દર્ભ વગેરેની કલમે પણ કામમાં લેવામાં આવે છે.

લેખણ માટે બર અને તેની પરીક્ષા

‘બર’ શબ્દ આપણામાં મોગલો સાથેના સહવાસને કારણે પેડો છે. આપણે ત્યાં એને કાંડું-કાંડા^{૪૭} તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેખણો માટે અનેક જાતનાં બરઓ પસંદ કરવામાં

૪૬ પટ્ટિકાતોડલિચ્છત્તેમાં, સર્વદેવાભિધો ગણિઃ । આત્મકર્મક્ષયાયાય, પરોપકૃતિહેતવે ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તરાધ્યયનટીકા નેમિચન્દ્રીયા (રચના સંવત્ ૧૧૨૯)

ખેતાનના પ્રદેશમાંથી ખરેખરી લિપિમાં લખાએલી કેટલીક પ્રાચીન કાષ્ઠપટ્ટિકાએ મળી આવી છે.

૪૭ સંવત ૧૫૯૦માં લખાએલી કલ્પસૂત્રની પ્રતિના અંતમાં પુસ્તકને લગતાં કેટલાંક ઉપકરણો—સાધનો—નાં નામો છે તેમાં ‘કાંડા’નું નામ મળે છે: ‘આજુટ ૧, પાટીઉં ૨, પાટલું ૩, કલ્પડઉં ૪, ચલોટઉં ૫, જુહપતી ૬, ઠવણી ૭, ઝલમલ ૮, વીડાંગલું ૯, કલ્પ ૧૦, પુઠાં ૧૧, કાંખી ૧૨, કુંપલું ૧૩, તુકારવાહી ૧૪, કાંડું ૧૫, દોર ૧૬, ઇતિ નંગસંખ્યા.’

આવ્યાં છે. જેવાંકે ઘોળાં બરૂ, ૪૮કાળાં બરૂ, વાંસની જાતનાં બરૂ, તજાંબાં બરૂ વગેરે. તજાંબાં બરૂ તજની માદક પોલાં હોવાથી 'તજાંબાં બરૂ' એ નામથી ઓળખાય છે. આ બરૂ, જાતે સહજ બરડ હોય છે એટલે તેની બનાવેલી લેખણને અથડાતાં કે કપડામાં ભરાઇ જતાં એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહે છે, તેમ જાતાં જો તેને સાચવીને વાપરવામાં આવે તો તેમાં ખીજાં બધા બરૂ કરતાં ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેની લેખણથી ગમે તેટલું લખવામાં આવે તો પણ તેની અક્ષીમાં ફૂચો પડતો નથી. કાળાં બરૂની કલમો વધારે મજબૂત, સરસ અને એકાએક તેની અક્ષીમાં ફૂચો ન પડે તેવી જ થાય છે. વાંસનાં બરૂ અને ઘોળાં બરૂ પણ એકંદરે ઠીક જ હોય છે. ખાસ કરી કાળાં બરૂ અને વાંસની જાતનાં બરૂની લેખણોનો ઉપયોગ વધારે અનુકૂળ રહે છે અને એ જ વપરાય છે. જે બરૂઓને મજબૂત પત્થરીઆ કે ઈટ-ચૂનાની જમીન ઉપર રૂપીઆની જેમ ખખડાવતાં તેમાંથી તાંબા જેવો અવાજ નીકળે તો તે બરૂ લખવા લાયક અને સારાં સમજવાં; જેમાંથી ખોદો અવાજ નીકળે એ બરૂ કાચાં, ફાટી ગએલાં અથવા સડી ગએલાં જાણવાં. આવાં બરૂ લખવા માટે નિરુપયોગી તેમજ અપ્રસક્ષણાં પણ મનાય છે.

લેખણ

ઉપર જણાવેલ બરૂઓને છોલી, જેવા નાના-મોટા અક્ષરો લખવા હોય તે પ્રમાણે તેની અક્ષીને ઝીણી કે જાડી બનાવવામાં આવે છે અને લખનારના હાથના વળાક અને કલમ પકડવાની ટેવ મુજબ તેની અક્ષી ઉપર સીધો કે વાંકો કાપ મૂકવામાં આવે છે.

શાહીના અટકાવ આદિ માટે

કેટલીકવાર, લેખણનો વચલો કાપ બરાબર છૂટો ન પડતો હોય, અથવા શાહીમાં પાણી જોઇએ તે કરતાં ઓછું હોઈ શાહી જાડી થઇ ગઈ હોય ઈત્યાદિ કારણોને લીધે લેખણથી લખાતું ન હોય કે શાહી બરાબર ઊતરતી ન હોય તો તેના વચ્ચેના ઊભા કાપને પહોળો કરી તેમાં માથાનો વાળ ભરાવવામાં આવે તો તે લેખણથી બરાબર લખાવા લાગે છે. જો લેખણનો વચલો કાપ જોઇએ તે કરતાં વધારે ફાટી ગયો હોય અને તેથી લખવામાં શાહી વધારેપડતી ઊતરી આવતી હોય તો તેમજ લેખણ ઉપર શાહી વધારે ઝીલાઇ રહેતી ન હોય તો તેના મોઢા ઉપર દોરો બાંધવામાં આવે છે, જેથી શાહી વધારે ઊતરતી નથી અને એક વાર બોળેલી કલમમાં શાહી ઝીલાઈ રહીને વધારે વાર સુધી લખી શકાય છે.

લેખણના શુભદોષ

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રકરણપોથીમાં લેખણના શુભદોષની પરીક્ષાને લગતા નીચેના પ્રકરણ-

'પૂરવલિખિત લખે સવિ લેઈ, મિસી'કાગળ ને કાઠે; ભાવ અપૂરવ કહે તે પંડિત, બહુ બોલે તે બાઠિ. ૬'

શ્રીચરિતવિજયજીવન શ્રીપાલરાસ ખંડ ૪ ઢાલ ૧૩

૪૮ આ બરૂ સામાન્ય રીતે 'કાળાં બરૂ' તરીકે ઓળખાય છે, પરંતુ 'બરૂ' જોતાં એનો રંગ તપખીરી છે; અર્થાત્ નથી એ લાલ કે નથી કાળાં

ત્મક શ્લોકો મળે છે, જેમાં કલમનો વર્ણ અને જાતિ, તે વડે કેમ રાખીને લખવું, લેખણમાં ગાંઠ હોય કે નહિ, લેખણ કેવડી લાંબીટૂંકી હોવી જોઈએ અને એ બધાથને લક્ષીને લાભ-હાનિ શી, એનું વર્ણન છે. એ બધા ય શ્લોકો અને તેની સાથે સરખામણી ધરાવતા ખીબ શ્લોકો અને દુહા અહીં આપીએ છીએ.

‘બ્રાહ્મણી૪૯ શ્વેતવર્ણાં ચ, રક્તવર્ણાં ચ ક્ષત્રિણી । વૈશ્યવી પીતવર્ણાં ચ, અસુરી શ્યામલેચ્ચિની ॥ ૧ ॥
શ્વેતે સુલ્લં વિજાનીયાત્, રક્તે દરિદ્રતા ભવેત્ । પીતે ચ પુષ્કલા લક્ષ્મીઃ, અસુરી ક્ષયકારિણી ॥ ૨ ॥
વિત્તાપ્તે હરતે પુત્રમધોમુખી હરતે ધનમ્ । વામે ચ હરતે વિદ્યાં, દક્ષિણા લેચ્ચિની લિલેત્ ॥ ૩ ॥
અગ્રપ્રન્થિર્હેરેદાયુર્મધ્યપ્રન્થિર્હેરેદ્વનમ્ । પૃષ્ઠપ્રન્થિર્હેરેત્ સર્વે, નિર્મ્પ્રન્થિર્લેચ્ચિની લિલેત્ ॥ ૪ ॥
નવાક્કુલમિતા શ્રેષ્ઠા, અષ્ટૌ વા યદિ વાડધિકા । લેચ્ચિની લેચ્ચયેન્નિત્યં, ધનધાન્યસમાગમઃ ॥ ૫ ॥
इति लेचिनीविचारः ॥’

‘બાણકુલપ્રમાણેન, લેચ્ચિની સુલ્લદાયિની । હીનાય હીનકર્મ સ્યાદધિકસ્થ્યાધિકં ફલમ્ ॥ ૧ ॥’

‘બાણપ્રન્થિર્હેરેદાયુર્મધ્યપ્રન્થિર્હેરેદ્વનમ્ । અન્ત્યપ્રન્થિર્હેરેત્ સૌહ્યં, નિર્મ્પ્રન્થિર્લેચ્ચિની શુભા ॥ ૧ ॥’

‘માથે ગ્રંથી મત(મતિ)હરે, ખીચ ગ્રંથી ધન ખાય; ચાર તસુની લેખણે, લખનારો કટ અય.૧.’

એ શ્લોકોનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: ધોળા, લાલ, ખીબા અને કાળા રંગની કલમો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને અસુર-શૂદ્ર જાતિની ગણાય છે. આનો ઉપયોગ કરનારને અનુક્રમે સુખ, દરિદ્રતા, ધનનો લાભ અને ધનનો નાશ થાય છે. કલમને ચતી રાખી લખવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે, ઊંધી રાખી લખવાથી ધનનો નાશ થાય છે, ડાખી બાણુએ રાખી લખવાથી વિદ્યાનો નાશ થાય છે; માટે કલમને જમણી બાણુએ રાખી લખવું. ગાંઠવાળી કલમની ગાંઠ કલમના મોં પાસે આવે તો તેથી લખનારની જિંદગી ટૂંકાય છે, વચમાં આવે તો લેખકના ધનનો નાશ થાય છે અને પાછળના ભાગમાં આવે તો લેખકનો સર્વનાશ થાય છે; માટે ગાંઠ વગરની નિર્દોષ કલમથી લખવું. કલમ નવ આંગળ લાંબી હોય તો સારી, છેવટે આઠ આંગળની અને નવ આંગળ કરતાં જેટલી મોટી મળે તેનાથી લખવું, જેથી ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી રહે. આઠ આંગળથી નાની કલમથી તો ક્યારે પણ ન જ લખવું.

વતરણું

લખવાના સાધનને જેમ ‘લેખણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ તેનું ‘વતરણું’ કે ‘કલમ’ એ નામ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘કલમ’ શબ્દ મોગલ જમાનાનો છે એ ખુલ્લી વાત છે. ‘વતરણું’ શબ્દ સંઠ ધવતરણ ઉપરથી જન્મ્યો હોય એમ વધારે સંભવ છે. જેનાથી લખવા માટે અવતરણુ-પ્રારંભ ધઈ શકે તે અવતરણુ અથવા વતરણુ-વતરણું; અર્થાત્ પાટી ઉપર ધૂળ નાખીને અક્ષર ઘૂંટવાનું

૪૯ આ શ્લોકોમાં વર્ણવેલ વર્ણ, લાભ-હાનિ, માય વગેરેની ઘટના માટે ભારતીય પ્રભનો શો સંકેત અને અપેક્ષા હરો તેમજ એ પરિસ્થિતિ, કારણ વગેરે આજે જેમનાં તેમ છે કે તેમાં ફેરફાર થયો છે એ માટે અમે કહ્યું જ કહી શકતા નથી.

સાધન. છેવટે આ શબ્દ લખવાના દરેક સાધનના અર્થમાં રૂઢ થઇ ગયો છે. કલિતવિસ્તરના લિપિશાલા-સંદર્શન પરિવર્તનમાં આવતા 'વર્ણુતિરક' શબ્દને જોયા પછી કેટલાક એમ પણ માની લે છે કે આ વર્ણુતિરક શબ્દ ઉપરથી વતરણું શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય.

જુજવળ

પાના ઉપર અથવા ચંત્રપટ આદિમાં લીટીઓ દોરવા માટે કલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની અણીનો થોડો વારમાં જ ફૂઓ વળી જાય, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે 'જુજવળ'નો ઉપયોગ કરાતો. આ જુજવળ લોઢાનું બને છે. એનું આગળનું મોઢું ચીપિયાની જેમ બે પાંખિયાં વાળીને બનાવેલું હોવાથી એનું નામ યુજવળ, જુજવળ અથવા જુજબળ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૩) યુજવળ આદિ નામે સં. યુગવલ શબ્દ ઉપરથી વિકૃત થઇને બનવાનો સંભવ વધારે છે. આને શાહીમાં ખોળી તે વડે, પાનાની બંને બાજુએ ઝાંડર માટે તેમજ ચંત્રપટાદિમાં ખાનાં પાડવા માટે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે. આ જુજવળ અત્યારે પણ મારવાડમાં બને છે. એનો ઉપયોગ આજ સુધી લઢિયાઓ કરતા; પરંતુ ચાલુ વીસમી સદીમાં એનું રચાન મુખ્યત્વે કરીને હોલ્ડર અને રટીલોએ લીધું છે.

પ્રાકાર

ચિત્રપટ, ચંત્રપટ કે પુસ્તક આદિમાં ગોળ આકૃતિઓ દોરવા માટે લોઢાના પ્રાકારો બનતા હતા. આ પ્રાકારો, જે ઝતની નાનીમોટી ગોળ આકૃતિ બનાવવાની હોય તે પ્રમાણે નાનામોટા બનાવવામાં આવતા અને અત્યારે પણ એ મારવાડ વગેરેમાં બને છે. આજકાલ આને બદલે વિલાયતી કંપાસથી કામ લેવાય છે, તેમ છતાં મોટી ગોળ આકૃતિ કાઢવી હોય ત્યારે આ દેસી પ્રાકાર જેવા સાધનને શોધવા જવું પડે છે. આનું મોઢું પણ જુજવળની જેમ તેમાં શાહી ઝીલાઇ રહે તે માટે ચીપિયાની પેઠે વાળેલું હોય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૪) આ સાધનથી, પ્રાકાર-કિલ્લા—ના જેવી ગોળ આકૃતિ કાઢી શકાતી હોવાથી એનું નામ 'પ્રાકાર' પડ્યું હોય એમ લાગે છે. કિલ્લાઓની રચના એકંદરે ગોળપડતી જ હોય છે.

ઓળિયું—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ

અત્યારે આપણી સમક્ષ જે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિલમ્બન છે તેમાં એકઢાઈ સીધી લીટીમાં લખાએલું લખાણ જોતાં લખાખરાઓને એમ થાય છે કે આ લખાણ સીધી લીટીમાં શી રીતે લખાતું હશે? એ શંકાનો ઉત્તર આ સાધન—ઓળિયું આપે છે. ઓળિયાને મારવાડી લઢિયાઓ 'ઢાંટિયું' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્ત્યર્થ શો છે એ સમજાતું નથી. આનું પ્રાચીન નામ 'ઓળિયું' જ મળે છે. 'ઓળિયું' શબ્દ સં. ઓલિ—પ્રા. બોલી અને યૂ. શબ્દ 'ઓળ' ઉપરથી બન્યો છે. ઓળો—લીટીઓ પાડવાનું સાધન તે 'ઓળિયું'.

આ ઓળિયું, લાકડાની પાટી ઉપર કે સારા મજબૂત પૂઢા ઉપર જેવા નાનામોટા અક્ષરો

લખવા હોય તે પ્રમાણમાં સમાન્તરે કાણું પાડી, એ કાણુંમાં જડો રીલનો અથવા સામાન્ય જડો મીણિયો દોરો પરોવવાથી અને છે. દોરો પરોવ્યા પછી તે આમતેમ ખસે નહિ માટે તેના ઉપર ઓખાની અથવા આંબલીના કચ્ચુકાની પાતળી ખેજ કે રોગાનમિશ્રિત રંગ આદિ લગાવવામાં આવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઓળિયા ઉપર પાનાને મૂકી આંગળીથી સદ્દાઘર્ષક એકે-એકે દાખ દેવાથી પાના ઉપર લીટીઓ જાડે છે. તે પછી બીજી વાર એ પાનાને ઉલટાવીને તેની બીજી બાજુ, પહેલાંની લીટીઓના મધ્યમાં આવે તેમ, પાનું ખસે નહિ તેવી સદ્દાઘર્ષી, બીજી વાર લીટીઓ દોરવી. આ રીતે ખેવડી લીટીઓ દોરાઇ ગયા પછી એક બાજુ નમી ગએલા ભાગ ઉપર ઉપસેલા ભાગની ઊંચા પડતાં એક લીટી કાળાશપડતી અને એક ધોળા એમ બે જાતની લીટીઓ દેખાશે. આ, લીટીઓ ચીરીને અથવા પાનાને ઉલટાવીને ખેવડી લીટીઓ દોરવાની પ્રથા ઘણી જ અર્વાચીન છે. પ્રાચીન રીતિ તો એકવડી લીટીઓ દોરીને જ લખવાની હતી. ખેવડી લીટીઓ દોરાઈ તૈયાર થએલા પાના ઉપર એકએક લીટી છોડીને લખવામાં આવે છે. વચમાં ખાલી મૂકાતી લીટીમાં ઉપરની લીટીના હસ્તવ-દીર્ઘ ઉકાર-ઝકાર (૦ ૨ ૦ ૬) વગેરે અને નીચેની લીટીના હસ્તવ-દીર્ઘ ઇકાર, (િ ૧) માત્રા, રેફ વગેરેનાં પાંખડાંઓ લખવામાં આવે છે. એકવડી લીટી દોરેલા પાનાની લીટીઓના ઉપરનીચેના ભાગમાં ઇકાર, ઉકાર, ઝકાર, રેફ વગેરે લખવા માટે સદ્દાઘર્ષક જગ્યા મૂકી લખવામાં આવતું. પુસ્તક લખાઈ ગયા પછી પાનાં દખાણુમાં આવતાં તેમાં કોઈ પણ જાતના આંકા વગેરે ન રહેતાં તે મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકલેખનના જમાનામાં ઘણાખરા લેખકો પૌતાની લેખનકળાવિષયક કુશળતાને બળે જ સીધી લીટીઓ લખતા હતા અને કેટલાક લેખકો પાનાને મથાળે પહેલી એક લીટી દોરી તેને આધારે સીધું લખાણ લખતા હતા. આ સિવાય તેઓ ખીજ કોઈ સાધનને કામમાં લેતા હોય તેમ જણાતું નથી અને સંભવ પણ નથી. આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો કાગળનાં પુસ્તકો પણ પાનાને મથાળે એક લીટી દોરીને લખતા હતા; પરંતુ કાગળના જમાનામાં તેને સળ કે વળ પડે તેમ છતાં કોઈ પણ જાતના લય જેવું ન હોવાને લીધે સુગમતા ખાતર ઓળિયાનું સાધન શોધી કાઢવામાં આવ્યું. આ ઓળિયાને આઠ શોધક કોણ હશે એ કહેવું કે કલ્પવું શક્ય નથી, પરંતુ એને લગતો ઉલ્લેખ, ૫૦ અમારા વૃદ્ધ ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજના અંધસંપ્રહર્માની વિ. સં. ૧૪૬૬માં લખાએલી 'શ્રાવકાતિચાર' ૫૧ની પ્રતમાં મળે છે, એ જોતાં ઓળિયું એ પાંચજ સૈકા પહેલાનું પ્રાચીન સાધન છે.

કંબિકા

તાડપત્રીય પુસ્તકો પહોળાઘમાં ટૂંકાં હોઈ તેના ઉપર કાંઈ પણ આધાર લીધા સિવાય કલમથી અથવા ગમે તે ચીજથી લખાણની આસપાસ ઝાંડર રૂપે લીટીઓ દોરવી એ અશક્ય

૫૦ 'જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પાથી, ઠમણી, કમળી, સાંપુડાં-સાંપુડી, દસ્તરી, વહી ઓલિયાં પ્રતિ પગ લાણું, શુક લાગઈ' ઇત્યાદિ.
૫૧ આ 'શ્રાવકાતિચાર' શ્રીમાન જિનવિજયજી સંપાદિત પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાં ૫૧૬૦થી૬૬ સુધીમાં છપાઈ ગએલ છે.

કે મુસ્કેલ નહોતું; પણ કાગળ ઉપર પુસ્તકો લખવાની શરૂઆત થયા પછી તેની પહોળાઈ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તેના લખાણની આસપાસ તેમજ મોટા મંત્ર-ચંત્રાદિમાં કશા આધાર વિના સીધી લીટીઓ દોરવી અશક્ય થાય, એ માટે કંબિકા-આંકણી જેવું સાધન પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. આ આંકણી અત્યારના રૂલની જેમ ગોળ ન હોતાં ચપટી હોય છે, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે તેને પાના ઉપર મૂક્યા પછી તે એકાએક ક્યારેય ખસી જતી નથી. એની બંને ધારો પર ખાંચો પાડવામાં આવે છે, જેથી તેનો આગલો ભાગ પાનાથી અદ્ધર રહેતો હોય લીટીઓ દોરતાં પાના ઉપર શાહીના ડાઘ ન પડે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨માં આકૃતિ નં. ૨) આનું નામ કંબિકા અથવા કાંબી છે. કાંબી એટલે વાંસની ચીપ. આ કાંબી વાંસની ચીપના જેવી હોઈ એનું નામ 'કંબિકા' અથવા 'કાંબી' કહેવાતું હશે એમ લાગે છે.

(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ અને રંગો

‘લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર’ સાધનમાં પુસ્તક લખવા માટેની અનેક જાતની મધીઓનો-શાહીઓનો અને રંગોનો સમાવેશ થાય છે. આપણી નજર સામેના જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરતાં બહુ શકાય છે કે પુસ્તક લખવા માટે કાળી, સોનાની, ચાંદીની અને લાલ એમ અનેક જાતની શાહીઓ વાપરવામાં આવી છે, તેમ છતાં સોના-ચાંદીની શાહીથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું તેમજ ખરચાળ હોઈ લખવા માટે કાળી શાહી જ વધારે અનુકૂળ છે. લાલ શાહીનું લખાણ વાંચવા માટે આંખને માફક ન હોવાથી, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, તેનો ઉપયોગ ખાસ વિશેષ સ્થળ કે અધિકાર પ્રદરણની સમાપ્તિ-દર્શક પુષ્પિકા વગેરે લખવા માટે જ કરવામાં આવતો-આવે છે, તેમજ પાનાની બે બાજુએ ઝાંડરની જેમ લીટીઓ દોરવા માટે કે યંત્રપટ આદિમાં ગોળ આકૃતિ, લીટીઓ વગેરે દોરવા માટે થયો છે-થાય છે. સોનેરી અને રૂપેરી શાહીઓ પુસ્તકો લખવા માટે ઘણી જ વાપરવામાં આવી છે, પણ તે કાળી શાહી કરતાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં; કારણકે સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ પણ વાંચવામાં એકંદરે આંખને માફક નથી, તેમજ એના લખાણમાં રહી ગએલી અશુદ્ધિઓ સુધારવી અશક્ય હોવા ઉપરાંત, અમે ઉપર એકવાર કહી આવ્યા તેમ, એ શાહીઓથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું અને ખરચાળ પણ છે. આ જ કારણથી સોના-ચાંદીની શાહીથી કેવળ મુખ્યત્વે કરીને અમુક પવિત્ર મનાતા ધર્મગ્રંથો લખાતા. ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે પોતાના માન્ય ગુરુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની કૃતિઓ લખાવી હતી તેમ કેમ્પ ધનાદય ગૃહસ્થ આદિને માન્ય તે તે આચાર્યોના રચેલા ગ્રંથો, સ્તોત્રો આદિ કેવળ લખવામાં આવતા, અને તે પણ ખાસ લક્ષ્મીથી પહોંચતા ધનાદયો જ લખાવતા હતા. આ પુસ્તકો બહુમૂલ્યાં હોઈ વાંચવા-ભણવા માટે નથી હોતાં, પણ માત્ર પવિત્ર માન્ય ધર્મગ્રંથો તરીકે દૂરથી બે હાથ જોડી દર્શન કરવા માટે જ હોય છે.

આ બધી વાત પુસ્તક લખવાની શાહીઓ માટે કરી. પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી અનેક જાતના રંગો એકબીજા રંગના મિશ્રણથી તેમજ જુદાજુદા પદાર્થોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. એ રંગો તદ્દન સાદા અને સ્વાભાવિક હોઈ સેંકડો વર્ષ વહી જવા છતાં જેવા ને તેવા સતેજ તેમજ ટકાઉ રહેતા, જે અત્યારે પણ આપણે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંનાં ચિત્રોમાં જોઈ

શકીએ છીએ.

શાહી અને રંગોને માટે આટલું કલા પછા શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવતી, અત્યારે એ શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવે છે, પુસ્તક લખવા માટે કઈ શાહી વાપરવી ઉચિત છે એને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અમારા અનુભવ અહીં આપીએ છીએ.

કાળી શાહી

તાડપત્ર અને કાગળ-કપડા ઉપર લખવા માટેની કાળી શાહીઓ અને તેની બનાવટ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. તાડપત્ર એ એક રીતે કાષ્ઠની જાતિ છે, જ્યારે કાગળ અને કપડું એ એના કરતાં વિવક્ષણ વસ્તુ છે; એટલે એના ઉપર લખવાની શાહીઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારની છે. સૌ પહેલાં તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહીની બનાવટને લગતા લગભગ ત્રણસો-ચારસો વર્ષ પહેલાંના ઉલ્લેખો આપીએ; અને તે પછી અનુક્રમે બીજી શાહીઓને લગતા ઉલ્લેખોની નોંધ કરીશું.

તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી

આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રિવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહીની બનાવટને લગતું સ્પષ્ટ વિધાન કે અનુભવ કોઈને ય નથી. તેમ છતાં તેની બનાવટને અંગે જુદાજુદા પ્રકારની જે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પ્રાચીન નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો અને શક્ય સ્પષ્ટીકરણ અહીં આપીએ:

પ્રથમ પ્રકાર:

‘સહવર-મૃજ-ત્રિફલાઃ, કાસીસ લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલ-બોલયુતા, ભવતિ મધી તાડપત્રાગામ્ ॥

વ્યાખ્યા—સહવરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમાસો) । મૃજેતિ માંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધૈવ । કાસીસમિતિ કાસીસમ્, યેન કાષ્ઠાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચૂર્ણમ્ । નીલીતિ ગલીનિષ્પાદકો વૃક્ષઃ તદ્વરસઃ । રસં વિના સર્વેષામુત્કલ્ય ક્ષાયઃ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમવર્તિતકજ્જલ-બોલયોર્મધ્યે નિક્ષિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમધી ભવતીતિ ॥’

આમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કાંટાસેરીઓ (ધમાસો), જળલાંગરાનો રસ, ત્રિફળાં, કસીસું અને લોહાનું ચૂર્ણ આ બધી વસ્તુઓને ઉકાળીને ક્વાથ બનાવવો. આ ક્વાથ અને ગળીના રસને સરખા માપે એકઠા કરેલા કાગળ અને બીજાંબોળમાં નાખવાથી તાડપત્ર ઉપર લખવાની મધી તૈયાર થાય છે.’

આ ઉલ્લેખમાં દરેક વસ્તુનું પ્રમાણ કેટલું એ જણાવ્યું નથી, તેમજ બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી તેનું શું કરવું એ પણ લખ્યું નથી; તેમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત વસ્તુઓને તાંબાની કડાઈમાં નાખી એ બધી એકરસ થાય તેમ ખૂબ ઘૂંટવી જોઈએ.

બીજો-ત્રીજો પ્રકાર:

‘કજ્જલ પા(વો?)જ્જલ બોલં, મૂમિલયા પારવસ્સ લેસં ચ ।

ઉસિજ્જલેણ વિષસિયા, વહિયા કાઝ્જળ કુદ્દિજ્જા ॥ ૧ ॥

તત્તજલેણ વ પુણ્ણો, ઘોલિજ્જંતી દઢં મસી હોહ ।
 તેણ વિલિહિયા પત્તા, વચ્ચહ રયણીહ દિવસુ વ્વ ॥ ૨ ॥
 ‘કોરહણ વિ સરાવે, અંગુલિઆ કોરહમ્મિ કજ્જલણ ।
 મહ્હ સરાવલ્લગં, જાવં ચિય ચિ[ક્ક]મં મુઅહ ॥ ૩ ॥
 પિચ્ચુમંદગુદલેસં, લાચરગુંદં વ ધીયજલમિસ્સં ।
 મિજ્જવિ તોણ દઢં, મહ્હ જા તં જલં મુસહ ॥ ૪ ॥
 इति ताडपत्रमध्याम्नायः ॥’

આ આર્યાઓનો જે પ્રાચીન પાના ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે તેમાં આંકડાઓ સળંગ છે. પરંતુ તેનો અર્થ જોતાં પ્રથમની એ આર્યાઓ એ એક પ્રકાર છે અને પાછળની એ આર્યાઓ એ બીજા પ્રકાર છે. આર્યાઓનો અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

‘કાજળ, પોયણ, ઘોળ-બીજાઓ (બીજું નામ હીરાઓળ), ભૂમિલતા એટલે જળભાંગરો(?) અને થોડો પારો [આ બધી વસ્તુઓને] અદખલતા પાણીમાં [મેળવી, તાંબાની કઢાઈમાં નાખી સાત દિવસ સુધી અથવા બરાબર એક રસ થાય ત્યાંસુધી] ઘૂંટવી; [અને] તેની [સૂકા] વડીઓ કરી ફૂટી રાખવી.—૧. [જ્યારે શાહીનું કામ પડે ત્યારે તે જૂકાને] ફરી ગરમ પાણીમાં ખૂબ મસળવાથી મધી-શાહી બને છે. એ શાહીથી લખેલાં પાનાંઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં [પણ] દિવસની માફક વાંચો-વાંચી શકાય છે.—૨.’

‘કારા કાજળને કારા માટીના શરાવલામાં નાખી જ્યાંસુધી તેની ચિકાશ મૂકાય—દૂર થાય ત્યાંસુધી આંગળીઓ શરાવલામાં લાગે તે રીતે તેનું મર્દન કરવું. ૫૨ (આમ કરવાથી કાજળમાંની ચિકાશને શરાવણું ચૂસી લે છે).—૩. [કાજળને અને] લીંબડાના કે ખેરના ગુંદરને બીઆજલમાં—બીઆરસમાં ૫૩ લીંબવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ ઘૂંટવાં. (પછી વડીઓ કરી સૂકવવી આદિ ઉપર મુજબ જણાવું).—૪.’

ચોથો પ્રકાર:

‘મિષીનો શ્લોક

નિર્યાસાન્ પિચ્ચુમ્મન્દજાદ્ દ્વિગુણિતો કોલસ્તતઃ કજ્જલં,
 સંજાતં તિલતૈલતો હુતવહે તીત્રાતપે મર્દિતમ્ ।

પર કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત ભીંજવી રાખવું એ પણ કાજળની ચિકાશને નાબૂદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી કાજળ ભીંજાય. શરાવલામાં મર્દન કરી કાજળની ચિકાશને દૂર કરવાનો પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર બધારે સારો છે, કારણકે આથી શરીર, કપડાં વગેરે બગડવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી. જે શાહીમાં લાક્ષારસ નાખવાનો હોય તે આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જણાવો; કેમકે ગૌમૂત્ર સ્વાસ્થ્ય હોઈ લાક્ષારસને ફાડી નાખે છે.

૫૩ બીઆરસનું વિધાન—બીઆ નામની વનસ્પતિ થાય છે. તેના લાકડાનાં છોતરાંને જૂકા કરી પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે ‘બીઆરસ’ જણાવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમાં એકદમ ઉમેરો થાય છે. પણ પ્યાનમાં રાખવું કે જે એ રસ પ્રમાણ કરતાં બધારે પડી જાય તે શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે; કારણકે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે, શાહીમાં નાખેલ શુંદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે એટલે એ શાહીથી લખેલું લખાણ સૂકાયા પછી તરત જ પતરી રૂપ ધઈને ઉખડી જાય છે.

પાત્રે શૂલ્વમયે તથા જ્ઞાન(?)જલૈર્લાંકારસૈર્ભાવિતઃ,

સદ્ગ્લાતક-મૃજ્જરાજરસયુક્ સમ્યગ્ રસોડયં મષી ॥૧૧૧'

૫૪૮વો—'મિષી કહેતાં લખવાની રુશનાઈ. તાડપત્ર ઉપર લખવાની. ઉધેઈ ખાય નહિ, પાણીથી જ્ય નહિ ને ચોંટે નહિ. કાલી સારી દેખાય તેવી શાઇનો કાવ્ય લખ્યો છે.

નિર્વાસ કહેતાં ગુંદ ને ખીંજે અર્થ ક્વાથ પણ છે. પિત્તુમન્દ કં લીંખડો એટલે તેનો ગુંદ અને ખીંજ અર્થ પ્રમાણે લીલાં છોતરાં, પાંદડાં અને મૂળને ફૂટીને ક્વાથ કરવો. તેના તોલથી બોલ બમણો લેવો. તે બોલ લાલ લેવો. હીરાબોલ તથા ખીંજબોલ કહેવાય છે તે. બોલથી કાજલ બમણું લેવું. કેટલેક દેકાણે બોલ ને કાજલ સમભાગે લે છે પણ અહીં તો બોલથી બમણું કાજલ એવો ભાવાર્થ સમજાય છે. સજાતં કં કોનાથી ઉત્પન્ન થએલું કાજલ? તે તલના તેલથી પાડેલું લેવું. કેટલાક આ કાજલને ગાયના મૂત્રમાં કાઢવીને પછી ઘુંટવા નાખે છે તે ઉત્તમ પ્રકાર છે. તીજાં કં તે ગુંદ, કાજલ ને બોલને બરાબર ઘુંટી ગોમૂત્રમાં કે ઉપર લખેલા ક્વાથમાં નાખી તીમ તાપની આંચ દેવી. ખીંજે પ્રયોગ—બહુ ઘેસ જેવું કરી ખૂબ જોરથી ઘુંટવું. તે એવું કે જેથી ઘુટા અને નીચેનું પાત્ર બે ઘસાતાં અગ્નિની માફક પાણીનું શોષણ કરે. તે પાત્ર અને ઘુટા બે તાંબાના લેવા. ઘુંટાતાં ઘુંટાતાં જેમજેમ પાણીનું શોષણ થાય તેમતેમ જાનૈ: કં થોડુંથોડું પાણી નાખવું ને ઘુંટવું. એક તોલે આઠ પહોર ને પાંચથી વધારે હોય તો દર પાંચ તોલે એક દિવસ પ્રમાણે ઘુંટવું. પછી તેમાં લોદર અને પાપડીઓ કે સાણખાર નાંખેલો લાખનો કહેલો અલતો—લાક્ષારસ ૫૫ મેળવવો. ટંકણખાર ન નાખવો. તે પછી ગાયના ગરણુમાં (ગોમૂત્રમાં) પલાળેલાં બીલામાં ઘુંટાની નીચે ચોડીને ઘુંટવું. હેવટે ઘસાઈ રહે એટલે ખીજ વાર બીલામાં ચોડી ઘુંટવું. પછી કાળા ભાંગરાનો રસ મેળવવો. સમ્યગ્ રસોડયં મષી કં બહુ ભેરું કરી મદન કરવાથી ઉત્તમ શાઈ બને છે. અહીં બે જાતના પ્રયોગ લખ્યા છે: ૧ ગુંદને મેળવી ઘુંટવાનો ટાઢો અને ખીંજે ક્વાથ મેળવી અગ્નિમાં ઉકાળવાનો. ઉકાળવાના

૫૪ સંસ્કૃત શ્લોક કે ગ્રંથના અનુવાદને—લાપાંતરને 'ટંગો' કહે છે. આ ટંગો જે જાતનો મળ્યો છે તેમાં ઉપયોગી સહજ સુધારો કરી તેને જેમનો તેમ આપ્યો છે.

૫૫ લાક્ષારસનું વિધાન—ચોખ્ખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. જ્યારે એ પાણી ખૂબ ખરબહલું થાય ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂંકો નાખતા જવું અને પાણીને હલાવતા જવું, જેથી લાખનો લોંટો ઓઝી ન જાય. તાપ સખત કરવો. તે પછી દશદશ મિનિટને અંતરે લોદરનો ભૂંકો અને ટંકણખાર નાખવાં. ત્યાર બાદ અમદાવાદી ચોપડાના કાગળ ઉપર એ પાણીની થીડી ડારવી. જે નીચે ફૂટે નહિ તો તેને નીચે ઉતારી લેવું અને ઠર્યા પછી વાપરવું. આ ક્વાથરૂપ થએલ પાણી એ જ 'લાક્ષારસ'. આને 'લાખનો અળતો' પણ કહેવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલ વસ્તુઓનું પ્રમાણ: પાંચે સાઈ પાણી, જા. ૧ લાર પીંખાની સારી સૂઈ લાખ જેને દાણા લાખ કહે છે, જા. ૦૫ લાર પડાણી લોદર અને ૦) એક આની લાર ટંકણખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષારસ બનાવવો હોય તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુનું માપ સમજવું. જે તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષારસ તૈયાર કરવો હોય તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણે ભાગે જણઠ નાખવી, જેથી વધારે રંગદાર લાક્ષારસ થાય. કાષ્ઠકાષ્ઠ દેકાણે ટંકણખારને બદલે પાપડીઓ કે સાણખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

લાક્ષારસનું વિધાન કાગળ ઉપર લખવાની શાહીના ચોથા પ્રકારમાં પણ છે.

પ્રયોગમાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે ગૌમૂત્ર ખાર છે તેથી લાખ કાટી જાય છે. ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ લાખ વગરની શાઈ માટે છે. ગૌમૂત્ર પ્રત્યંતર છે.’

પાંચમો પ્રકાર:

અક્ષદેશ, કર્ણાટક આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્રને સોષ્યા વડે કોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યાં શાહીને અદલે નાળીએરની ઉપરની કાચલી કે અદામનાં ઉપરનાં છોતરાંને બાળી તેની મેપને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલેકે કોતરીને લખેલા તાડપત્ર ઉપર એ મેપને ચોપલી જેને કંપડાથી સાફ કરતાં કોતરેલો લાગ કાળો રહે છે અને બાકીનું પાનું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી

- (૧) ‘જિતના કાજળ ઉતના બોળ, તેથી દૂણા ગુંદા મેળવે.
જો રસ ભાંગરનો પડે, તો અક્ષરે અક્ષરે દીવા બને. ૧.’
- (૨) ‘મહ્યર્થે ક્ષિપ સદ્ગુન્દં, ગુન્દાર્થે બોલમેવ ચ ।
લક્ષાન્નીયારસેનોચ્ચૈર્મર્દયેત્ તામ્રભાજને ॥ ૧ ॥’
- (૩) ‘બીઆબોલ અનઇ લકખારસ, કજ્જલ વજ્જલ(?) નઇ અંખારસ.
‘ભોજરાજ’ મિસી નિપાઈ, પાનઉ કાટઈ મિસી નવિ જઈ. ૧.’
- (૪) ‘લાખ ટાંક બીસ મેલ, સ્વાગ^{૫૬} ટાંક પાંચ મેલ,
નીર ટાંક દો સો લેઈ, હાંડીમેં ચડાઈએ;
જ્યોં લોં આગ દીજે ત્યોં લોં, ઓર ખાર સખ લીજે,
લોદર ખાર વાલ વાલ, પીસકે રખાઇએ;
મીઠા તેલ દીપ જલ, કાજલ સો લે ઉતાર,
નીકી વિધિ પિછાનીકે ઐસે હી બનાઇએ;
ચાહક ચતુર નર, લિખકે અનુપ ગ્રંથ,
બાંચ બાંચ બાંચ રિઝ, રિઝ મોજ પાઇએ. ૧. —મસીવિધિ.’^{૫૭}

(૫) ‘સ્વાહી પછીકરણવિધિ: લાખ ચોખી અથવા ચીપડી લીજે પછસા ૬, સેર તીન પાણીમેં નાખીજે: સુવાગો પછસા ૨ નાખીજે: લોદર તીન પછસા ૩ નાખીજે: પાણી તીન પાવ ઉતારે: પાછેં કાજલ પછસા ૧ ઘોટી સુકાય દેણી: પાછેં શીતલ જલમેં ભીજોય દીજે: સ્વાહી હોય ચોખી પછી.’

(૬) ‘કાજલ ટાંક ૬, બીજબોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અધીણ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, કટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિબના ઘોટાસું દિન સાત ત્રાંખાના પાત્રમાં ઘૂંટવી.’

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની શાહીના ઉપરોક્ત છ પ્રકારો પૈકી પુસ્તકને દીર્ઘાયુધી બનાવવા

^{૫૬} સ્વાગ એટલે ટંકણખાર એમ રિખણમાં જણાવેલું છે.

^{૫૭} શાહીનો આ પ્રકાર એક વૈદકના મુદ્રિત ગ્રંથમાંથી ઉતાર્યો છે. એ ગ્રંથનાં નામ અને રચય યાદ નહિ હોવાથી લખ્યાં નથી.

માટે પ્રથમ પ્રકાર સર્વોત્તમ, આદરણીય તેમજ સુખસાધ્ય પણ છે. એ પ્રકારમાં જણાવ્યા મુજબ શાહીમાં ભાંગરાનો રસ નાખવાથી એ શાહી 'અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે' જેવી ચમકીલી અને ઘેરી થાય છે એ વાત તદ્દન જ ખરી છે, પણ તે સાથે એ પણ એટલું જ ખરું છે કે ભાંગરાના પ્રતાપે કાગળો કાળા પડવા સાથે લાંબે ગાળે જીર્ણ પણ થઇ જાય છે. અલબત્ત લાખ, કાથો કે હીરાકરીની જેમ એની તાત્કાલિક કે તીવ્ર અસર નથી થતી, તેમ છતાં અમારો અનુભવ અને ખ્યાલ છે ત્યાંસુધી ભાંગરાનો રસ પડેલી શાહી કાગળના પુસ્તકને ચારપાંચ સૈકાથી વધારે જીવવા દેતી નથી; એટલે કાગળના પુસ્તક માટે શાહીના ચળકાટનો મોહ મૂકી કાળજી, ખીજખોળ અને ગુંદર એ ત્રણના મિશ્રણથી અનેલી શાહી વાપરવી વધારે સલામતીભરી છે.

કાળજી અને ખીજખોળનું પ્રમાણ સરખું લેવું અને ગુંદરનું પ્રમાણ બંનેથી બમણું લેવું. સ્વચ્છ ગુંદર અને ખીજખોળને પાણીમાં ભીંજવી, કપડાથી માળી, તાંબાની કદાઇમાં ત્રણેને ભેગા કરી, એ ત્રણે બરાબર એકરસ થાય ત્યાં સુધી તાંબાની ખોળી ચડાવેલા લીંબડાના ઘૂંટા વડે ખૂબ ઘૂંટવાથી મધી-કાળી શાહી તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલી શાહીને સુકાવીને રાખી મૂકવી. ન્યારે કામ પડે ત્યારે પાણીમાં ભીંજવી મસળવાથી લખવા માટેની શાહી તૈયાર થાય છે.

આ એક પ્રકાર સિવાય આકીના પ્રકારો કાગળ-કપડાનાં પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગી નથી. અલબત્ત, એ પ્રકારોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બનાવેલી શાહી પક્ષી જરૂર થાય છે, પરંતુ એ શાહી કાગળ-કપડાના પુસ્તકના જીવનને ટૂંકાવતી હોઈ કાગળ-કપડાનાં પુસ્તકો લખવા માટે ઉપયોગી નથી; પણ લાકડાની પાટી વગેરે ઉપર લખવા માટે એ શાહી અવશ્ય કામની છે. અમને લાગે છે તેમ એ બધા પ્રકારો તાડપત્રીય પુસ્તક લખવાની શાહીના પ્રકારોને આધારે ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યા હશે.

કપડાના ટિપ્પણાની શાહી માટે નીચેનો પ્રકાર આપ્યો છે:

બોલસ્ય દ્વિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય દ્વિગુણા મધી । મર્દયેદ્ ચામયુગ્મં તુ, મધી વજ્રસમા મવેત્ ॥ ૧ ॥

કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ

‘૧ કજ્જલમત્ર તિલતૈલતઃ સંજાતં પ્રાણમ્ । ૨ ગુન્દોડચ નિમ્બસત્કઃ સ્વદિરસત્કો ચન્બૂલસત્કો વા પ્રાણઃ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્યઃ, મધીવિનાશકારિત્વાત્ । ૩ મધીમધ્યે મહારાષ્ટ્રભાષયા ‘ઠેરલી’ इति પ્રસિદ્ધસ્ય રિઙ્ગણીવૃક્ષસ્ય વનસ્પતિવિશેષસ્ય ફેલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સતેજસ્ક-મક્ષિકાભાવાદયો ગુણા મવન્તિ ।’

આમાં કહ્યું છે કે—૧ શાહી માટે કાળજી તલના તેલનું પાડેલું હોવું બેમુજબ. ૨ શાહીમાં ગુંદર ખેરનો, લીંબડાનો કે આવળનો જ નાખવો; ધવનો કે ખીજ કોઇ જાતનો ગુંદર નાખવો નહિ. ૩ રીંગણી એટલે જેને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં ‘ઠેરલી’ કહેવામાં આવે છે તેના ફળના રસને શાહીમાં નાખવાથી તે ચમકીલી અને છે અને તેની કડવાશને લીધે માખીઓ આવતી નથી.

કાળી શાહીની બનાવટને અંગે ઉપરોક્ત હકીકત જાણ્યા પછી નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા જેવી છે: જે શાહીમાં લાખ (લાક્ષારસ), કાથો, લોહાનો કાટ કે ભૂકો પડે એ શાહી કપડા-કાગળ ઉપર લખવા માટે ઉપયોગી નથી; કારણકે આ બધી વસ્તુઓ સારામાં સારા કપડા-

કાગળને અતિ ટૂંક સમયમાં એટલેકે એક, બે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ સૈકામાં જ ખાઈ જાય છે અને એ પુસ્તકની દશા તમાકુનાં સૂકાં પાંદડાં જેવી થઈ જાય છે. લાખ આદિ વસ્તુઓ તાડપત્રને જ માફક છે, કાગળ-કપડાને નહિ. ખીઆરસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમાં ખૂબ ઉમેરો થાય છે, પણ તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ જો તે સહજ પણ વધારે પડી જાય તો શાહીમાં નાખેલા મુંદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે અને એ શાહીથી લખેલું લખાણ પતરીરૂપ થઈ પોતાની મેળે ઉખડી જાય છે અથવા પાનાંનો આપસમાં ઘસારો થતાં પુસ્તકને કાળુંમેશ કરી મૂકે છે. ભાંગરાનો રસ બરાબર માપસર નાખવામાં આવે તો તે એવી જોખમી કે એકાએક પુસ્તકનો નાશ કરે તેવી વસ્તુ નથી. કેટલા ય પુસ્તક લખનારા-લખાવનારાઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી અબળા હોઈ ગમે તે જાતની શાહીથી પુસ્તકો લખે-લખાવે છે, તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તકો નજીકના જ લવિષ્યમાં ખવાઈને નાશ પામી જાય છે.

પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા

અહીં આપણે શાહીને કારણે થતી પુસ્તકોની અવદશાને અંગે કેટલુંક વિચાર્યા પછી પ્રસંગોપાત એ પણ જોઈ લઈએ કે લિખિત પુસ્તકોનાં પાનાંમાં કાળાશ અને જીર્ણતા શા કારણે આવે છે. કેટલાંક પુસ્તકો તેના ઉપર સૈકાઓ વહી જવા છતાં જેવાં ને તેવાં ઊંજળાં, ટકાઉ અને સારામાં સારી સ્થિતિમાં હોય છે, બ્યારે કેટલાંક પુસ્તકો કાળાં પડી જાય છે. કેટલાંક કાળાં પડવા ઉપરાંત એવાં થઈ જાય છે કે જે તેના ઉપર સહજ ભાર આવે, આંચકો લાગે કે વળી જાય તો તેના ટુકડા થવાનો ભય રહે અને જાળવીને વાંચવામાં આવે તો એકાએક કરી ય હરકત ન આવે; બ્યારે કેટલાંક પુસ્તકો એવાં જીર્ણ થઈ જાય છે કે તેને ઉપાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ પોતાને સ્થાને પચાંપચાં પણ એ તૂટી જાય છે. કેટલાંક પુસ્તકોનાં પાનાંની એક બાજુ ઊંજળી અને એક બાજુ કાળી, પાનાનો અર્ધો ભાગ ઊંજળો અને અર્ધો ભાગ કાળો, અમુક પાનાં જીર્ણ અને અમુક પાનાં સારી સ્થિતિમાં, એક જ પાનામાં અમુક લીટીઓ સારી અને અમુક લીટીઓ જીર્ણ, આમ હોય છે. આ બધું બનવાનું કારણ શું?

આ બધી યે બાબતમાં અમે જાતે તેમજ તેના જાણકારો સાથે વિચાર કરતાં એમ જણાયાં છે કે: ૧ કેટલીકવાર શાહી સારામાં સારી હોવા છતાં કાગળની બનાવટ જ એવી હોય છે કે જેથી સમય જતાં તે સ્વયં કાળા પડી જાય, નબળા પડી જાય કે સડી જાય છે. ૨ કેટલીકવાર શાહીમાં લાખ, કાથો, લોઢાનો કાટ વગેરે પદાર્થો પચા હોય છે તેને લીધે અક્ષરો અને તેની આસપાસનો ભાગ કાળો પડી જાય, ખવાઈ જાય કે જીર્ણ થઈ જાય છે. ૩ કેટલીકવાર કાગળના માવાને સાફ કરવા માટે તેમાં નાખેલા ઉગ્ર ક્ષાર જેવા પદાર્થોની વધારેપડતી કણીઓ કે રબરકણો કાગળના જે ભાગમાં રહી ગયાં હોય તે સ્થળે સમય જતાં કાળા ડાઘા પડવાનો સંભવ છે. ૪ કેટલીકવાર ચોમાસાની શરદીને લીધે પાનાં ચોંટી ગયાં હોય તેને ઉખેડીને ખેસમજને લીધે તડકામાં સૂકાવા મૂક્યાથી પાનાના જેટલા ભાગ ઉપર અને જે બાજુ ઉપર તડકા લાગે તે ભાગની સફેદી ઊડી જવા ઉપરાંત તે કાળાં પડી જાય છે. તડકા વધારેપડતો તીખો હોય અને તેની ગરમીની અસર વધારે પહોંચે તો પાનાંની બંને ય બાજુની સફેદી ઊડી જાય છે, નહિ તો એક બાજુ કાળાશ અને એક બાજુ સફેદી

એમ એક જ પાનામાં એ ભાત પડી જાય છે. ૫ કેટલાક લલિયાઓ શાહી ફિક્કી પડી ન જાય એ માટે શાહીના ખડિયામાં લોઢાના દટાએલા ખીલા નાખી રાખે છે. શાહી ફિક્કી પડતાં તેને ખૂબ હલાવે છે એટલે લોઢાનો રગડ-કાટ ઉપર આવે છે. એ પછી જે પાનાં કે પંક્તિઓ લખાય તે કાળાંતરે કાળાશ અને જીર્ણતા પકડે છે અને એ રગડ-કાટ ભારે હોઈ નીચે ખેસી જતાં તેની અસર શાહી જાય છે—મંદ પડી જાય છે. આવાં જ કારણોને લીધે એક જ પુસ્તકમાં અમુક પાનાં, પાનાની અમુક બાજુ કે અમુક પંક્તિઓ સારી સ્થિતિમાં હોય છે અને અમુક જીર્ણ દશાએ પહોંચ્યાં હોય છે. ૬ કેટલીકવાર સારામાં સારી સ્થિતિનાં પુસ્તકોનાં આદિઅંતનાં પાનાં લાખ, કાથો, હીરાકસી, લોઢાનો કાટ વગેરે પડેલ શાહીથી લખાએલા પુસ્તક સાથે રહેવાને લીધે પણ કાળાશપડતાં અને જીર્ણ થઈ જાય છે. ૭ કેટલાક લલિયાઓ શાહી આછી—પાતળી ન પડી જાય એ માટે શાહીમાં ખીઆરસ નાખે છે. આ રસનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તેમાંનું પાણી શોષાઈને શાહી જડી પડી જાય છે. આ શાહીથી લખેલા અક્ષરો કાળા તેમજ જડા આવે છે; પરંતુ સામાન્યરીતે તેમજ ખાસ કરીને ચોમાસાની શરદીમાં પાનાંને આપસમાં ઘસારો લાગતાં તેના અક્ષરો અને પાનાં કાળાં થવા સાથે ચોટી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે કાગળની બનાવટ, શાહીની બનાવટ, બહારનું વાતાવરણ આદિ અનેક કારણોને લઈ લિખિત પુસ્તકોને જુદાજુદા પ્રકારની અસરો પહોંચે છે.

સોનેરી અને રૂપેરી શાહી

સોનાની કે ચાંદીની શાહી બનાવવા માટે સોનેરી કે રૂપેરી વરકને લઈ એકેએકે ખરલમાં ૫૮ નાખતા જવું અને તેમાં તદ્દન સ્વચ્છ, ધૂળ-કચરા વિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવા, જેથી વરક વટાઈને ચૂર્ણ જેવા થઈ જશે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલા જૂકામાં સાકરનું પાણી ૫૯ નાખી તેને ખૂબ હલાવવો. જ્યારે જૂકા બરાબર ઠરીને નીચે ખેસી જાય ત્યારે ઉપરનું પાણી ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. પાણી કાઢતી વખતે એટલું ધ્યાન રાખવું કે પાણી સાથે સોના-ચાંદીનો જૂકો નીકળી ન જાય. આ રીતે ત્રણ ચાર અગર તેથી વધારે વાર કરવાથી તેમાંનો ગુંદર ધોવાઈને સાફ થયા પછી જે સોના ચાંદીનો જૂકો રહે એ આપણી સોનેરી-રૂપેરી શાહી સમજવી.

કોઈને અનુભવ ખાતર થોડી સોનેરી કે રૂપેરી શાહી બનાવવી હોય તો કાચની રકાખીમાં ધવના ગુંદરનું પાણી ચોપડી, તેના ઉપર વરકને છૂટો નાખી, આંગળી વડે ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે ધોવાથી સોનેરી રૂપેરી શાહી થઈ શકશે.

લાલ શાહી

સારામાં સારો કાચો દિંગળોક, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાં પાણી રહે છે, તેને

૫૮ ખરલ સારામાં સારો લેવો કે જે ધસાય તેવા કે જીતરે તેવા ન હોય. એ એ ખરલ ધસાય તેવા કે જીતરે તેવા હોય તો તેની કાંકરી સોનાચાંદીની શાહી સાથે લખતાં તે શાહી ખરાબ અને ઝાંખી થઈ જાય છે.

૫૯ સાકરનું પાણી નાખવાથી શાહીમાંની ગુંદરની ચિકાશ ધોવાય છે અને સોનાચાંદીની શાહીના તેજનો ફાસ થતો નથી. સાકરના પાણીમાં સાકરનું પ્રમાણ મધ્યમસર લેવું.

ખરલમાં નાખી ૧૦ સાકરના પાણી સાથે ખૂબ ઘૂંટવો. પછી તે હિંગજોડને ઠરવા દઈ ઉપર જે પીળાશપડતું પાણી તરી આવે તેને ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. અહીં પણ પીળાશપડતા પાણીને બહાર કાઢતાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ પાણીની સાથે હિંગજોડનો લાલાશપડતો શુદ્ધ ભાગ બહાર નીકળી ન જાય. ત્યાર બાદ તેમાં ફરીથી સાકરનું પાણી નાખી ઘૂંટવો અને ઘૂંટવું પછી ઉપર તરી આવેલા પીળાશપડતા પાણીને પૂર્વવત્ ફરી બહાર કાઢી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યો કરવું. ધ્યાનમાં રહે કે આમ બે પાંચ વખત કર્યું નથી ચાલતું, પણ લગભગ દસથી પંદર વાર આ રીતે ધોયા પછી જ શુદ્ધ લાલ સુરખ જેવો હિંગજોડ તૈયાર થાય છે. ઘણો મોટો ધાણુ હોય તો આથી પણ વધારે વાર હિંગજોડને ધોવો પડે છે. ઉપર પ્રમાણે ધોવાઈને સ્વચ્છ થએલા હિંગજોડમાં સાકર અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર એકરસ થયા પછી જે હિંગજોડ તૈયાર થાય તેને વડીઓ પાડી સુકવવો. કામ પડે ત્યારે જેવો જડો પાતળો રંગ જોઈએ તે પ્રમાણે તેમાં પાણી નાખી તેને વાપરવો.

આ બનાવટમાં ગુંદરનું પ્રમાણ ઓછુંવતું ન થાય એ માટે વચમાં વચમાં તેની પરીક્ષા કરતા રહેવું; એટલેકે તૈયાર થતા હિંગજોડના આંગળી વડે એક પાના ઉપર ટીકા કરી એ પાનાને બેજવાળી જગ્યામાં (પાણીઆરામાં અગર પાણીની હવાવાળા ઘડામાં) બેવડું વાળી મૂકવું. જો તે પાનું એકાએક ન ચોટે તો ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને એ ટીકાને સુકાઈ ગયા પછી નખથી ખોતરતાં સહજમાં ઉખડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂરત છે, એમ જાણવું.

અષ્ટગંધ

૧ અગર ૨ તગર ૩ ગોરોચન ૪ કરતૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદુર અને ૮ કેસર, આ આઠ સુગંધી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી અષ્ટગંધ બને છે. અથવા ૧ કપૂર ૨ કરતૂરી ૩ ગોરોચન ૪ સંઘરક ૫ કેસર ૬ ચંદન ૭ અગર અને ૮ ગેહૂલા, આ આઠ કિમતી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પણ અષ્ટગંધ બનાવવામાં આવે છે.

ચક્ષકર્દમ

૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ બરાસ ૫ કરતૂરી ૬ મરચકંકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગજોડ ૯ રતંજણી ૧૦ સોનેરી વરક અને ૧૧ અંબર, આ અગિયાર સુગંધી અને બહુમૂલ્યાં દ્રવ્યોના મિશ્રણથી ચક્ષકર્દમ બને છે.

અષ્ટગંધ અને ચક્ષકર્દમ આ બંનેયનો ઉપયોગ મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિ લખવા માટે થાય છે.

‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ

ઉપર અમે કાળી, લાલ, સોનેરી, રૂપેરી શાહીઓ બતાવી ગયા, એને આપણે ત્યાં મધી એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં ‘મધી’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ મેષ-કાજળ થાય છે, એટલે

૧૦ સાકરનું પાણી ઘણી સાકર નાખીને ન બનાવવું પણ મધ્યમસર સાકર નાખવી.

એ શબ્દનો પ્રયોગ કાળી શાહી માટે જ થઈ શકે; તેમ છતાં એ શબ્દ લખવાના સાધન તરીકે વપરાતી દરેક જાતની શાહી માટે રૂઢ થઈ ગયો છે અને તેથી ૧૧ કાળી મધી, લાલ મધી, સોનેરી મધી, રૂપેરી મધી એમ દરેક સાથે 'મધી' શબ્દનો પ્રયોગ થએલો આપણે જોઈએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે આપણે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે મુખ્યત્વે કરીને મધી-કાજળ-પ્રધાન કાળી શાહીનો ઉપયોગ થતો; કાળાંતરે એ જ 'મધી' શબ્દ દરેક લખવાના સાધનના અર્થમાં, પછી તે સોનેરી હો, રૂપેરી હો કે લાલ એ દરેકમાં, રૂઢ થઈ ગયો છે. ઘણાખરા શબ્દો કે નામો માટે એમ જ બને છે કે જે એક વખત મુખ્ય કે લાક્ષણિક હોય તે કાળાંતરે રૂઢિરૂપ બની જાય છે. દા. ત. મધીલાજન (કાળી શાહી માટે), ખડિયા (ખડી માટે), લિપ્યાસન (ગમે તે રંગની શાહી માટે) વગેરે જુદાજુદા અર્થને સૂચવતા શબ્દોનો આપણે એકસરખી રીતે 'ખડિયા' અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ.

મધીલાજન

ઉપર જણાવેલી શાહીઓ લખવાના પાત્રનું નામ 'મધીલાજન' છે. ખાસ કરી આ નામનો પ્રયોગ કાળી શાહી લખવાના પાત્ર માટે થતો. આ નામ આપણને એ માહિતી પૂરી પાડે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ્યપણે કાળી શાહીથી જ પુસ્તકો લખવાનો રિવાજ હતો. સોનેરી આદિ શાહીઓથી લખવાની પ્રથા પાછળથી જન્મી છે. 'મધીલાજન' શબ્દ 'ખડિયા' શબ્દની જેમ દરેક રંગની શાહીના પાત્ર માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે. રાજપ્રશ્નીયમૂત્રમાં આનું નામ લિપ્યાસન^{૧૨} આપ્યું છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે આપણા જમાનામાં કેટલીયે જાતના ખડિયાઓ બને છે, પણ જૂના જમાનામાં તે કેવી જાતના બનતા હશે એ જાણવાનું ખાસ સાધન આપણી સામે નથી; તેમ છતાં આપણા કેટલાક જૂના સંગ્રહો, લેખકો, વ્યાપારીઓ વગેરે પાસે જોતાં જાણી શકાય છે કે જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં પિત્તળના નાનામોટા અનેક જાતના ખડિયાઓ બનતા હતા. કેટલાક લોકો એ માટે પિત્તળની દાબડીઓને કામમાં લેતા, અને કેટલાએક માટી વગેરેના બનાવેલા પણ વાપરતા હોવા જોઈએ; તોપણ અમને લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ધાતુના ખડિયા જ વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા હશે.

ચિત્રકામ માટે રંગો

પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો તરીકે ઉપર અમે જે શાહીઓ જણાવી આવ્યા છીએ એ કામમાં લેવામાં આવતી હતી. કાળા રંગ તરીકે કાળી શાહી, સોનેરી-રૂપેરી રંગ તરીકે સોનેરી-રૂપેરી શાહી અને લાલ રંગ તરીકે હિંગજોડ વાપરવામાં આવતો હતો. પીળા અને ઘોળા

૧૨ જુઓ ટિપ્પણી ૩૦ (સ).

૧૨ રાજપ્રશ્નીયસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીમલચંદ્રિએ લિપ્યાસનનું સં. રુપ લિપ્યાસન આપ્યું છે; પરંતુ પંડિતવર્ધ શ્રીયુત સુખલાલજીનું કહેવું છે કે લિપ્યાસન એ નામ સં. લેપ્યાસન ઉપરથી બન્યું હોતું જોઈએ. અર્થનું અનુસંધાન અને યોગ્યતા વિચારતાં આ કલ્પના વધારે સંગત જણાય છે.

રંગ તરીકે અમે આગળ સંશોધનવિભાગમાં જણાવીશું એ હરતાલ અને સફેદાને ઉપયોગ કરતો હતો. આ સિવાયના બીજા રંગો એકબીજા શાહીઓના મિશ્રણથી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. ડા. ત. હરતાલ અને હિંગળોક મેળવી નારંગી રંગ બનાવતા હતા; હિંગળોક અને સફેદો મેળવી ગુલાબી રંગ બનાવતા હતા; હરતાલ અને કાળી શાહી મેળવી લીલો રંગ બનાવતા હતા ઇત્યાદિ. કેટલીકવાર ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી કેટલાક રંગો એકબીજા પદાર્થોના મિશ્રણથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. અમારી પાસે એક પાનું છે જેમાં એવા કેટલાક રંગોની બનાવટને લગતી નોંધ છે, જે અહીં આપીએ છીએ:

‘અથ^{૧૩} ચીત્રામણુ રંગ લય્યાની વીધી: (૧) સફેદો ટાં. ૪—ધ્યાવડી (પીઉડી) ટાં. ૧, સીંધુર ટાં. ૧૧—ગોરો રંગ હોષ. (૨) સીંધુર ટાં. ૪, પોથી ગલી ટાં. ૧—ખારીક રંગ હોષ. (૩) હરતાલ ટાં. ૧, ગલી ટાં. ૧૧—નીલો રંગ હોષ. (૪) સફેદો ટાં. ૧, અલતો ટાં. ૧૧—ગુલાબી રંગ હોષ. (૫) સફેદો ટાં. ૧, ગલી ટાં. ૧—આકારી (આસમાની) રંગ હોષ. (૬) સીંધુર ટાં. ૧, ધ્યાવડી (પીઉડી) ટાં. ૧૧—નારંગી રંગ હોષ.’

ઉપરોક્ત રંગોને, તેની સાથે રવચ્છ ગુંદરનું પાણી નાખી હસ્તલિખિત પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે વાપરવામાં આવે છે.

૪) જે લખાય તે—નૈન લિપિ

લિપિનો વારસો

‘જે લખાય તે’ એ સાધનમાં લિપિનો સમાવેશ થાય છે. અમે અગાઉ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે નૈન પ્રજા એક કાળે મગધવાસિની હતી, પરંતુ તે પછી લયંકર દુકાળો અને સાંપ્રદાયિક સાહ-મારી વગેરેને પરિણામે એ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને સૌરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતની ભૂમિમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો છતાં એ પ્રજા ત્યાંની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોને વિસરી ગઇ નહોતી. એ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોએ નૈન પ્રજાની લેખનકળામાં પોતાનું અસ્મિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે, જેને પરિણામે મગધની મુખ્ય લિપિ બ્રાહ્મીબંગલાની^{૧૪} છાયા નૈન લિપિમાં ઊતરી આવી છે. એ છાયા એટલે અક્ષરના મરોડ, યોજના પડિમાત્રા વગેરે. બ્રાહ્મીદેવનાગરી અથવા દેવનાગરી લિપિમાંથી પડિમાત્રાની પ્રથા વિક્રમની દસમી શતાબ્દી પહેલાંથી ઘટતાં ઘટતાં આજે એ સદંતર લુપ્ત થઇ ગઇ છે, જ્યારે અત્યારની બ્રાહ્મીબંગલા અથવા બંગાળી લિપિમાં પડિમાત્રાની એ પ્રથા એકધારી ચાલુ જ છે. આ કારણથી પ્રાચીન લિપિના નૈન ગ્રંથો વાંચનારને માટે સૌ પહેલાં બંગાળી લિપિ જાણી લેવી એ વધારેમાં વધારે સગવડતા-લભ્યું છે. સેંકડો વર્ષના અનેકાનેક સંસ્કારોને અંતે આજે નૈન લિપિ ગમે તેટલું પરિવર્તન પામી હોય, તેમ છતાં નૈન ગ્રંથોની લિપિ અને બંગાળી લિપિ એ ઉભયની તુલના કરનાર સહેજે સમજી શકશે

૧૩ રંગોની નોંધનું આ પાનું પાટણનિવાસી મારા શિષ્ય મલ્લિકાલ પાંડવે પાસેથી ઉપલબ્ધ થયું છે.

૧૪ ભારતવર્ષની પ્રચલિત અત્યારની દેવનાગરી, બંગાળી આદિ તમામ લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિના જ પ્રકારાંતર હોઇ અમે એ લિપિઓને અહીં બ્રાહ્મીબંગલા, બ્રાહ્મીદેવનાગરી એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કે જૈન લિપિમાં મગધની સંસ્કૃતિનો જ મૌલિક વારસો છે

જૈન લિપિ

અમે ઉપર જણાવી ગયા તે મુજબ અને હજી આગળ વિસ્તારથી જણાવીશું તેમ લેખન-કળામાં જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિએ પોતાને અનુકૂળ લિપિના ફેરફાર, સુધારાવધારા, અનેક જાતના સંકેતોનું નિર્માણ વગેરે કરેલાં હોઈ એ લિપિએ કાળે કરી જુદું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે 'જૈન લિપિ' એ નામે ઓળખાવા લાગી. આ લિપિનું સૌષ્ઠવ અને વ્યવસ્થિતતા જેટલા પ્રમાણમાં જૈન સંસ્કૃતિમાં જળવાયાં અને કેળવાયાં છે એટલાં કાળે જ ખીજે હશે. એ ઉપરાંત જૈન લેખનકળાનાં સર્વ-દિગ્ગામી વિવિધ સાધનોનો સંગ્રહ અને તેનું નિષ્પાદન, લેખકોને ઉત્પન્ન કરી તેમનો અને તેમની કળાનો નિર્વાહ કરવો, લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની પદ્ધતિ તેનાં સાધનો અને ચિહ્ન-સંકેતો, જૈન લિપિના વર્ણો સંયોગાક્ષરો અને મરોડ વગેરે દરેક જુદા પડતા તેમ જ નવીન છે.

જૈન લિપિનો મરોડ

જેમ આહ્વાદિવનાગરી લિપિ એક જ જાતની હોવા છતાં જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી, સહવાસ, સમયનું પરિવર્તન, મરોડ આદિને લીધે અનેક રૂપમાં વહેંચાઈ ગઈ છે તેમ એક જ જાતની જૈન લિપિ પણ જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી આદિને કારણે અનેક વિભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે. જેમ આજની જૈન લિપિમાં યતિઓની લિપિ, ખરતરગચ્છીય^{૧૫} લિપિ, મારવાડી લેખકોની લિપિ, ગુજરાતી લેખકોની લિપિ, કોઇના લાંબા અક્ષરો તો કોઇના પહોળા અક્ષરો ત્યારે કોઇના ગોળ અક્ષરો, કોઇના સીધા અક્ષરો તો કોઇના પૂંજડાં ખેંચેલા અક્ષરો, કોઇના ટુકડારૂપ અક્ષરો તો કોઇના એક જ ઉદાવથી લખેલા અક્ષરો એમ અનેક પ્રકારો છે, તેમ પ્રાચીન કાળમાં પણ એ પ્રકારો વિદ્યમાન હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧ વગેરેમાંની લિપિઓ); એટલે અહીં યતિઓની લિપિ વગેરે જે નામે આપવામાં આવ્યાં છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે લિપિ લખવાના અમુક પદ્ધતિના પ્રાચીન વારસાને તેણે તેણે વધારે પ્રમાણમાં જાળવી રાખેલા છે. યતિઓની લિપિ મોટે ભાગે અક્ષરના ટુકડા^{૧૬} કરીને લખેલી હોય છે, જ્યારે ખીજા બધા લેખકોની લિપિ મોટે ભાગે એક જ ઉપાડથી લખાએલી હોય છે. બધા કે લહિયાઓની લિપિમાં અ, સ આદિ અક્ષરો અને લિપિનો મરોડ અમુક જાતનો જ હોય છે, જ્યારે ખરતરગચ્છીય લિપિમાં એ અક્ષરો તેમ જ લિપિનો મરોડ કાંઈ જુદાઈ ધરાવતો જ હોય છે. યતિઓના ટુકડારૂપે લખાએલા અક્ષરો મોટે ભાગે અત્યંત શોભાવાળા, પાંખડાં સુડોળ અને સુરેખ હોય છે. મારવાડી લેખકો અક્ષરોનાં નીચેનાં પાંખડાં પૂંજડાંની જેમ ઓછાં ખેંચે છે

૧૫ સ્વર્ગરથ પાટણવાસી શિલ્પશાસ્ત્રપારંગત વિદ્વાન યતિવર્ય શ્રીમાન હિમ્મતચિન્મયજી એમ કહેતા હતા કે આજથી લગભગ વજ્રસો વર્ષ પહેલાં એક ખરતર ગચ્છીય આવ્યાર્ય—જેમનું નામ અમે વીસરી ગયા છીએ,—ધયા હતા તેમનાથી ચાલુ યએલી અમુક પદ્ધતિની લિપિને 'ખરતરગચ્છીય' લિપિ કહેવામાં આવે છે.

૧૬ 'ટુકડા કરવા'નો અર્થ એ છે કે અક્ષર લખતાં તેનાં સીધાંવાંકાં, આડાંઊંલાં, ઉપરનાં અને નીચેનાં પાંખડાં અને વળાકને પૂરા પાડીને લખવાં અને જોડવાં; જે જોતાં સહજે સમજ શકાય કે લેખકે અમુક અક્ષરને અમુક વિભાગે લખેલો છે.

અથવા લગભગ સીધાં જ લખે છે, જ્યારે બીજા લેખકો કાંઈક વધારેપડતાં ખેંચે છે. આ બધા અર્વાતર લિપિભેદોને નહિ જાણનારા લિપિને આધારે સમયનિર્ણયનાં અનુમાનો કરવામાં ઘણીવાર ભૂલ કરી બેસે છે.

લિપિનું સૌંદર્ય

‘અક્ષરાણિ સમશીર્ષાણિ, વર્તુલ્લાનિ ઘનાનિ ચ । પરસ્પરમલગ્નાનિ, યો લિખેત્ સ હિ લેખકઃ ॥’

‘સમાનિ સમશીર્ષાણિ, વર્તુલ્લાનિ ઘનાનિ ચ । માત્રાસુ પ્રતિબદ્ધાનિ, યો જાનાતિ સ લેખકઃ ॥’

‘શીર્ષોપિતાન્ સુસંપૂર્ણાન્, શુભશ્રેણિગતાન્ સમાન્ । અક્ષરાન્ વૈ લિખેદ્ વસ્તુ, લેખકઃ સ વરઃ સ્મૃતઃ ॥’

આ શ્લોકો લિપિ અને લેખક એ બંનેયના આદર્શના સૂચક છે. અર્થાત્ અક્ષરો સીધી લીટીમાં ગોળ અને સઘન, હારખંધ છતાં એકબીજાને અડકે નહિ તેવા છૂટા, તેમજ તેનાં માથાં, માત્રા વગેરે અખંડ હોવા સાથે લિપિ આદિથી અંત સુધી બરાબર એકધારી લખાઈ હોય તેવા હોય તો તે ‘આદર્શ લિપિ’ છે; અને આ જાતની લિપિ-અક્ષરો લખી શકે એ જ ‘આદર્શ લેખક’ કહી શકાય. જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરનારને એમ કહેવાની જરૂરત ભાગ્યે જ હોઈ શકે કે જૈન સંસ્કૃતિએ આદર્શ લેખકો અને આદર્શ લિપિને ઉત્પન્ન કરવા અને તેને ટકાવી રાખવા કેટલી કાળજી રાખી હતી.

લિપિનું માપ

લિપિની સુંદરતાને અંગે ટૂંકમાં જણાવ્યા પછી તેને માટે એક ખાસ વસ્તુ કહેવાની બાકી રહે છે અને તે તેનું માપ છે. લગભગ વિક્રમની અગિયારમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીમાં લખાએલાં જે દગલાખંધ પુસ્તકો આપણી સામે હાજર છે તે તરફ બારીકાઈથી નજર કરતાં લિપિની સુંદરતાને નિહાળ્યા પછી આપણું ધ્યાન તેમાંના અક્ષરો અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરના માપ તરફ બધ છે. પ્રાચીન લલિયાઓ અક્ષરનું માપ મોટું રાખતા અને લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર અક્ષરના માપ કરતાં અનુમાને ત્રીજા ભાગનું અથવા કેટલીકવાર તે કરતાં પણ ઓછું રાખતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૭-૯-૧૦-૧૧ વગેરે); જ્યારે અત્યારના લેખકો અને કેટલાક જૂના લલિયાઓ પણ અક્ષરનું અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરનું માપ એકસરખું રાખે છે. આ કારણને લીધે એકસરખી ગણતરીની પંક્તિઓવાળી અને એકસરખા લાંબા પહોળા માપની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અક્ષરો મોટા જણાશે, જ્યારે અર્વાચીન તે જ માપની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંના અક્ષરો નાના દેખાશે. ચાલુ વીસમી સદીમાં કેટલાક પ્રાચીન પ્રણાલિનો વારસો ધરાવનારા યતિલેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખી મોટા માપના અક્ષરો લખતા હોવા છતાં ચાલુ સદીમાં લિપિની એ પ્રથા અને એ વારસો એકંદર અદૃશ્ય થઈ ચૂકેલાં છે.

અગ્રમાત્રા અને પડિમાત્રા

લિપિના માપ સાથે સંબંધ ધરાવતી અગ્રમાત્રા^{૧૭} અને પડિમાત્રાને અંગે અહીં કાંઈક

૧૭ ‘અગ્રમાત્રા’ અને ‘પડિમાત્રા’ એ શબ્દો પૈકી ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, પણ ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ પ્રચલિત નથી. ‘અગ્ર-માત્રા’ શબ્દ ‘પડિમાત્રા’ શબ્દના અર્થને લક્ષ્યમાં રાખી અમે ઉપભવ્યો કાઢ્યો છે. ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે અને

કહેવું ઉચિત છે. આપણા પ્રાચીન લેખકો બે લીટી વચ્ચેનું અંતર એણું રાખતા હોઈ તે ઠેકાણે લખાતાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઇ-ઉંઠાં પાંખડાં (િ િ ૭ ૨), માત્રા (૨ ૨) વગેરેને નાના માપમાં અથવા અગ્રમાત્રા પૃષ્ઠિમાત્રા રૂપે લખતા હતા. એટલેકે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકારનાં પાંખડાંને અત્યારે આપણી ચાહુ લિપિમાં લખીએ છીએ તેમ અક્ષરની નીચે ન લખતાં જે રીતે દીર્ઘ ઋ અને હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઋ ઋ માં ઉકાર જોડવામાં આવે છે તેમ દરેક અક્ષરની આગળ જોડતા, અને અત્યારે પણ કેટલાએક લેખકો એ રીતે જોડે છે. આને અમે ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ અગ્રમાત્રાઓ આજે અધોમાત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયેલી છે. અત્યારે અક્ષરની સાથે જોડતા હ્રસ્વ દીર્ઘ ઉકાર (૭ ૨) એ પ્રાચીન આકૃતિઓના પરિણામરૂપ છે. જેમ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉકાર ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે લખાતા હતા તેમ આપણી માત્રાઓ, ચાહુ લિપિમાં લખાય છે તેમ ‘ઊર્ધ્વમાત્રા’ તરીકે અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ન લખાતાં અક્ષરની પાછળ લખાતી હતી, અને એ જ કારણથી આપણે ત્યાં એ માત્રાઓને ‘પડિમાત્રા’ (સં. પૃષ્ઠિમાત્રા=પ્રા. પટ્ટિમાત્રા=ગુ. પઢિમાત્રા) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પડિમાત્રાઓ કાળે કરી ઊર્ધ્વમાત્રા તરીકે એટલે અક્ષરની ઉપર લખાવા લાગી છે. દા. ત. કે=ક, ચે=ચ, નો=ના, મૌ=મો ઇત્યાદિ. ટૂંકમાં અમારા કથનનો આશય એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં લખાતી અગ્રમાત્રાઓ અને પૃષ્ઠિમાત્રાઓ (પડિમાત્રાઓ) પાછળના જમાનામાં અધોમાત્રા અને ઊર્ધ્વ-માત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

અહીં અમે પ્રાચીન વર્ણમાળાના વિકાસને અંગે લખવા નથી ખેડા, તેમ છતાં આ વિષયને અહીં આટલો અર્થવાતું કારણ એ છે કે પ્રાચીન લેખકોએ પોતાના લેખનમાં સુગમતા અને લિપિમાં

એનો ખરો અર્થ શો હશે એ માટે કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળતો નથી. તેના નાણકારેને એ માટે પૂછતાં તેઓ સં. પ્રતિમાત્રા શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ ‘પ્રતિમાત્રા’ શબ્દથી વાસ્તવિક અર્થ પ્રગટ થતો નથી એમ અમને લાગે છે; એટલે અમે ‘પડિમાત્રા’ શબ્દને સં. પૃષ્ઠિમાત્રા શબ્દ ઉપરથી આવેલા માનીએ છીએ, જેનો ‘અક્ષરની પાછળ લખાતી માત્રા’ એ વાસ્તવિક અર્થ ઘટમાન છે. આ રીતે ‘અક્ષરની આગળ લખાતી માત્રા’ એ અર્થને ધ્યાનમાં રાખી અમે ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ ઉપભવી કાઢયો છે.

પ્રાચીન લિપિમાં પડિમાત્રાને એટલો અવકાશ હતો અને તેનો પ્રચાર હતો તેના દર્શાવે એટલે એ અગ્રમાત્રાને અવકાશ કે તેનો પ્રચાર નહોતો, એ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પુસ્તકો જોતાં સમજી શકાય છે. પડિમાત્રાનો પ્રચાર એક કાળે લગભગ સાર્વત્રિક અને નિયત હતો, જ્યારે અગ્રમાત્રા માટે તેમ ન હતું. પડિમાત્રા લખવાની પદ્ધતિ એ, લિપિનો એક વિશિષ્ટ વારસો છે, જ્યારે અગ્રમાત્રાની પદ્ધતિ એ લિપિ લખવાની સુગમતા અને સુઘલતાને આભારી છે એમ અમે માનીએ છીએ. પડિમાત્રાનું લેખન આજે સર્વથા આદરની ગયું છે, જ્યારે અગ્રમાત્રાનું લેખન આજે કેટલાક લેખકોમાં ચાહુ છે.

કેટલાક વિકાસોનું માનવું એવું છે કે વિકમની તેરમી સદી પહેલાં પડિમાત્રા જ લખાતી હતી. ઊર્ધ્વમાત્રાનો ત્યારે પ્રચાર જ ન હતો; આ માન્યતા તદ્દન ભૂલભરેલી છે. વિકમની આરમી સદી અને તે પહેલાં લખાએલા એવા અનેક ગ્રંથો અને શિલાલેખો આજે મળે છે, જેમાં પડિમાત્રાને બદલે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ પણ લખેલી છે.

પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનલેકારમાંના પંચસંગ્રહ સ્વોપન ટીકા વગેરે અગિયારમા સૈકામાં લખાએલા એવા લાગતા ગ્રંથોમાં ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખાએલી છે. (જુઓ ચિત્ર નં ૧૧માં ઉપરનું પહેલું ૧૫૬ નંબરનું પાડું).

‘રાતેજ’ના જૈન મંદિરમાં એક પ્રતિમાના પરિકર ઉપર સંવત ૧૧૨૪નો લેખ છે, તેમાં પડિમાત્રા બીલકુલ ન હોતાં બધીયે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખેલી છે.

ગૌરવ જળવાય એ માટે કેવીકેવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારી હતી તેનો ટૂંક ખ્યાલ આવે. જેમજેમ લેખનમાંથી અગ્રમાત્રા અને પૃષ્ઠિમાત્રા ઓસરતાં ગયાં અને તેનું સ્થાન અધોમાત્રા-ઊર્ધ્વમાત્રાએ લીધું તેમતેમ લિપિના માપમાં ટૂંકાપણું અને અધોમાત્રા-ઊર્ધ્વમાત્રામાં મોટાપણું આવતાં રહ્યાં છે, જેનો પરિપાક આપણે આજની લિપિમાં અનુભવીએ છીએ.

(૫) જૈન લેખકો

પ્રાચીન કાળના જૈન લેખકો, તેમની લેખનપદ્ધતિ, તેમનાં લેખન વિષયક સાધનો, તેમની ટેવો, તેમનો લેખનવિરામ વગેરે કયા પ્રકારના હશે, એ આપણે આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્ય, લેખક આદિને લગતા કેટલાક પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અત્યારના લેખકોની ખાસ ખાસ ટેવો, વર્તણૂક આદિને લક્ષમાં લઈ તારવી શકીએ છીએ.

જૈન લેખકો

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાંની લેખકોની પુષ્પિકાઓ જેતાં સ્પષ્ટપણે સમગ્ર શકાય છે કે પુસ્તકલેખન નિમિત્તે જૈન પ્રજ્ઞના આશરો નીચે કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ, નાગર, મહાત્મા, ભોજક વગેરે અનેક જાતિઓનાં^{૧૮} કુળોનાં કુળો નહતાં હતાં. જૈન પ્રજ્ઞનું મનરંજન કરવા માટે એ જાતિઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન લેખનકળાવિષયક કુશળતા મેળવવા પાછળ એવારી નાખતી અને જૈન પ્રજ્ઞ એ કલાધર લેખકોનાં આખાં કુળોનાં કુળોને પોતાની ઉદારતાથી અપનાવી લેતી; જેને પરિણામે એ કલાવિદ્ લેખકો જૈન પ્રજ્ઞને આશ્રિત રહેવામાં અને પોતાને ‘જૈનલેખક-જૈનલહિયા’ તરીકે ઓળખાવવામાં આત્મગૌરવ માનતા. એ લેખકોએ જૈન પ્રજ્ઞનાં પુસ્તકો લખવામાં જેટલું લિપિનું સૌજંદવ, કળા અને નિપુણતા દાખવ્યાં છે એટલાં ભાગ્યે જ બીજા પ્રજ્ઞનાં પુસ્તકો લખવામાં દાખવ્યાં હશે; તેમજ તેમની એ કળા અને એ હોશિયારીનાં મૂલ્ય જૈન પ્રજ્ઞની જેમ ભાગ્યે જ કોઈ પ્રજ્ઞએ આંક્યાં હશે. મહારાજ શ્રીહર્ષ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ, મહારાજ શ્રીભોજ-દેવ આદિ જેવા અપવાદોને આદ કરી લઈએ તો આ વસ્તુની કિંમત આંકવામાં ઘણીખરી વાર મોટામોટા રાજ-મહારાજો પણ નિષ્કળ નીવડતા. આ બાબતની ખાતરી આપણને આજે જૈન પ્રજ્ઞ પાસે વિદ્યમાન સેંકડો વિશાળ જ્ઞાનભંડારો નિહાળતાં સહેજે થઈ શકે તેમ છે. કાળનો પ્રભાવ, મોગલોની વિદેષિતા, ઉધેઈ, ઉદર, અગ્નિ, વરસાદ આદિના ભોગ થવું, જૈન યતિઓ અને ભંડારના કાર્યવાહકોની ઘેવફાદારી અગર બિનકાળજી ઇત્યાદિ અનેક કારણોને પ્રતાપે આજ સુધીમાં સંખ્યાતીત

૧૮ ‘સંવત્ ૧૧૩૮ વૈશાખ શુદિ ૧૪ ગુરૌ લિખિતં શ્રીમદ્ગણહિલ્પાટકે વાલમ્યાન્વયે કાયસ્થમાદ્ભલેન.’

‘સંવત્ ૧૫૭૨ વર્ષે વૈશાખ વદિ ચતુર્દશી બુધે મોઢજ્ઞાતીય પંડયા લટકળકેન લિખિતં સમાપ્તમિતિ.’

‘સંવત્ ૧૫૨૭ વર્ષે માચમાસે કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાં તિથૌ ગુરુનાસરે ભચેહ શ્રીસ્તંભતીર્યે વાસ્તવ્ય ઔદીચ્ય-જ્ઞાતીયપુરોહિત ક્રષિકેન લિખિતં ॥ યાદશ પુસ્તકે દ્વ્યુ ॥ પં૦ કુશલસંયમેન મુક્તા પ્રતિ ॥’ ઇત્યાદિ.

આજપર્યંત અમે એવા સંખ્યાબંધ જૈન સાહુઓ જોયા છે, જે દરેકના હાથ નીચે પંદરપંદર વીસવીસ લહિયાઓ પુસ્તક લખવાનું કામ કરતા હતા.

જૈન જ્ઞાનલંકારો નષ્ટ-બ્રષ્ટ, શીર્ષુ-વિશીર્ષુ તેમજ વેરણુછેરણુ થઇ ગયા પછી તેમજ દેશ-વિદેશમાં ચાલી ગયા પછી પણ આજે નાનામાં નાની જૈન પ્રખ્યાતા અસ્તિત્વ નીચે,—કેવળ એ પ્રખ્યાતે પોતાને પરિશ્રમે તૈયાર થએલો,—જેટલો વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહ વર્તમાન છે એટલો ભાગ્યે જ બીજી કોઇ પ્રજા પાસે હોવાનો સંભવ છે.

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા સ્વીકારી ત્યારથી આજ પર્યંતનાં પંદરસો વર્ષોનો જૈન લેખકોનો આ ઇતિહાસ છે. આજે મુદ્રણયુગના પ્રતાપે કળાધર જૈન લેખકોનો લયંકર દુકાળ પડ્યો છે. આપણે વધારે દૂર નહિ જઈએ, પણ ચાલુ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સારામાં સારા લેખકોત્રણું ચાર રૂપીએ એક હજાર શ્લોક લખતા હતા, એને બદલે આજે સાદામાં સાદો લેખક પણ પાંચ છ રૂપીઆથી એછે ભાવે લખવા ના પાડે છે અને સારો લેખક હોય તો એક હજાર શ્લોક લખવા માટે દસ, પંદર કે એથી પણ વધારે રૂપીઆ સુધી પહોંચી જાય છે. આમ છતાં પ્રાચીન લિપિથી પરિચિત એવો વિશ્વાસપાત્ર લેખક એ તો એક આશ્ચર્યરૂપ વસ્તુ જ ગણવાની છે. ઘણાખરા લેખકો તો ‘મક્ષિકારથાને મક્ષિકા’ ન્યાયે ગમે તેવું લખીને ધરી દે તેવા જ હોય છે. આજે અમારી સમક્ષ અમારા પરમપૂજ્ય દાદાચુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજનો માનીતો અને તેમની જ છાયા નીચે કેળવાયેલો પાટણનો વતની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતીય અમારો લેખકરત્ન ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી છે; જે માત્ર લેખનકળામાં જ પ્રવીણ છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન તાડપત્રીય, જ્ઞર્ણુ-શીર્ણુ પુસ્તકોની નષ્ટ-બ્રષ્ટ અને ભૂંસાઇ ગયેલી લિપિઓને ઉકેલવામાં ઉચ્ચતા હોવા ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, મંત્ર-તંત્ર-ચંત્ર આદિ વિષયોથી પણ એટલો પરિચિત છે કે ગમે તેવું વિષમ લખાણ હોય કે ચંત્ર વગેરે લખવાં-ખનાવવાં-ચીતરવાં હોય તો તેમાં પોતાની સ્વતંત્ર પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી શકે તેવા છે. આવા લેખકો આજે અતિ દુર્લભ છે.

ઉપર અમે જૈન લેખકો જણાવી ગયા, તે સિવાય જૈન શ્રમણો, યતિઓ અને શ્રાવક૯૯.

૬૬ જૈન ઉપાસકો અને ઉપાસિકાઓ જ્ઞાનભક્તિનિમિત્તે ઘણાવાર પુસ્તકો લખતાં હતાં. પાટણ સંઘવીના પાડાના લંકારમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, નિશીથસૂત્રચૂર્ણી વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનો અતિ ‘લેખનકલાકુશળ’ કાયરથજ્ઞાતીય મંત્રી ભામે લખેલી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે—

- (ક) ‘શ્રીકાયસ્થવિશાલવંશગગનાદિત્યોડન્ન જાનામિઘઃ ।
સંજાતઃ સચિવાપ્રણીર્ગુહયશઃ શ્રીસ્તંભતીર્થે પુરે ॥
તત્સૂનુલિંચનકિયૈકકુશલો મીમામિઘો મંત્રિરાટ્ ।
તેનાયં લિચ્છિતો બુધાવલિમનઃપ્રીતિપ્રદઃ પુસ્તકઃ ॥’

(ખ) ‘નિશીહચુશ્રી સમતા ॥ ૬૮૩ ॥ ॥ છ ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ ॥ છ ॥ સંવત્ ૧૧૫૭ આસ્વાદ-
વષ્ટયાયાં શુક્રદિને શ્રીજયસિંઘદેવવિજયરાજ્યે શ્રીમૃગુકચ્છનિવાસિના જિનચરણારાધનતત્પરેણ દેવપ્રસાદેન
નિશીથચૂર્ણીપુસ્તકં લિચ્છિતમિતિ ॥

જેસલમેરના તાડપત્રીય લંકારમાં પોથી નં. ૨૨૩ કર્બરતવ-કર્મવિપાક શીકા, પો. નં. ૨૬૭ કંડપચૂર્ણી, પો. નં. ૩૧૫ ગાળધરસાધશતકવૃત્તિ વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે. આના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પત્તિકાઓ છે:

શ્રાવિકાઓ^{૭૦} પણ જ્ઞાનભક્તિ આદિ નિમિત્તે સેંકડો ગ્રંથો લખતા હતા. આજે જૈન જ્ઞાનલંકારોમાં એવાં સેંકડો પુસ્તકો મળે છે જે વિદ્વાન અને અતિમાન્ય જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણ આદિના પુનીત હસ્તે લખાયેલાં છે. ખંભાતના શાંતિનાથના તાડપત્રીય લંકારમાં વિશેષાવશ્યક ટીકા વગેરે સમર્થ ગ્રંથોના પ્રણેતા મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના હાથની લખેલી જીવસમાસ^{૭૧} ટીકાની પ્રતિ છે એમ કહેવાય છે. સમર્થ તાર્કિકશિરોમણિ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી^{૭૨} અને તેમના ગુરુ શ્રીનયવિજયજી, શ્રી-

(ગ) 'કાસહરીયગચ્છે, વંશે વિશાધરે સમુત્પન્નઃ । સદ્ગુણવિગ્રહયુક્તઃ, સૂરિઃ શ્રીસુમતિવિહ્યાતઃ ॥ તસ્યાસ્તિ પાદસેવી, સુસાબુજનસેવિતો વિનીતશ્ચ । ધીમાનુપાધિયુક્તઃ સદ્વૃત્તઃ પશ્ચિતો વીરઃ ॥ કર્મક્ષયસ્ય હેતોઃ તસ્યચ્છિન્વી(?)મતા વિનીતૈન । મદનત્તમશ્રાવકેણૈષા, લિખિતા ચારુપુસ્તિકા ॥'

કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકટીકા ।

(ઘ) 'કલ્પચૂર્ણી સમાપ્તા । વિક્રમસંવત્ ૧૩૮૯ ભાદ્રપદસુદિચતુર્થીદિને.....શ્રીજિનચન્દ્ર-સૂરિપટ્ટલંકારશ્રીજિનકુશલસૂરિયુગપ્રવરાગમોપદેશેન નાં કુમારપાલસુશ્રાવકેણ શ્રીકલ્પચૂર્ણીપુસ્તકમિદમલેખિ ।'

(ઙ) 'વિદુશ્ચા જન્હુણેનેદં, જિનપાદાંબુજાલિના । પ્રસ્પૃષ્ટં લિખિતં શાસ્ત્રં, વંશં કર્મક્ષયપ્રદમ્ ॥'

ગણધરસાર્ધશતકવૃત્તિ ।

અહીં અમે ઠા.ત. શ્રાવકોએ લખેલાં પુસ્તકોનાં નામોની જે યાદી અને પુષ્પિકાઓ આપી છે તેમાં નિશીથચૂર્ણી અને કલ્પચૂર્ણી નામનાં બે છેદ આગમોના સખાવેશ થાય છે. નિશીથચૂર્ણી ભરચનિવાસી દેવપ્રસાદ નામના શ્રાવકે લખી છે અને કલ્પચૂર્ણી ખરતરગચ્છીય માન્ય આચાર્ય શ્રીજિનકુશલના ઉપદેશથી કુમારપાલ નામના શ્રાવકે લખી છે. આથી એક વાત ઉપર વધુ પ્રકાશ પડે છે કે આજકાલ કેટલાક રૂઢવિચારના સાધુઓ, શ્રાવકો જૈન આગમો તેમજ જૈન છેદ આગમોની નકલ ઉતારે એ સામે શાસ્ત્રને નામે મનગમતી વાતો કરી નકામી ધમાલ મચાવી મૂકે છે એ અચોગ્ય જ છે.

૭૦ મેડતાના જૈન લંકારમાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત આવશ્યક ટીકાની પ્રતિ કપાદે નામની શ્રાવિકાએ લખેલી છે. અત્યારે એ લંકાર ત્યાંથી અસ્તવ્યસ્ત ઘટ ગયો છે એટલે એ પ્રતિ ક્યાં ગઈ હશે એ કહી શકાય નહિ.

૭૧ જીવસમાસવૃત્તિના અંતમાં નીચે પ્રમાણેની પુષ્પિકા છે :

'પ્રેથામ્ ૦ ૬૬૨૭ સંવત્ ૧૧૬૪ ચૈત્ર શુદિ ૪ સોમેડયેહ શ્રીમદ્ગણહિલપાટકે સમસ્તરાજાવલિવિરાજિત-મહારાજાધિરાજપરમપરોશ્વરશ્રીમજ્જયસિંહદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે એવં કાલે પ્રવર્તમાને યમનિયમસ્વાધ્યાયાનુષ્ઠાન-રતપરમમૈષ્ટિકપંડિતશ્વેતાંબરાચાર્યમદ્દારકશ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ પુસ્તિકા લિં ૩૧૦'

આ પુષ્પિકાના અંતમાંના લિંને જોઈ સૌકાંઈ 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ લિખિતા અર્થાત્ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખી' એમ માનવા લાગ્યાયા છે, પરંતુ પુષ્પિકામાંના યમનિયમ્ ૦ ઈત્યાદિ વિશેષણ જોતાં આ 'પ્રતિ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યા'ની લોક-માન્યતા તદ્દન ભ્રાંત અને અસત્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ; તેમ છતાં લોકોની માન્યતા ઉપર મુજબની હોવાને કારણે જ અમે તેમ જણાવ્યું છે.

૭૨ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયજી વિક્રમની સત્તરમી અદારમી રાદીના સમર્થ જૈન તાર્કિક છે. એમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની સ્વહસ્તે લખેલી અનેક પ્રતો મળે છે. જેમાંની અમારા ધ્યાનમાં નીચે પ્રમાણે છે :

૧ અષ્ટસહસ્રી વિવારણ (પૂના ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ); ૨ યોગવિશિકાટીકા અને ૩ વિચારબિંદુ (ભક્તવિજયજી મહારાજના ભાવનગરના ભંડારમાં); ૪ અરારાધકવિરાધક ચતુર્ભૂગી સટીક (પાટણ તપગચ્છના ભંડારમાં); ૫ ન્યાયાલોક (શ્રીભુદ્ધિસાગર સૂરિના સેઠહમાં); ૬ કર્મપ્રકૃતિટીકા અને ૭ ન્યાયખંડખાલ (ચંચળ ખલેનને ભંડાર અમદાવાદ); ૮ ધર્મસંગ્રહની આસપાસ

વિનયવિજયજી અને તેમના ગુરુ શ્રીકાર્તિકવિજયોપાધ્યાય, ઉત્તરાધ્યયનટીકાના કર્તા શ્રીકમલસંયમો-
પાધ્યાય વગેરે દરેક ગચ્છ ગચ્છાંતરના સંખ્યાબંધ મહાપુરુષોના પવિત્ર હાથે લખાએલાં નાનાંમોટાં
ઢગલાબંધ પુસ્તકો હજી મળે છે. ચાલુ સદીમાં થઇ ગએલા સમર્થ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' મહાકોશના પ્રણેતા
ત્રિરતુતિક આચાર્ય શ્રીમાન રાજેન્દ્રસૂરિએ ભગવતીસૂત્રસટીક, પત્રવણાસૂત્રસટીક જેવા સંખ્યાબંધ
મહાન ગ્રંથો સ્વહસ્તે લખેલા આહોર (ભારવાડ)ના તેમના ભંડારમાં મોળૂદ છે.

લેખકના ગુણ-દોષ

સારા અને અપલક્ષણા લેખકના ગુણદોષની પરીક્ષા માટે નીચેના પ્રાચીન ઉત્કલેખો મળે છે:
'સર્વદેશાક્ષરામિદ્ધઃ, સર્વભાષાવિશારદઃ । લેખકઃ કથિતો રાજ્ઞઃ, સર્વાધિકરણેષુ વૈ ॥ ૧ ॥
મેધાવી વાક્યપદ્ધર્ષી, રુદ્રહસ્તો જિતેન્દ્રિયઃ । પરશાસ્ત્રપરિજ્ઞાતા, ઇષ લેખક ઉચ્ચતે ॥ ૨ ॥'

—'લેખપદ્ધતિઃ ।'

'ઢલિયા ય મસી મગ્ગા, ય લેહિણી સ્વરહિયં ચ તલવટ્ટં ।
ધિ દ્ધિ ત્તિ કૂહલેહય ।, અજ્જ વિ લેહત્તણે તપ્પા ॥ ૧ ॥
પિહુલં મસિમાયણયં, અસ્થિ મસી વિત્થયં સિ તલવટ્ટં ।
અન્હારિસાણ કજ્જે, તર્ણે લેહય ! લેહિણી મગ્ગા ॥ ૨ ॥
મસિ ગહિજ્ઞાણ ન જાણસિ, લેહણગહણેણ મુદ્ધ ! કલિઓ સિ ।
ઓસરસુ કૂહલેહય !, સુલલિય પત્તે વિણાસેસિ ॥ ૩ ॥'

—'વિજ્ઞાહલુ'લિખિતપ્રતિપ્રાન્તે પ્રક્ષિપ્તા આર્યાઃ ॥

ઉપરનાં પાંચ પદ્યો પૈકી પહેલાં બે પદ્યો લેખકના ગુણ દર્શાવે છે અને પાછળની ત્રણ
આર્યાઓ લેખકના દોષ બતાવે છે. જેનો સાર એ છે કે 'લેખક લિપિને સુંદર લખી શકે
એ ઉપરાંત તે અનેક લિપિઓ અને શાસ્ત્રોથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી ગ્રંથને બરાબર શુદ્ધ

ટિપ્પનક (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી મંના ભંડારમાં); ૬ નિશાલુક્રિવિચાર પ્રકરણ, ૧૦ તિડંતાન્વયોક્તિ આદ્યપત્ર, ૧૧ અસ્પૃશ્યગતિવાદ
આદ્યપત્ર, ૧૨ સમક્રિતના સડસઠ યોલની સભ્યાય અંત્યભાગ, ૧૩ સવાસો ગાથાનું સ્તવન આદ્યભાગ, ૧૪ જંબૂવર્ણાભિરાસ,
અને ૧૫ યશોવિજયજીલિખિત આદેશપદ્ધક (પ્રવર્તક શ્રીકાર્તિકવિજયજી મંના સંગ્રહમાં); ૧૬ કૂપદર્શાંતવિશદીકરણ, ૧૭
તિડંતાન્વયોક્તિ અપૂર્ણ, ૧૮ જ્ઞાનાર્ણવ અપૂર્ણ અને ૧૯ સ્વાક્રાદમંજૂષાટીકા અપૂર્ણ (કચ્છ કોડાયાના ભંડારમાં); અને ૨૦ કર્મ-
પ્રકૃતિ અવચૂરિ અપૂર્ણ (લોખડીના ભંડારમાં).

આ સિવાય નીચેના અન્ય કર્તૃક ગ્રંથોની નકલો તેમના હસ્તાક્ષરની મળે છે: ૧ અષ્ટક હારિભદ્રીય (ભાવનગરના
ભંડારમાં), ૨ હૈમધાતુપાઠ (સન્નિત્ર શ્રીકર્પૂરવિજયજીના ખંભાતના સંગ્રહમાં); ૩ દર્શાર્ણભદ્રસ્વાધ્યાય (પ્રવર્તક શ્રીકાર્તિકવિજયજી
મંના સંગ્રહમાં) અને ૪ આલોચના (શ્રીલક્ષ્મિવિજયજી મંના સંગ્રહમાં).

નીચેના ગ્રંથો શ્રીયશોવિજયજી મંએ સુધાર્યા હોય તેમ તેની આસપાસ લખેલ પંક્તિઓની લિપિ જ્ઞેતાં અમને લાગ્યું
છે: ૧-૨ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય સ્વોપદ્ધ ટીકા સાથે (સુરતના અને સુંખાઇના મોહનલાલજી મહારાજના ભંડારની પ્રતિઓ); ૩
દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ સ્વોપદ્ધ ટીકા સાથે (લાલાનો પાડો પાટણ); ૪ સ્નાતસ્વાસ્ત્યુતિટીકા, ૫ યશોવિજયજીના બે પદ્યો અને
૬ પ્રતિમાશતક યશોવિજયજી મંના ગુરુશ્રી નયવિજયજીએ લખેલું (પ્રવર્તક શ્રીકાર્તિકવિજયજી મં પાસે).

લખી શકે, છેવટે નવી ભૂલો વધારે તો નહિ જ.' લેખકની લિપિમાં સૌંદર્ય કેવું હોવું જોઈએ એ માટે અને લિપિવિભાગમાં નોંધેલા શ્લોકો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અર્થાત્ સુંદર, અશ્રાંત અને સુવાચ્ય લિપિ લખવા ઉપરાંત ઉપરની પ્રતિ-નકલ-જેવી હોય તેવી જ નકલ ઉતારે-લખે-એવો હોવો જોઈએ. 'જે લલિયો શાહી ઢેળતો હોય, લેખણુ ભાંગી નાખતો હોય, આસ-પાસની જમીન ખગાડતો હોય, ખડિયાનું મોઢું મોઢું હોય છતાં તેમાં ખોળતાં લેખણુ ભાંગી નાખતો હોય, કલમ કેમ પકડવી કે તેને ખડિયામાં પહ્લતિસર કેમ ખોળવી એ ન જાણતો હોય તેમ છતાં લેખણુ લખને લખવા ખેસી જાય તો તે 'ફૂટલેખક' અર્થાત્ અપલક્ષણુ લેખક જાણવો અને એવો લેખક ઇકત સુંદર પાનાંને ખગાડે જ છે.'

લેખકનાં સાધનો

પુસ્તકના લખનાર લલિયા પાસે લેખનને લગતાં કયાં કયાં સાધનો કાયમી હોવાં જોઈએ એને સૂચવતો એક પ્રાચીન શ્લોક અહીં આપીએ છીએ:

કુંપી૧ કજ્જલર કેશ૩ કમ્બલમહો૪ મધ્યે ચ શુભ્રં કુશં૫,
 કાંબી૬ કલ્મ૭ કૃપાણિકા૮ કતરણી૯ કાઈં૧૦ તથા કાગલ૧૧ ।
 કીકી૧૨ કોટરિ૧૩ કલ્મવાન૧૪ કમળે૧૫ કટ્ટિ૧૬ સ્તથા કાંકરો૧૭,
 એતૈ રમ્યકક્ષાક્ષરૈશ્ચ સહિતઃ શાશ્વં ચ નિત્યં લિખેત્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં લેખકને નિરંતર ઉપયોગી 'ક'અક્ષરથી સૂચિત સત્તર સાધનોનાં નામનો અંગ્રહ છે: ૧ કુંપી-ખડિયો ૨ કાજ્જળ-શાહી ૩ કેશ-માથાના વાળ ૪ કાંબળ ૫ કુશ-ડાલ ૬ કાંબી-આંકણી ૭ કલમ ૮ કૃપાણિકા-છરી ૯ કતરણી-કાતર ૧૦ કાઈ-પાટી ૧૧ કાગળ ૧૨ કીકી-આંખો ૧૩ કોટરી-ઓરડી ૧૪ કલમદાન ૧૫ કમળ-પગ ૧૬ કટ્ટિ-કેડ અને ૧૭ કાંકરો. આ સત્તર સાધનમાં જણાવ્યું છે કે લેખકની આંખ, પગ અને કેડ સામ્પૂર્ણ જોઈએ અર્થાત્ તેનું શરીર સશક્ત હોવું જોઈએ. એને લખવા ખેસવા માટે એકાંત ઓરડી, ખેડક નીચે રાખી ખેસવા માટે કાંબળ અને મંગળ માટે ડાલ પણ હોવાં જોઈએ. લખવાના સાધન તરીકે એની પાસે ખડિયો, શાહી, શાહી-માં નાખવા માટે વાળ, કલમ અને કાગળ પણ હોવાં જોઈએ. કલમ કરવા માટે છરી અને કાગળ કાતરવા માટે કાતર પણ જોઈએ. પાનાં મૂકીને લખવા માટે લાકડાની પાટી જોઈએ અને પાનાં ઉપર લીટીઓ દોરવા માટે કાંબી પણ જોઈએ. ચપ્પુની ધાર ખગડી ગમ્મ હોય તેને અને કલમમાં સાધારણ ફૂંચો પડી ગયો હોય કે તેના કાપમાં ઉંચાનીચાપણું રહેતું હોય તેને ઘસવા માટે કાંકરો એટલે કુચડીનો પથ્થર પણ આવશ્યક છે. કલમ, કાંબી, કાતર, છરી, કાંકરો આદિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે કલમદાન પણ જરૂરી છે.

લેખકોની ટેવો

લેખકોને લખવા માટેની ખેડકની અને જેના ઉપર પાનાં રાખીને તેઓ લખે છે એ પાટીને રાખવા આદિને લગતી ઘણીઘણી વિચિત્ર ટેવો હોય છે. કેટલાક લેખકો લખતી વેળા એ પગ

ઊભા રાખી ખેસે છે, જ્યારે કેટલાક લહિયાઓ એક પગ ઊભો રાખી લખે છે. કેટલાક લેખકો પાનાં રાખીને લખવાની પાટીને ઊભી રાખી લખે છે તો કેટલાક લિખારીઓ તેને આડી રાખી લખે છે, જ્યારે કેટલાક કાસ્મીરી લહિયાઓ એવા કળાયાજ હોય છે કે પાનાની નીચે પાટી વગેરેનું ટેકણુ રાખ્યા સિવાય પાનાને તદ્દન અધર રાખીને જ લખે છે ! ઘણાખરા લહિયાઓ પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે—લખતા, જ્યારે ઘણા યે લહિયાઓ લીટીઓ દોર્યાં સિવાય અથવા પાનાને મથાળે માત્ર એક આછી પાતળી લીટી દોરીને જ લખતા. આજકાલ યૂજરાત, મારવાડ આદિના જૈન લેખકો ખે પગ ઊભા રાખી,—પગ દુખે નહિ એ માટે તેની નીચે ગોઠડાનો ગોળ વીંટળો રાખી,—તેના ઉપર આડી પાટી રાખી અને પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે. કેટલાક લેખકો આડા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે તો કેટલાક લગભગ સીધા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે. કેટલાક લેખકોનો હાથ હજવો હોય છે ત્યારે કેટલાકનો હાથ ભારેપડતો હોય છે. આ બંધી વિચિત્ર ટેવોને કારણે એકબીજાની કલમ રાંટી ન થઈ જાય, ઠરકાઈ ન જાય કે તેમાં કૂચો ન પડી જાય એ માટે લેખકો ખનતા સુધી એકાએક એકબીજાની કલમ પરસ્પરને લખવા માટે લેતા-દેતા નથી. આ માટે એક સુભાષિત પણ છે કે:

‘લેખિની’ પુસ્તકં રામા, પરહસ્તે ગતા ગતા ।

કદાચિત્ પુનરાયાતા, ‘લઘા’ મૃષ્ટા ચ જુમ્બિતા ॥

લેખકોનો લેખનવિરામ

લહિયાઓને પુસ્તક લખતાં લખતાં કોઈ કારણસર ઊઠવું હોય અથવા તે દિવસને માટે કે અમુક મુદતને માટે લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું હોય તો તેઓ ‘સ્વરો તેમજ, ક ખ ગ ડ ચ છ જ ઝ ઙ ઠ ઢ ણ થ દ ધ ન ફ ભ મ ય ર પ સ હ ક્ષ ઙ’ આટલા અક્ષરો ઉપર ક્યારે પણ પોતાનું કામ બંધ કરતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કે:

‘ક કટ જાવે, જ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, જ ચલ જાવે, છ છટક જાવે, જ લેખમ દિખાવે, ઠ દામ ન ખેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણુ કરે, ધ ચિરતા કરે, દ દામ ન દોખે, ઘ ઘન છાંડે, જ નડારો, ફ ફટકારે, મ ભમાવે, મ માડો, ય ફેર ન લિખે, ર રોવે, વ ખાંચાળો, સ સંદેહ ધરે, હ હીણો, જ્ઞ જ્ઞય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.’

અર્થાત્ આક્રીના ‘ધ ઝ ટ ડ ટ પ બ લ વ શ’ અક્ષર ઉપર તેઓ તેમનું કામ બંધ કરે છે. તેમની માન્યતા છે કે:

‘વ ધસડી લાવે, જ્ઞ ઝટ કરે, ટ ટકાવી રાખે, ઢ ડખે નહિ, ટ તરત લાવે, વ પરમેશ્વરો, જ બળાઓ, જ લાવે, વ વાવે, જ્ઞ શાંતિ કરે.’

મારવાડના લેખકો મુખ્યતઃ વ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે; એટલે કે લખતાંલખતાં ઊઠવું હોય કે લખવાનું કામ મોટું રાખવું હોય તો જ અક્ષર આબ્યા પછી ઊઠે છે અથવા છેવટે કોઈ કાગળ ઉપર જ અક્ષર લખીને જ ઊઠે છે.

લેખકોની ઉપરોક્ત માન્યતા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કેવી અને કેટલી તથ્ય છે એ બાબતનો

વિચાર કરવાનું કામ અમે તેના જાણકાર વિદ્વાન વાચકો ઉપર છોડીએ છીએ.

લેખકોની નિર્દોષતા

જેમ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથને અંતે ગ્રંથમાં થએલાં સ્ખલનો-ભૂલો માટે વિદ્વાનો પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી છૂટી જાય છે, ગ્રંથરચનાને લગતી પોતાની પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તેના અપ્યેતા અધ્યાપક વાચક વગેરેને આશીર્વાદ આપે છે, તેમ લેખકો પણ પુસ્તકોને અંતે એવા કેટલાક ઉલ્લેખો કરે છે જેમાં તેમની પરિસ્થિતિ, નિર્દોષતા, આશીર્વાદ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ સ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:

‘બ્રહ્મદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, ચદર્થહીને લિખિતં મયાડપ્ત ।

તત્ સર્વમાર્થૈઃ પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્માત્ સ્વલ્લ લેખકસ્ય ॥’

‘આદર્શ પુસ્તકે દષ્ટં, તાદર્શં લિખિતં મયા । યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા, મમ દોષો ન વીચતે ॥’

‘મમપૃષ્ઠિકટિપ્રીવા, વ્રક્ષટ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘વદ્મસૃષ્ઠિકટિપ્રીવા, મંદદટ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિલ્યતે શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘લઘુ વીર્ઘં પદહીણ વંજણહીણ લક્ષણું હુદ્, અજાણપણહ મૂઢપણહ, પંડત હુદ્ તે મુષ્ણુ કરી મળજ્યો ॥’

લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર

લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ઉપર થયાનાં અનેક ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. દા. ત. કેટલાયે લેખકો પ્રાચીન લિપિના ત્વ અને ચ્છનો વાસ્તવિક ભેદ ન સમજી શકવાને કારણે ત્વને બદલે ચ્છ અને ચ્છને બદલે ત્વ લખવા લાગ્યા; જેનું પ્રમાણ વધી પડતાં તેને સુધારવું અશક્ય માની વૈયાકરણોએ સૂત્રરચના દ્વારા અંતે જાતના પ્રયોગોને અપનાવી લીધા. પરિણામે સં રથ્યા=પ્રાં રથ્યા રચ્છા ઇત્યાદિ ત્વ અને ચ્છ વાળાં રૂપો સ્વીકૃત થયાં. એ જ પ્રમાણે કિસલય કિસલ, કુવલય કુવલ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં લેખકોની વિસ્મૃતિને લીધે ય પડી જતાં ઉપરની જેમ ‘વિસલય-કાલાયસ-હૃદયે યઃ’ સિંહે ૮-૧-૨૬૯ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા અંતે પ્રકારના પ્રયોગોનો સંગ્રહ વૈયાકરણોએ કરી લીધા, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત કોષકારોએ પણ એ શબ્દોને પોતાના કોષમાં સંગ્રહી લીધા છે. હસ્તવ-દીર્ઘ સ્વરો અને સંયુક્ત-અસંયુક્ત વ્યંજનોના વિપર્યાસને અંગે પણ તેમને અનેક નિયમો યોજવા પડ્યા છે. આ સંબંધમાં વધારે ઊંડાણથી તપાસ કરવામાં આવે તો લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થએલી જણાશે. અહીં અમે પ્રાકૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે એથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર ઉપર લેખકોના લેખનની કશીયે અસર થઈ નથી. એના ઉપર પણ એની અસર થયા સિવાય રહી શકી નથી.

લેખકોનો ગ્રંથલેખનારંભ

ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓ કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કાંઈ ને કાંઈ નાનું કે મોટું

મંગળ કરીને જ કરે છે, એ શાશ્વત નિયમાનુસાર ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દરેક લેખકે ઝે નમઃ, ઈ નમઃ, જલ્લભાચાર્યકંઠીરવઃ, નમો જિનાય, નમઃ શ્રીગુરુભ્યઃ, નમો વીતરામાય, ઝે નમઃ સરસ્વત્યૈ, ઝે નમઃ સર્વજ્ઞાય, નમઃ સૌંદર્યસુતાય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ મંગલસૂચક નમસ્કારો કરતા-લખતા; પરંતુ આ બધા કરતાં જુદું છતાં દરેક પ્રાચીન-અર્વાચીન લેખકોને એકસરખું માન્ય એવું દર્શન ॥ આ ચિત્ર ઉપરોક્ત નમસ્કારોના આરંભમાં અને એકલું પણ, જુદા જુદા ફેરફારવાળું લખાએલું પ્રાચીન પ્રતિઓમાં યે મળે છે અને અત્યારે પણ એ લખાય છે. આ ચિત્રને, મારવાડમાં નાના આગકોને અભ્યાસની શરૂઆતમાં ॥ ૫૦ ॥ ઝે નમઃ સિદ્ધાં ની, કક્ષાની—સ્વર-વ્યંજનની (જુઓ ચિત્ર નં. ૬-૧૦) અને કાંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાદ વગેરેની જે પાટીઓ^{૭૩} લખાવવામાં આવે છે તેમાં 'એ લીટી, લલે, મીંડું, એ પાણુ' તરીકે ગોખાવવામાં

૭૩ '॥ ૫૦ ॥ ઝે નમઃ સિદ્ધાં' વગેરેની પાટીઓ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે છે:

૧ એ લીટી, લલે, મીંડું, બડબીલીઆરી, ઉગણુ ચોટીઓ, માથે પોટીઓ, નાના વીટણો, માંમે માવળો, માંમારે હાથમે દાય લાડુ, સીરાંવાળી સોકરી, પાછે વાળી કુંડાળી, ધામે દાયે લોકલો, માથે ચડીઓ છોકરો, હાથમે ડંગ લી.

૨ આઈકા દે લાઈકા, બડો લાઈ કાનો, એઈ એઈ ઇડી, બડીને ઉકાયરો, આઉ આઉ આંકાકા, બડે પાંખડ કાંટો લા, લીલી તરતી કાંટો લા, બડી લીલી કાંટો લા, લીલા હુતા હાપો, વડા હાપા વેલો, એનમેન ગાડી, વડી ગાડી માવો, એલગવાળા બળદીઆ, બડે બેગણુ જેતરીઆ, અમીઆ દો આસરી, એકણુ માથે એક દે, દૂળ આગળ દો દે.

૩ કકકા કેવડો, ખખો ખાજલો, ગગા ગોરી ગાય વીચાણી, ઘઘા ઘરટ પલાણી લથ, નનીઓ (ક-ડીઓ) આમણુ દુમણી, ચચા ચીની ચોપડી, છછા વદિયા પોટલા, જજને જેસલવાણીઓ, કકો કોળી સારિઓ, ગગીઓ ખાંડો, ટટો પોલી ખાંપુ, ઠઠા ઠાખર ગાડુઓ, ડડો ડામર ગાંડે, ઢઢા મુણી પૂછે, જજણો તાણો સેલે, તતો તાવેતે લે, ઘઘા ઘે રખવાલી, ઠઠીઓ ઠીવડો, ધધીઓ ધાણુકા, નનીઓ ધુલાયરો, પપા પોલી પાંડે, ફફા ફગડે જેડે, બબ્યા માંહે ચાંદણું, લભીઓ લાટ મૂલે તરો, મમીઓ મોચક, ચચીઓ બડો પેટકા, રાયરો કટારમલ, લલલા ઘોડે લાતવા, વવા વીંગણુ વાસ દે, શશા કાટા મરડીઆ, પપો ખૂણે ફાડીઓ, સાસે દંતી લોક, હાહોલા હરિણેકલો, લાલે લચ્છી દો પણિહાર, ખાંડયા ખાંટક મોર, પાળે પાંખ્યા બે મોર, મંગલે મહાશ્રી, ટે વિધા પરમેસરી.

૪ સિંધો વરણા સમાનનાયા, ત્રે ત્રે ચતુરક દસિયા, દૌ સવેરા, દશે સમાના, તેષુ દુધવા, વરણો વરણો, નશિ સવરણો, પુરવો રસવા, પારો દરઘા, સારો વરણો, વિળજે નામિ, ફકરાદેણિ, સંધ્યકરાંણિ, કાદિ નાડું, વિળજે નામિ, તે વરગા પંચો પંચિઆ, વરગાં ણાડું, પ્રથમ દિવટિવા, શ્રીશંલો સારાંશિયા, ગોલાગોલ, વતોરણે, અનુસાર શંલા, નિનાંણિનમઃ, અંથા સંથા, જેરેલવા, ઉલમણ શંલોવાહા.'

ઉપર અમે ॥૫૦॥ ઝે નમઃ સિદ્ધાં, સ્વર, વ્યંજન અને કાંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાદની પાટીઓ આપી છે. એ પાટીઓ મારવાડ આખામાં એક છેડાથી બીલ છેડા સુધી એકસરખી રીતે ગોખાવવામાં આવે છે; તેમ છતાં ગોખનારને કે ગોખાવનારને ક્યારે ય એ ખબર વધી પડતી કે આ પાટીઓમાં શું વસ્તુ છે? એ પાટીઓમાંના ફેરલોક અંશ અસ્પષ્ટ છતાં એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્રારંભની ત્રણ પાટીઓ જેડણી, લિપિના-અક્ષરોના આકાર અને સ્થાવને દર્શાવે છે. દા.ત. આપણે પહેલી પાટી જેઘએ:

પહેલી પાટીના પ્રારંભમાં બે લીટી છે. પછી લલેનું ચિહ્ન, મીંડું અને બે પાણુ છે. પછી ચોટલીવાળો ઉકાર છે (કેવનાગરી લિપિમાં ઉકાર ઉપર પાંખડું તાણવાથી એકાર બને છે.) તેના ઉપર અર્ધચંદ્રાનુસ્વાર ૧૫ પોઠિયા બેઠા છે. તે પછી વીંટલારૂપ ન છે (પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિમાં નંકાર ગોળ વીંટલારૂપ લખાતો હતો). આગળ મં છે અને તેના આગળ બે

આવે છે, એને આધારે અત્યારના જૈન લલિયાઓ અને જૈન મુનિઓ સુદ્ધા ઉપરોક્ત ચિહ્ને 'ભલે મીંડું' તરીકે ઓળખે છે; પરંતુ આ નામ ઉપરોક્ત ચિહ્નના વારતવિક આશયને પ્રગટ કરવા માટે પૂરતું નથી. 'બે લીટી, ભલે, મીંડું, બે પાણુ' એ માત્ર ઉપરોક્ત ચિહ્નની આકૃતિ કેવી છે એની અપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડે છે; એટલે ખરૂં જોતાં આ ચિહ્ન કયા અક્ષરની કઈ આકૃતિમાંથી જન્મ્યું છે એ જાણવું બાકી જ રહે છે. એ જાણવા પહેલાં આપણે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરંભમાં લખાએલાં ઉપરોક્ત ચિહ્ને મળતાં, જુદા જુદા ક્રમિક ફેરફારવાળાં ચિહ્નો તરફ નજર કરી લઈએ.

- ૧ (૧) ૭, (૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭, (૩) ૭' ૭', (૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭',
 (૫) ૭' ૭' ૭' ૭', (૬) ૭' ૭' ૭' ૭', (૭) ૭' ૭', (૮) ૭' ૭', (૯) ૭.
- ૨ (૧) ૭, (૨) ૭' ૭' ૭' ૭', (૩) ૭' ૭', (૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૦૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭.
- ૩ (૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૨૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૩૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૪૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૫૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૬૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૭૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૮૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૧) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૨) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૩) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૪) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૫) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૬) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૭) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૮) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૯૯) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭', (૧૦૦) ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭' ૭.

લાઠવારૂપ વિસર્ગ છે. પછી સ છે અને તેના પાછળ કુંડળીરૂપ દ્વન્વ ઇકાર જોડેલો છે. એ પછી ઘમાં ઘ જોડેલો છે. હે ઉપર અનુસ્વારરૂપ છોકરો ચડીને જોલો છે. આગળ પૂર્ણવિરામસૂચક લીટી છે, જે ટૂંની સાથે જોડાયેલી હોઈ ઉપર જોલેલ અનુસ્વારરૂપ છોકરાએ હાથમાં હાંચ પકડી હોય તેના જેવી લાગે છે ઇત્યાદિ.

આ રીતે જોતાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પાટીઓ જોડણીરૂપ તેમજ લિપિના આકારને ફર્યાવિનાર છે. આ પાટીઓમાં જોડણી, વર્ણમાલાનો આકાર વગેરેનું વર્ણન કરવામાં પ્રાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ વિનોદની ઊર્મિઓથી 'બાળમાનસ નાચી જોઈ' એ વસ્તુને ધ્યાન બહાર જવા દીધી નથી.

ત્રિવૃત્તિક આચાર્ય શ્રીરાજેન્દ્રસરિએ કલ્પસૂત્રના લાખાંતરમાં ઉપરોક્ત વળ પાટીઓના જુદી રીતે અર્થ આપ્યા છે, જે માત્ર આધ્યાત્મિક અર્થની અધકચરી કલ્પનારૂપ હોઈ ખરૂં જોતાં એનો એ સાથે કરો જ મેળ નથી, એ નીચે આપેલા પહેલી પાટીના અર્થ ઉપરથી સમજ શકાય:

'બે લિટિ—જવની બે રાશિ છે, સિદ્ધ સંસારી. ભલે—અરે જવ તું સિદ્ધની રાશિમાં લખવા ઇચ્છે છે. મીંડું—સંસાર એ જોઈ કૂવો છે તેમાંથી તું નીકળવા ઇચ્છે છે. બડ બિલાડી—સંસારમાંથી જવને કાઢવા માટે બે બિલાડી છે. ઓગણ ચોટીઓ માથે રોડીઓ—ચૌદરાજલોકની ચોટી ઉપર સિદ્ધના જવ રહેલ છે. નવો વીટલો—જવ તું કામલોગથી વાંટાએલો રહેશે તો અધોગતિ થશે. મમો માઉલો—સંસારમાં જવને મોહ મામે છે. મમારે હાથમે હાથ લાડું—મોહના હાથમાં કામલોગરૂપ બે લાડું છે તેથી જવને મોહ પમાડે છે.'

આ સુબળ બીજી પાટીઓના અર્થ પછી આપવામાં આવ્યા છે, જે અહીંનિરૂપયોગી સમજાવવામાં આવે છે. ચોથી પાટી કાર્તવ્યાકરણપ્રથમપાદનાં સૂત્રોની છે, જે બાળકોની જલ રવન્જ તેમજ છુટી થાય એ ઉદ્દેશથી ગોખાવવામાં આવતી; પરંતુ આજે એ સૂત્રપાટી અનધક શિક્ષકોથી અને બાળકોના ઉપર ટકરાઈ ટકરાઈને કેવી ખાંડી ખાંડી ચઇ

ઉપર અમે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના આરંભમાં લખાતાં જુદી જુદી જાતનાં ચિહ્નોને ત્રણ વિભાગમાં આપ્યાં છે. (૧) પ્રથમ વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા'માંથી લીધાં છે, જે ઈ.સ. ની પાંચમી સદીથી લઈ તેરમી સદી સુધીના લેખો, તામ્રપત્ર આદિમાં મળે છે. એમાં અવાંતર નવ વિભાગો પાડ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકાના શિલાલેખ વગેરેમાં મળે છે. (૨) બીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની અગ્નીઆરમી સદીથી આરંભી આજ પર્યંતની ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એમાં અવાંતર ચાર વિભાગ પાડ્યા છે તે એટલા માટે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકામાં અનેલી ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખોમાં મળે છે. આ વિભાગમાંના ચોથા અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીની મૂર્તિઓના લેખોમાં એકસરખી રીતે મળે છે. (૩) ત્રીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની આરમી સદીથી આરંભી આજ સમય સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે તારવેલી છે. આ વિભાગમાંના અવાંતર ચાર વિભાગો શતાબ્દીનો ક્રમ બતાવે છે. ચોથા અવાંતર વિભાગમાંની આકૃતિઓ પંદરમી સદીથી લઈ આજ સુધીમાં લગભગ એકસરખી રીતે ચાલુ છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગમાં એકંદર ગુપ્ત, કુટિલ, નાગરી, શારદા, ગંગલા, પશ્ચિમી વગેરે ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓના શિલાલેખો, મૂર્તિલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરંભમાં લખાતી આકૃતિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ આકૃતિઓ તરફ ઊડતી નજર ફેંકતાં તેમાં આપણને આપણા ચાલુ દેવનાગરી ૧ ૫ ૬ ૭ અને ૯ અંકોને મળતી આકૃતિઓ વધારે દેખાય છે. કાળનું અતિક્રમણ, જન-સ્વભાવ અને લિપિઓ તેમજ લેખકોના હાથનો વળાટ આદિ કારણોને લઈ ઉપરોક્ત આકૃતિઓમાં વિધ-વિધ પ્રકારનું પરિવર્તન થયા છતાં પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે જોતાં એ બધી યે આકૃતિઓ ઉકારનાં જ વિવિધ રૂપો છે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું. પ્રાચીન શિલાલેખોના ઉદ્દેશનાર વિદ્વાનો પણ આ આકૃતિઓને ઉકાર તરીકે જ માને છે—વાંચે છે અને અમે પણ ઉપરોક્ત 'ભલે મીડા'ની આકૃતિને ઉકારના સાંકેતિક બની ગએલા ચિહ્ન તરીકે જ સ્વીકારીએ છીએ.

કેટલાંએક લિખિત પુસ્તકોના આરંભમાં લખાએલ એવા આ જાતની આકૃતિને જોઈ કોઈ કોઈ એમ કહવા કરવા લલચાય છે કે જૈન સંસ્કૃતિએ વીર સં. ૯૮૦માં શાસ્ત્રલેખનની

ગઈ છે એ આ નીચે આપવામાં આવતા શુદ્ધ સૂત્રપાઠથી આપણા ખ્યાલમાં આવશે:

સિદ્ધો વર્ણઃ સમાન્નાયઃ । તત્ર ચતુર્દશાદૌ સ્વરાઃ । દશ સમાનાઃ । તેવાં દ્વૌ દ્વાવન્યોઽન્યસ્ય સવર્ણો । પૂર્વો હ્રસ્વઃ । પરો લઘ્વઃ । સ્વરોઽવર્ણવર્જો નામી । એકારાદીનિ સંખ્યક્ષરાણિ । કાલીનિ વ્યજ્જનાનિ । તે વર્ગાઃ પદ્મ પદ્મ પદ્મ । વર્ગાણાં પ્રથમદ્વિતીયાઃ શષસાશ્વાષોષાઃ । ધોષવન્તોઽન્યે । અનુનાસિકા હન્નગ્નમાઃ । અન્તસ્થા ચરલ્લાઃ । ઉષ્માણઃ શ્વસહ્વાઃ ।

આ ચાર પાઠીઓ પછી આખરે પ્રણમ્યા શંકરો દેવં ચરમાણં ચ જગદ્ગણં ઇત્યાદિ 'આજ્ઞકથનાતિ'ના પશ્ચિમ પશ્ચાસ શ્લોકોની પાઠી ગોખાવવામાં આવે છે. આજે એ પાઠી પણ આપણા અન્યક વ્યાસકોષા દે કયાકરો એ રીતે શ્લોકોરચાર કરે છે તેના જેવી અશુદ્ધ અને ખાંડી યાંડી થઈ ગઈ છે.

શરૂઆત કરી તે સંવતનું સૂચક આ ચિહ્ન છે, અર્થાત્ એ ચિહ્ન ૯૮૦ નો અંક છે; પરંતુ અમે આ બ્રાંત માન્યતા અને કલ્પના સાથે ખીલકુલ મળતા નથી. ઉપર અમે ત્રણ વિભાગમાં જે ચિહ્નો બતાવી ગયા છીએ એમાં એવી એક પણ આકૃતિ નથી જે આપણને પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે ૯૮૦ અંકની કલ્પના કરવા પ્રેરે. ઊંડાં તેમાંની ઘણીખરી આકૃતિઓ એકાક્ષરાત્મક હોઈ એ કલ્પનાને પાયા વિનાની જ દરાવે છે. અત્યારની, લગભગ છ સાત સૈકાથી એકસરખી રીતે ચાલી આવતી ‘ભલે મીંડા’ની આકૃતિ (૯૬૦) એ, પ્રાચીન ઓંકારના ચિહ્નમાંથી પરિવર્તન પામેલા ઓંકારની સાંકેતિક આકૃતિ છે.

લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ

જ્ઞેમ લેખકો ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવ વગેરેને લગતાં અનેક જાતનાં મંગલો ઉપરાંત ‘ભલે મીંડા’ તરીકે યોગાખાતી ઓંકારની આકૃતિ લખે છે તેમ પુસ્તકલેખનની સમાપ્તિમાં શુભ મવતુ, કલ્યાણમસ્તુ, મંગલં મહાશ્રીઃ, લેલ્લકપાઠકયોઃ શુભં મવતુ, શુભં મવતુ સંવલ્લ ઇત્યાદિ અનેક જાતના આશીર્વાદો ઉપરાંત ॥ગ્ણા, ॥ઠ્ઠા આ જાતનાં ચિહ્નો લખે છે. આ ચિહ્નો મુખ્યત્વે કરીને ગ્રંથની સમાપ્તિમાં જ લખાય છે, તેમ છતાં ઘણી યે વાર એ, ગ્રંથના વિષય, અધિકાર કે વિભાગની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પણ લખાય છે. આ ચિહ્ન શાનું હશે અને કયા દષ્ટિ-બિંદુને લક્ષમાં રાખી તેનો ઉપયોગ કરાતો હશે એ માટે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. સામાન્ય નજરે જોતાં એ ‘છ’ અક્ષર જણાય છે, પરંતુ અક્ષરના મરોડનું ઔચિત્ય વિચારતાં એ ‘પૂર્ણકુંભ’નું ચિહ્ન હોવાની અમારી કલ્પના છે. પૂર્ણકુંભને આપણે ત્યાં દરેક કાર્યમાં મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે, એ જ રીતે એની આકૃતિને અહીં અંત્ય મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હોય એમ અમારું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ ચિહ્નથી અતિરિક્ત -૬૮૩-કે-૭૨૦-આ જાતનાં ચિહ્નો પણ પ્રાચીન પુસ્તકોના અંતમાં મળે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨માં ૨૬૩ પાનાની છેલ્લી લીટીમાં). આ ચિહ્નો શાનાં છે એ અમે સ્પષ્ટ કહી શકતા નથી, પરંતુ અમને લાગે છે કે જ્ઞેમ કેટલીક પ્રાચીન હસ્તપ્રતિઓમાં ગ્રંથના ખાસ ખાસ વિભાગો—જેવા કે અધ્યયન, ઉદ્દેશ, શ્રુતરકંઠ, સર્ગ, ઉચ્છૈસ, પરિચ્છેદ, લંભક, કાંડ વગેરે—ની સમાપ્તિને એકદમ ધ્યાનમાં લાવવા માટે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ આલેખવામાં આવે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩) તેમ આ પણ કોઈ પસંદ કરેલી અમુક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ જ હોવી જોઈએ.

લેખકોનો અંકપ્રયોગ

રામનલિપિમાં જ્ઞેમ ‘12345 IIIIIIVV ઇત્યાદિ’ આ પ્રમાણેના અંકાત્મક (સંખ્યા-સૂચક ચિહ્નરૂપ) અને અક્ષરાત્મક જ્ઞેમ બે જાતના અંકો વપરાય છે તેમ આપણા નાગરીલિપિના પ્રાચીન લઠીઆઓ પણ તેમણે લખેલાં પુસ્તકોના પત્રાંક માટે અંકાત્મક અને અક્ષરાત્મક જ્ઞેમ બે જાતના અંકોનો પ્રયોગ કરતા હતા. આ બંને ય પ્રકારના અંકોનો ઉપયોગ પ્રાચીન શિક્ષાત્રેષો અને પ્રાચીન

તાડપત્રીય તેમજ ક્રેટલાંક કાચગનાં પુસ્તકો ઉપરાંત જૈન આગમો, તેના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં ગ્રંથ-કર્તાઓએ એકસરખા પાદો, ગાથાંક, પ્રાયશ્ચિત્ત, ભાંગા વગેરેનો નિર્દેશ કરવા માટે પશુ કર્યો છે. આ બે પ્રકારના અંકો પૈકી અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શાને આધારે થઈ તેમજ એની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક ખીજ શું છે એને લગતી વિદ્વાનોની વિધવિધ માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓ તેમજ પ્રાચીન શિલાલેખ, ગ્રંથ વગેરેમાં આવતી એ અંકોની અનેકવિધ આકૃતિઓને જોવા-જાણવા ઇચ્છનારે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પુસ્તક પૃ. ૧૦૩ થી ૧૩૦ સુધી જોવું જોઈએ. અમે એનું પુનરાવર્તન કરી નિરર્થક લેખનું કલેવર મોટું કરવા નથી ઇચ્છતા. અમારા સંકલ્પ માત્ર, જૈન સંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન વગેરેમાં કઈ કઈ જાતના અંકોનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે એ તેમજ એ અંકોને અંગે જે વધારાની હકીકત અમારા જાણવામાં આવી છે એ દર્શાવવાનો છે.

જૈન ગ્રંથો લખાવેલા દરેક તાડપત્રીય પુસ્તકમાં પાનાનો સંખ્યાંક જણાવવા માટે તેની જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક અંકો લખેલા હોય છે. જૈન છેદ આગમો અને તેની ચૂર્ણિઓમાં એકસરખા પાદો,^{૭૪} પ્રાયશ્ચિત્ત,^{૭૫} ભાંગા^{૭૬} આદિનો નિર્દેશ અક્ષરાત્મક અંકોથી કરવામાં આવ્યો છે. જીતકલ્પસૂત્ર ઉપરના આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમા-શ્રમણકૃત ભાષ્યમાં ન્યાં મૂળ ગાથાનું ભાષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં મૂળસૂત્રનો ગાથાંક અક્ષરાત્મક અંકોથી દર્શાવેલો છે. આ બધે ય સ્થળે નીચે પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

૭૪ 'નો કપ્પઈં અસણં વા ઈક પઢમાણ પોરિસીણ પઢિગાહિત્તા' ઇત્યાદિ.

વૃહત્કલ્પસૂત્રસટીક ૩૦ ૨ મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૧૩૩ ગા. ૩૩૨૦ની ટીકામાં.

ઉપરના સૂત્રપાઠમાં અસણં વા ઈક છે ત્યાં ઈક એ આર સંખ્યાનો દર્શક અક્ષરાંક હોઈ અસણં વા પાણં વા સ્વાઈમં વા સાઈમં વા એમ સૂત્રપાઠ ઉચ્ચારવાનો છે.

૭૫ (ક) 'જતિ દોન્નિ થેરીઓ નિગ્ગચ્છંતિ મિક્કલ્લસ પ્કા, તરુણી થેરી ય જતિ પ્કા, દો તરુણીઓ જતિ નિગ્ગચ્છંતિ પ્કા, ઈણ થેરી જતિ નિગ્ગચ્છઈ પ્કા, ઈક્કિઆ તરુણી જતિ નિગ્ગચ્છઈ પ્કા, તત્ત્રાપ્પ્યાજ્ઞાદયો દોષાઃ ॥ ગા. ૨૦૮૭ ॥

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિતવિભાગ ૨ પત્ર ૬૦૧.

(લ) 'ઉક્કિલ્લણ્ણં ગાથાદ્વયમ્ । ઉક્કિલ્લેસુ ધિરેસુ મિક્કલ્લ ઠાતિ ના, અધિરેસુ ૧૦ । વિક્કિલ્લણ્ણેસુ ધિરેસુ ૧૦, અધિરેસુ ૧૦ના । વિક્કિલ્લણ્ણેસુ ધિરેસુ ૧૦ના, અધિરેસુ થ । વિપ્પતિલ્લણ્ણેસુ ધિરેસુ થ, અધિરેસુ થના ॥'

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૧૨૮ ટિપ્પણી ૩.

૭૬ 'અત્તણા દિવા પંથેણ અદિટ્ઠો ૧, અત્તણા દિવા પંથેણ દિટ્ઠો ૨, અત્તણા દિવા ઉપ્પંથેણ અદિટ્ઠો ૩, અત્તણા દિવા ઉપ્પંથેણ દિટ્ઠો ૪, અત્તણા રાઓ પંથેણ અદિટ્ઠો ૫, અત્તણા રાઓ પંથેણ દિટ્ઠો ૬, અત્તણા રાઓ ઉપ્પંથેણ અદિટ્ઠો ૭, અત્તણા રાઓ ઉપ્પંથેણ દિટ્ઠો ૮ ॥'

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૩ પત્ર ૭૮૧ ટિપ્પ. ૯.

એકમ અંકો

- ૧ = ૧, ઁ, ષ, ષ્, શ્રી, શ્રી
 ૨ = ૨, ન, સિ, સિ, શ્રી, શ્રી
 ૩ = ૩, મઃ, શ્રી, શ્રી, શ્રી.
 ૪ = ક, ક, ક, કા, ક, કા, ક, કા, ક, કા, કા
 ૫ = ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ન, ના, ઠા, ઠા, ઠા, ઠા
 ૬ = ક, ક, કા, કા, ક, ક, કા, કા, ક, ક, કા, કા, ષ
 ૭ = ય, ય, યા, યા
 ૮ = ઠ, ઠ, જા, જા, જા.
 ૯ = ઁ, ઁ, ઁ.

દશક અંકો

- ૧ = લ, લ.
 ૨ = ષ, ષા.
 ૩ = લ, લા.
 ૪ = ષ, ષ, જા, જા.
 ૫ = ૮, ૮, ૮, ૮.
 ૬ = ષ, ષ, ષ, ષ.
 ૭ = ષ, ષ, ષ, ષ.
 ૮ = ૮, ૮.
 ૯ = ૮, ૮, ૮, ૮.
 ૦ = ૦.

શતક અંકો

- ૧ = ષ, ષ.
 ૨ = ષ, ષ, ષ.
 ૩ = ષા, ષા, ષા.
 ૪ = ષા, ષા, ષા.
 ૫ = ષા, ષા, ષા.
 ૬ = ષ, ષ, ષ.
 ૭ = ષઃ, ષઃ, ષઃ.

અહીં એકમ, દશક અને શતક અંક તરીકે ૧, ૨, ૩ આદિ પૃથક્ પૃથક્ અંકો આપવાનું કારણ એ છે કે એકમ સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય તો એકમ અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવામાં આવે છે; દસ વીસ ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા હોય ત્યારે દશક અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ લખવા બેમુએ અને શતક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અંકોમાં આપેલા એક બે ત્રણ આદિ અંકો લખવા બેમુએ. શન્યને કેકાણે શન્ય જ લખાય છે.

આપણા ચાલુ અંકો સીધી લીટીમાં લખાય છે ત્યારે તાડપત્રીય અને કાગળનાં પુસ્તકોમાં પાનાની સંખ્યા તરીકે લખાતા અક્ષરોકો સીધી લીટીમાં ન લખાતાં આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જૈન છેદઆગમ વગેરેમાં અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ, ટીકા આદિમાં ન્યાં ગાથા, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ભાંગા આદિ માટે અક્ષરોકોનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એ અંકો સીધીજી લીટીમાં લખાએલા છે.

ઉપર આપવામાં આવેલા એકમ, દશક અને શતક અંકોનો ઉપયોગ આરીતે કરવામાં આવે છે:

૦૧૦, ૦૧૧, ૦૧૨, ૦૧૩, ૦૧૪, ૦૧૫, ૦૧૬, ૦૧૭, ૦૧૮, ૦૧૯;

૦૨૦, ૦૨૧, ૦૨૨, ૦૨૩, ૦૨૪, ૦૨૫, ૦૨૬, ૦૨૭, ૦૨૮, ૦૨૯;

૦૩૦, ૦૩૧, ૦૩૨, ૦૩૩, ૦૩૪, ૦૩૫, ૦૩૬, ૦૩૭, ૦૩૮, ૦૩૯;

૦૪૦, ૦૪૧, ૦૪૨, ૦૪૩, ૦૪૪, ૦૪૫, ૦૪૬, ૦૪૭, ૦૪૮, ૦૪૯;

૦૫૦, ૦૫૧, ૦૫૨, ૦૫૩, ૦૫૪, ૦૫૫, ૦૫૬, ૦૫૭, ૦૫૮, ૦૫૯;

૦૬૦, ૦૬૧, ૦૬૨, ૦૬૩, ૦૬૪, ૦૬૫, ૦૬૬, ૦૬૭, ૦૬૮, ૦૬૯;

૦૭૦, ૦૭૧, ૦૭૨, ૦૭૩, ૦૭૪, ૦૭૫, ૦૭૬, ૦૭૭, ૦૭૮, ૦૭૯;

૦૮૦, ૦૮૧, ૦૮૨, ૦૮૩, ૦૮૪, ૦૮૫, ૦૮૬, ૦૮૭, ૦૮૮, ૦૮૯;

પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં સુધીનાં અને કેટલાંએક ચારસો સાડાચારસો પાનાં સુધીનાં હોય છે. પાંચસો પાનાંથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક, પાટણમાં સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં માત્ર એક જ જોયું છે, જે સુદિત તેમજ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં છે. છસોથી વધારે પાનાંના તાડપત્રીય પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું મુસીબતભર્યું હોઈ એથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક એકાએક નહિ જ લખાતું હોય; તેમ છતાં ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના એક છુટક પાનામાં તાડપત્રીય અંકોની નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો સુધીના અંકો છે એ જોતાં તે નોંધ કરનારે સાતસો પાનાં સુધીનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાંનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

કામળ ઉપર લખાએલી પ્રતોમાં ન્યાં અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં કેટલીક વાર એકમ દશક શતક અંકોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અક્ષરાંકોનો ઉપયોગ ન કરતાં ફક્ત એકમ સંખ્યામાં આપેલા અક્ષરાંકોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ્હે:

સ્વ	સ્તિ	એક	સ્વ	સ્વ	એક	સ્વ
૦ ૧૦,	૦ ૨૦,	૦ ૪૦,	૦ ૧૦૦,	સ્વ ૧૧૫,	૦ ૪૦૦,	સ્તિ ૧૨૪૦ ઇત્યાદિ.
				લ		એક

ત્રિશતીનામના^{૭૮} ગણિતવિષયક સંગ્રહગ્રંથમાં 'જૈન અંક' તરીકે એકથી દશ હજાર સુધીના અક્ષરાંકોની નોંધ છે, જે આ નીચે આપવામાં આવે છે. એકથી ત્રણસો સુધીના અંકો અમે ઉપર નોંધી આવ્યા તે મુજબના હોઈ તેની પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં આગળના જુદા પડતા અક્ષરાંકોની જ નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે:

સ્તુ ૪૦૦, સ્તે ૫૦૦, સ્તે ૬૦૦, સ્તા ૭૦૦, સ્તો ૮૦૦, સ્તં ૯૦૦, સ્તઃ ૧૦૦૦, સ્તુ ૨૦૦૦, ક્ષ ૩૦૦૦, ક્ષા ૪૦૦૦, ક્ષે ૫૦૦૦, ક્ષો ૬૦૦૦, ક્ષા ૭૦૦૦, ક્ષો ૮૦૦૦, ક્ષં ૯૦૦૦, ક્ષઃ ૧૦૦૦૦ ।
 इति गणितसंख्या जैनांकानां समाप्ता ॥

ઉપરોક્ત સંગ્રહાત્મક 'ત્રિશતી' પુસ્તકમાંના અંકો ક્યાંથી લેવામાં આવ્યા છે એનો નિર્દેશ તેમાં નથી. સંભવ છે કે એ કોઈ પ્રાચીન જૈન ગ્યોતિપના ગ્રંથ પરથી તારવવામાં આવ્યા હોય; પરંતુ ન્યાં સુધી કાંઈ ખાસ સાધક પ્રમાણુ કે ઉલ્લેખ ન મળે ત્યાંસુધી અમે અમારી કલ્પના ઉપર ભાર મૂકતા નથી.

ઉપર આપેલા અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક ખીજ શું હોવું જોઈએ, એ કહેવું શક્ય નથી. પ્રારંભના એક બે ત્રણ અંક માટે લખાતા સ્વ, સ્તિ, શ્રી અથવા ટૈ, ન, મઃ કે શ્રી, શ્રી, શ્રી એ

મંગળ માટે ઉચ્ચારાતા અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે, પણ આગળ ઉપર લખાતા અક્ષરાંકોનું ખરૂં ખીજ શું હોવું જોઈએ એ સમજ શકાતું નથી. આ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોએ

^{૭૮} ત્રિશતી ગ્રંથની આ પ્રતિ અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રીયુત કર્ણભાઈ મલિલાઈના પોતાના ઘરમાંના લિખિત પુસ્તક-સંગ્રહમાં છે. તેનાં પાનાં ૧૧ છે. પ્રતિની સ્થિતિ જોતાં તે ત્રણ સૈકા પહેલાં લખાએલી હોય તેમ લાગે છે. આ પ્રતિમાંના ઉપરુંલિખિત અંકોની નકલ મને મારા મિત્રવર્ય યુનિ શ્રીદર્શનવિજ્ઞયલ (પાણીતાણા યશોવિજ્ઞયલ જૈન ગુરુકુલના સંસ્થાપક શ્રીચારિત્રવિજ્ઞયલ મંના (શિખ) તરફથી મળી છે.

જે અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરી છે એ બધીનો સંગ્રહ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાં કરવામાં આવ્યો છે. સન્મતિતર્કની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામાં પણ તેના વિદ્વાન લેખકોએ આ અક્ષરોંનો ઉત્પત્તિના સંબંધમાં કેટલીએક કલ્પનાઓ રજૂ કરી છે. પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે તેમ જતાં અક્ષરોંનો ઉત્પત્તિના વાસ્તવિક બીજને વ્યવસ્થિત રીતે શોધવામાં એક પણ વિદ્વાન સફળ થયેલા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત એ વિદ્વાનોની કલ્પનાઓ પણ સંગત રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકી નથી.

હું માત્ર અહીં એટલું જ ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે આખી યે બ્રાહ્મીનાગરી લિપિ સીધી લીટીમાં લખાતી હોવા છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકના પાના ઉપરના અંકો સ્ત્રીનાથ આદિ લિપિની જેમ જિભા લખવામાં આવે છે, એ ઉપરથી સંભવ છે કે અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનું બીજ જિભા લખાતી કોઈ લિપિમાં હોય.

શૂન્યાંક

જૈન છેદ આગમોની ચૂર્ણિમાં ન્યાં માસલધુ-માસગુરુ, ચતુર્લધુ-ચતુર્ગુરુ, પડ્લધુ-પડ્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તના સંકેતો નોંધવામાં આવ્યા છે ત્યાં એક ચાર છ સંખ્યાનો નિર્દેશ એક ચાર છ શૂન્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે: ૦, ●, ○ ○, ● ●, ○ ○ ○, ● ● ●. આમાં આલી મીંડાં લઘુતાસૂચક છે અને કાળાં મીંડાં ગુરુતાસૂચક છે.

શબ્દાત્મક અંકો

અહીં લેખકોને લખવાના અંકોનું પ્રકરણ ચાલુ હોઈ, અપ્રાસંગિક છતાં અતિ મહત્વના અને ઉપયોગી શબ્દાત્મક અંકોનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઈએ. એ પૈકીના કેટલાક અંકોનો ઉલ્લેખ આપણે ત્યાં સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ જેવા પ્રાચીન જૈન આગમગ્રંથોમાં^{૭૯} તેમજ તે કરતાં પણ પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો^{૮૦} સુદ્ધામાં મળે છે. ન્યોતિપ, ઇંદ આદિ વિષયક^{૮૧} ગ્રંથોમાં, શિલાલેખોમાં અને

૭૯ (ક) 'કડમેવ મહાય નો કલિ, નો તીયં નો ચેવ દાવરં ॥ ૨૩ ॥ ટીકા—'કડમેવ' ત્તિ ચતુષ્કમેવ મૂહીત્વા તલ્લબ્ધજયત્વાત્ તેનૈવ દીવ્યતિ । તતોડસૌ તલ્લબ્ધજયઃ સન્ ન 'કલિ' એકકં નાપિ 'ત્રૈતં' ત્રિકં ચ નાપિ 'દ્વાપરં' દ્વિકં મૂહાતીતિ ॥' સૂત્રકૃતાંગ શ્લુ ૧ અ ૨ ઉ ૨.

(ખ) 'ધુત્તે વા કલિણા જિણે ॥ ૧૬ ॥ પાઠ્યટીકા—કલિના-એકેન' ઉત્તરાધ્યયન અ ૫.

(ગ) 'ઉક્કોસણ સંલિજ્જણે સ્વં પક્લિતં' અનુલોગદ્વારસૂત્ર પત્ર ૨૩૮.

૮૦ (ક) 'ચતુષ્ટોમેન કૃતેન અયાનાં' શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩-૩-૨-૧.

(ખ) 'યે વૈ ચત્વારઃ સ્તોમાઃ કૃતં તત્' તૈત્તિરીય બ્રા ૧-૫-૧૧-૧.

(ગ) 'દક્ષિણા ગાયત્રીસમ્પન્ના બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૨૧ ॥ ટીકા—ગાયત્રીસમ્પન્ના ગાયત્ર્યક્ષરસમાનસંહ્યાશ્ચતુર્વિંશતિર્ગાવો દક્ષિણા ॥ જગત્યા રાઘઃ ॥ ૨૨ ॥ ટીકા—જગત્યા સમ્પન્ના રાઘઃ સહપક્ષે પ્રાકૃતનસહદક્ષિણાઃ ॥ જગત્યાક્ષરસમાનસંહ્યા અષ્ટાચ્ચત્વારિંશદ્ ગાવો ભવન્તિ ॥' કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર ભા. પ્રા. લિ. મા. પૃષ્ઠ ૧૨૧ ટિ. ૧, ૨, ૩.

૮૧ ૧રાહમિહિરની પંચસિદ્ધાંતિકા, ગ્રહલાઘવ, વૃત્તરત્નાકર, મુનિમુંદરસૂરિકૃત ગુર્ણવક્ત્રી આદિ ન્યોતિપ, ઇંદ, પડ્લધુવક્ત્રીવિષયક

ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં સંખ્યા અને સંવતનો નિર્દેશ શબ્દાંકો દ્વારા ખૂબ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંકોની કલ્પના તે તે સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક વસ્તુઓની ગણતરીને આધારે કરવામાં આવી છે. આ શબ્દાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં વૈદિક^૨ અને જૈન પ્રબલ્યે એક-બીજા સંપ્રદાયને માન્ય અંકોનો પ્રયોગ કરવામાં સાંપ્રદાયિકતાને દૂર મૂકવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. હવે આ નીચે અનુક્રમે જે જે શબ્દાંકોનો જે જે અંક તરીકે ઉપયોગ^૩ કરવામાં આવે છે તે દેખાડવામાં આવે છે:

૦=શન્ય, ચિન્હુ, રન્દ્ર, ખ, છિદ્ર, પૂર્ણ, ગગન, આકાશ, વિચત્, વ્યોમ, નભ, અભ, અંતરિક્ષ, અંબર ('આકાશ'વાચક શબ્દો) ઇત્યાદિ.

૧=કલિ, રૂપ, આદિ, પિતામહ, નાયક, તનુ, શશિ, વિદ્યુ, ઇન્દુ, ચંદ્ર, શીતાંશુ, શીતરશ્મિ, સિતરુચ્, હિમકર, સોમ, શશાંક, સુધાંશુ, નિશેશ, નિશાકર, ક્ષપાકર, ઔષધીશ, હાક્ષાયણીપ્રાણેશ, અખજ ('ચંદ્ર'વાચક શબ્દો), ભૂ, ભૂમિ, ક્ષિતિ, ક્ષમા, ધરા, વસુધા, વસુધરા, ઉર્વરા, ગો, પૃથ્વી, ધરણી, ઇલા, કું, મહી ('પૃથ્વી'વાચક શબ્દો), જૈવાતૃક ઇત્યાદિ.

૨=યમ, યમલ, યુગલ, દંદ, યુગ્મ, દ્વય, પક્ષ, અશ્વિન, નાસત્ય, દસ્ટ, લોચન, નેત્ર, નયન, ઇક્ષણ, અક્ષિ, દષ્ટિ, ચક્ષુ ('નેત્ર'વાચક શબ્દો), કર્ણ, શ્રુતિ, શ્રોત્ર ('કાન'વાચક શબ્દો), આહુ, કર, હસ્ત, પાણિ, દોર્, ભુજ ('હાથ'વાચક શબ્દો), કર્ણ, ક્રય, ઓઠ, ગુદક, બલુ, જંઘા ('શરીરના બખ્ખે અવયવ' વાચક શબ્દો), અયન, કુંડુંબ, રવિચંદ્રી ઇત્યાદિ.

૩=રામ, ત્રિપદી, ત્રિકાલ, ત્રિગત, ત્રિનેત્ર, લોક, જગત્, ભુવન ('ત્રિશ્વ'વાચક શબ્દો), યુષ્ઠ, કાલ, સહોદરા, અનલ, અગ્નિ, વહ્નિ, જ્વલન, પાવક, વૈશ્વાનર, હલન, તપન, હુતાશન, શિખિન્, કૃશાનુ ('અગ્નિ'વાચક શબ્દો), તત્ત્વ, ત્રૈત, હોત, શક્તિ, પુન્કર, સંખ્યા, ધન, વર્ણ, રવર, પુરુષ, વચન, અર્થ, યુષ્ઠિ ઇત્યાદિ.

૪=વેદ, શ્રુતિ, સમુદ્ર, સાગર, અગ્નિ, જલધિ, જલનિધિ, વાર્હિ, નીરધિ, નીરનિધિ,

સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં શબ્દાંકોનો પ્રયોગ ઠેકાણેઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે. બીજાબીજા ગ્રંથોમાં પણ પ્રસંગવશાત તે તે વસ્તુ, વચ, વર્ષ વગેરેની ગણતરી શબ્દાંકોદ્વારા અપાએલી જોવામાં આવે છે. જેમકે—

(ક) 'વસુવિહ ૮ પાઉહેતવિલસંતત, ભવિયણપુંડરીય વોહંતત,
વસુ-દહદોસ ૧૮ અસેસહં ચત્તત, સિવરરિસિરિમાણિણિરહરત્તત.'

ત્રિભુવનસ્વર્ગમ્—વલપન્હુ પંક્તિ ૨૧૦-૧૧ (૨૧મા સૈકાની કૃતિ)

મધુમૂદન ચિં મોદી સંપાદિત અપભ્રંશપાઠાવલી પૃ. ૭૮.

(ખ) 'સોડસ્થાદ્ મેહે પ્રિય! જિનમિતાન્ ૨૪ વત્સરાન્ સ્નેહતો વા'—શીલદૂતમ્ શ્લોક ૪૫.

૮૨ 'લિમા જિના વિકલિકાશ્ચ ગુરોઃ શરાઃ ચં'—મહલાઘવ બં ૧ શ્લોકો ૧૫.

૮૩ અહીં આપવામાં આવેલા શબ્દાંકો પૈકીના ઘણાંખરા શબ્દાંકો પ્રત્યક્ષ ગ્રંથોમાં તપાસીને જ લખવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક ભાં પ્રાં લિં માં માંથી લીધા છે. આ બધાંયનાં ઉદાહરણો આપી નિરર્થક લેખનું કલેવર મોટું કરતું ઉચિત ન ધારી અમે ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

વારિધિ, વારિનિધિ, ઉદધિ, અંબુધિ, અંબુનિધિ, અંબોધિ, અર્ણવ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), કેદ્ર, વર્ણ, આશ્રમ, યુગ, તુર્ય, કૃત, અય, આય, દિશ્ (દિશા) અંધુ, કોષ્ઠ, ધ્યાન, ગતિ, સંસા, કષાય ઇત્યાદિ.

૫=ખાણુ, શર, સાયક, ઇંધુ ('ખાણુ'વાચક શબ્દો), ભૂત, મહાભૂત, પ્રાણુ, ઇન્દ્રિય, અક્ષ, વિષય, તત્ત્વ, પર્વ, પાંડવ, અર્થ, વર્ષ, વ્રત, સમિતિ, કામગુણુ, શરીર, અનુત્તર, મહાવ્રત ઇત્યાદિ.

૬=રસ, અંગ, કાય, ઋતુ, માસાર્ધ, દર્શન, રાગ, આરિ, શાસ્ત્ર, તર્ક, કારક, સમાસ, લેશ્યા, ક્ષમાખંડ, ગુણુ, ગુહક, ગુહવકત્ર ઇત્યાદિ.

૭=નગ, અગ, ભૂમૃત, પર્વત, શૈલ, અદ્રિ, ગિરિ ('પર્વત'વાચક શબ્દો), ઋપિ, મુનિ, અત્રિ, વાર, સ્વર, ધાતુ, અશ્વ, તુરગ, વાહ, હય, વાહિન ('અશ્વ'વાચક શબ્દો), છંદ, ધી, કલત્ર, ભય, સાગર, જલધિ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક ઇત્યાદિ.

૮=વસુ, અહિ, સર્પ (સર્પવાચક શબ્દો), નાગેન્દ્ર, નાગ, ગજ, દંતિન્, દિગ્ગજ, હરિતન્, માતંગ, કરિ, કુંજર, દ્રિપ, કરટિન્ ('હરિત'વાચક શબ્દો), તક્ષ, સિદ્ધિ, ભૂતિ, અનુકુલુ, મંગલ, મદ, પ્રભાવક, કર્મન્, ધીગુણુ, બુદ્ધિગુણુ, સિદ્ધગુણુ ઇત્યાદિ.

૯=અંક, નેદ, નિધિ, ગ્રહ, ખગ, હરિ, નારદ, રંધ્ર, ખ, છિદ્ર, ગો, પવન, તત્ત્વ, બ્રહ્મગુપ્તિ, બ્રહ્મવ્રતિ, ગ્રૈવેયક ઇત્યાદિ.

૧૦=દિશ્, દિશા, આશા, કકુલ્ ('દિશા'વાચક શબ્દો), અંગુલિ, પંકિત, રાવણુશિરસ્, અવતાર, કર્મન્, યતિધર્મ, શ્રમણુધર્મ, પ્રાણુ ઇત્યાદિ.

૧૧=રુદ્ર, ઇશ્વર, હર, ઇશ, ભવ, ભર્ગ, શલિન્, મહાદેવ, પશુપતિ, શિવ ('મહાદેવ'વાચક શબ્દો), અક્ષૌહિણી ઇત્યાદિ.

૧૨=રવિ, સૂર્ય, અર્ક, માર્તંડ, ઘુમણિ, ભાનુ, આદિત્ય, દિવાકર, દિનકર, ઉષ્ણાંશુ, ઇન ('સૂર્ય'વાચક શબ્દો), માસ, રાશિ, વ્યય, ચક્રિન્, ભાવના, લિક્ષુપ્રતિમા, યતિપ્રતિમા ઇત્યાદિ.

૧૩=વિશ્વ, વિશ્વેદેવાઃ, કામ, અતિજગતી, અધોષ, ક્રિયારથાન, યક્ષ ઇત્યાદિ.

૧૪=મનુ, વિદ્યા, ઈન્દ્ર, શક, વાસવ ('ઈન્દ્ર'વાચક શબ્દો), લોક, ભુવન, વિશ્વ, રત્ન, ગુણુસ્થાન, પૂર્વ, ભૂતગ્રામ, રજ્જુ ઇત્યાદિ.

૧૫=તિથિ, ધસ્ર, દિન, અહન, દિવસ ('દિવસ'વાચક શબ્દો), પક્ષ, પરમાધાર્મિક ઇત્યાદિ.

૧૬=નૃપ, ભૂપ, ભૂપતિ, અષ્ટિ, કલા, ઈંદુકલા, શશિકલા ઇત્યાદિ.

૧૭=અત્યષ્ટિ.

૧૮=ધૃતિ, અબ્રહ્મ, પાપરથાનક ઇત્યાદિ.

૧૯=અતિધૃતિ.

૨૦=નખ, કૃતિ ઇત્યાદિ.

૨૧=ઉત્કૃતિ, પ્રકૃતિ, રવર્ગ ઇત્યાદિ.

૨૨=કૃતિ, ભતિ, પરીપહ ઇત્યાદિ.

૨૩=વિકૃતિ.

૨૪=માયત્રી, જિન, અર્હત ઇત્યાદિ.

૨૫=તત્ત્વ.

૨૭=નક્ષત્ર, ઉકુ, ભ ઇત્યાદિ.

૩૨=દંત, રદ, રદન ઇત્યાદિ.

૩૩=દેવ, અમર, ત્રિદશ, સુર ઇત્યાદિ.

૪૦=નરક.

૪૮=જગતી.

૪૯=તાન.

૬૪=સ્ત્રીકલા.

૭૨=પુરુષકલા.

અહીં આપવામાં આવેલા શબ્દાંકો પૈકી કેટલાયે શબ્દાંકો વૈકલ્પિક છે, એટલે તેવે સ્થળે કયા શબ્દાંકથી કયો ચાલુ અંક લેવો એ નક્કી કરવા માટે કેટલીક વાર સાધકબાધક પ્રમાણે વિચારવાનું આડી જ રહે છે અને એ રીતે નિર્ણયિત થએલા અંક જ પ્રાચીનિક મનાય છે.

રંધ્ર, ખ અને ઊદ્રનો ઉપયોગ શન્ય માટે પણ થયો છે અને નવ માટે પણ થયો છે. જો એક માટે એ વપરાય છે અને નવ માટે પણ વપરાય છે. પક્ષ એ માટે એ વપરાયો છે અને પંદર-માટે પણ. એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ એ માટે અને ચાર માટે, લોક અને ભુવન ત્રણ માટે સાત માટે અને ચૌદ માટે, ગુણ ત્રણ માટે અને છ માટે, તત્ત્વ ત્રણ પાંચ નવ અને પચ્ચીસ માટે, સમુદ્રવાચક શબ્દો ચાર અને સાત માટે તથા વિશ્વ ત્રણ તેર અને ચૌદ માટે વપરાએલા જોવામાં આવે છે. ૮૪

(૬) પુસ્તકલેખન

આ વિભાગમાં તાડપત્રીય, કાગળનાં, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે પુસ્તકો કેમ લખાતાં હતાં એની માહિતી આપવામાં આવે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકો

તાડપત્રીય પુસ્તકો, પત્ર ટૂંકાં હોય તો એ વિભાગમાં અને લાંબાં હોય તો ત્રણ વિભાગમાં લખાતાં હતાં (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨). દરેક વિભાગની એ આબુએ એકથી દોઢ ઇંચ બેટલો માર્બિન રાખવામાં આવતો. વચલા માર્બિનના મધ્યમાં, પુસ્તકનાં પાનાં અસ્તવ્યસ્ત થઇ નબળાં એ માટે, કાણું પાડી તેમાં દોરો પરોલી રાખવામાં આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). પાનાની બે આબુ પૈકી જમણી આબુએ અક્ષરાત્મક અંકો-પત્રાંકો લખવામાં આવતા અને ડાબી આબુએ અંકાત્મક પત્રાંકો લખવામાં આવતા. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં કેવળ અક્ષરાત્મક ચા અંકાત્મક

૮૪ અહીં અમને તાત્કાલિક બે ઉદાહરણો મળી શક્યાં છે તે આ નીચે આપીએ છીએ:

- (ક) 'વૈદે ૪ રન્દ્રે ૯ મ્તૌં યસગા મત્તમચૂરમ્ ।'—વૃત્તરત્નાકર: ૭૦ ૩.
- (લ) 'ઞ્રૌ ત્રિનગા: સ્વરા: ૭ લ્ ૯ મૃષમગજવિલસિતમ્ ।'—વૃ૦ ૨૦ ૭૦ ૩.
- (મ) 'શાલિન્યુક્તા મ્તૌં તમૌં ગોડલ્લિ ૪ લોકૈ: ૭ ।'—વૃ૦ ૨૦ ૭૦ ૩.
- (ન) 'જિનમુવને ૧૪૨૪ સ્વર્ગમિત:' ગુર્વાવલી શ્લો૦ ૨૯૧.
'મુવનશ્રુતિરવિસંલ્લયે ૧૨૪૩ વર્ષે' પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલિકાટીકા.
- (હ) 'ગુણનયનરસેન્દુમિતે ૧૬૨૩ વર્ષે' ભાવપ્રકરણાવચૂરિ:
'શ્રીમદ્વિક્રમભૂપતોડમ્બર-ગુણ-ક્ષમાસ્વલ્લ-દાક્ષાયણીપ્રાણેશાહ્લિતવત્સરે ૧૬૬૦' જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાસિટીકા.
- (ઝ) 'મુનિવસુસાગરસિતકર ૧૪૮૭ મિતવર્ષે' સમ્યક્ત્વકૌમુદી
'સંવહસનિધિજલનિધિચન્દ્રમિતે ૧૭૯૬ કાર્તિકે સિતે પક્ષે ।' જ્ઞાનસારટીકા.
- (છ) 'અન્દે ષડ્ઙ્કવિશ્વ ૧૪૯૬ મિતે' અર્થવીપિકા
'શરેભવિશ્વે ૧૩૮૫ ચમિતામવાપ્ય' ગુર્વા૦ શ્લો૦ ૨૮૯.

અંકો પણ લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર અંકો લખવાની જગ્યાએ તેમજ કાલ્યાં પાડવાની જગ્યાએ અંગુઠા વડે હિંગળોકના ટીકાઓ-ચાંદલાઓ કરવામાં આવતા. એ વિભાગ કે ત્રણ વિભાગમાં લખાએલા લખાણની આસપાસ, લખાણ બાંધું ન લાગે એ માટે, ઝોડરની જેમ ઊભી બે કે ત્રણ લીટીઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨-૧૩). તાડપત્ર સ્વાભાવિકરીતે વાંકાં-ચૂકાં હોઈ જે બાજુનો ભાગ સાંકડો હોય ત્યાં એાઈ લીટીઓ લખાતી અને જે બાજુનો ભાગ પહોળો હોય ત્યાં વધારે લીટીઓ લખાતી; આથી ઘણી વાર એક જ પાનાના અમુક ભાગમાં વધારે લીટીઓ આવે અને અમુક ભાગમાં એાઈ લીટીઓ આવે એમ સમવિષમ પંક્તિઓ આવવાનો પ્રસંગ બની જતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧માં આ૦ નં. ૩-૪). જે ઠેકાણે પાનાનો ભાગ સંકોચાઈ જાય ત્યાં, લીટી અટકાવવામાં આવી છે એમ જણાવવા માટે ઘણીવાર ૮, ૭, ૬, ૫ આ આકૃતિઓને મળતું ગમે તે એક ચિહ્ન કરવામાં આવતું. આ જ પ્રમાણે પાનાના વાંકને લઈ અધવચ્ચેથી શરૂ થતી પંક્તિના સૂચન માટે પણ ઉપરોક્ત ચિહ્નો જ કરાતાં હતાં. પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં 'એ લીટી, ભલે, મીંડું' ઉપરાંત જિન, ગણધર, ગુરુ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા નમસ્કાર લખવામાં આવતા એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. બ્યાં ચાલુ ગ્રંથના કોઈ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતરંધ આદિની કે સર્ગ, ઉન્નૈસ, લંલક વગેરેની પૂર્ણાહુતિ થતી હોય ત્યાં એની પુષ્પિકાને છૂટી પાડી તે પછી ાગા લખવામાં આવતો અને એ પછી સમાપ્તિચિહ્ને લગતી ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨માં ૨૬૩ પાનાની આકૃતિમાં પાંચમી લીટી), અને તે પછી ચારપાંચ આંગળ જેટલી લીટી ખાલી મૂકી 'ભલે, મીંડું, નમસ્કાર' વગેરે લખી આગળનો ગ્રંથ-વિભાગ ચાલુ કરવામાં આવતો. કેટલીક પ્રતોમાં બ્યાં ગ્રંથના મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિ થતી ત્યાં ચક્ર, કમલ, કલશ આદિની સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩). કેટલીકવાર કોઈ ગાથાની ટીકા-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અગર ગ્રંથનો કોઈ ખાસ વિષયવિભાગ પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં તે દર્શાવવા માટે પણ ાગા કરાતો હતો, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તે પછી ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી નહોતી.

કાગળનાં પુસ્તકો

તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિ જણાવ્યા પછી કાગળ ઉપર કેમ લખાતું એ હવે જણાવીએ.

કાગળનાં પુસ્તકો પ્રારંભમાં તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં, મુદ્રિ પુસ્તકાકારે લખવામાં આવતાં હતાં; તેમ છતાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ બે કે ત્રણ વિભાગમાં ન લખાતાં સળંગ એક જ વિભાગમાં લખાતાં હતાં. કેટલાંક પુસ્તકો તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ લાંબાં લખવા છતાં પહોળાઈમાં તાડપત્ર કરતાં બમણાં પહોળાં એટલે કે ા ઈંચ જેટલાં પહોળાં લખાતાં હતાં; પરંતુ આટલાં લાંબાં પુસ્તકો રાખવાં-વાંચવાં-લખવાં-ઉપાડવાં કષ્ટભર્યાં લાગવાથી તેરમી શતાબ્દી પછી તેના કદને ટૂંકાવીને ૧૨x૫ ઈંચનું કે તે કરતાં કાંઈક નાનુંમોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકોમાં શરૂશરૂમાં લખાણની બે બાજુએ ઝોડર તરીકે કાળી શાહીથી જ લીટીઓ

દોરવામાં આવતી હતી; પણ અનુમાને સોળમી શતાબ્દીથી લીટીઓ દોરવા માટે કાળીને બદલે લાલ શાહી પસંદ કરવામાં આવી છે. કાગળનાં પુસ્તકોની વચમાં દોરો પરોવવા માટે કાણું પાડવા માટે ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી, તે છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાની જેમ આનાં પાનાને એકાએક ખસી પડવાનો કે અસ્તવ્યસ્ત થવાનો ભય કે સંભવ નહિ હોવાથી તેમાં કાણું પાડી દોરો પરોવેલાં પુસ્તકો જવલ્લે જ મળે છે. મોટે ભાગે તો આ કાણું પાડવાની જગ્યા ખાલી જ રખાઈ છે, અથવા તે ઠેકાણે લાલ રંગના ચાંદલા કે લાલ, કાળી, આસમાની, પીળી શાહીથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, બદામ વગેરેની આકૃતિઓ કરવામાં આવતી. કેટલાંક પુસ્તકોમાં, પાનાની એ બાજુના હાંસિયાની^{૮૫} વચમાં હિંગળોકતા ટીકા કરી તે ઉપર જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક પત્રાંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાંકો લખવામાં આવતા હતા. કાગળનાં પુસ્તકમાં પાનાની જમણી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં અને કેટલીકવાર બંને બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં હુંડી^{૮૬} ભરવામાં આવતી અર્થાત્ ગ્રંથનું નામ અને પાનાનો સંખ્યાંક લખવામાં આવતો હતો, અને ડાબી બાજુના હાંસિયામાં ત્રીજેના ભાગમાં માત્ર પત્રાંક જ લખાતો હતો. એક જ વિષયના ગ્રંથોને એકીસાથે રાખવા ખાતર બ્યારે સળંગ લખાવવામાં આવતા તેવે સમયે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલુ ગ્રંથની હુંડી અને પત્રાંક આદિ ભરવા-લખવા ઉપરાંત બંને બાજુના હાંસિયાના વચલા ભાગમાં લાલ ચાંદલા કરી પત્રાંક તરીકે એક બાજુ સળંગ અક્ષરાંકો અને બીજી બાજુ સળંગ ચાલુ અંકો લખાતા હતા. કેટલીકવાર એ પાંચ ગ્રંથો એકીસાથે લખેલા હોય તેમાં પાનાના અંકો સળંગ કરવા છતાં ગ્રંથોને જુદા પાડવા માટે ડાબી બાજુના હાંસિયાના તદ્દન ખૂણામાં ત્રીણા અંકો કરવામાં આવતા. આ અંકોને 'ચોરઅંક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાગળનાં પુસ્તકોનાં પાનાં એકસરખા માપનાં હોઈ તેમાં દરેક પાનામાં લીટીઓ એકસરખી જ આવતી. જ્યાં ખાસ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતરકંઠ આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પુષ્પિકા શ્લોકાંક વગેરેને લાલ શાહીથી લખતા અથવા તેની આસપાસ લાલ શાહીથી જ આવરી ઊભી પૂર્ણ-વિરામસૂચક બે લીટીઓ કરવામાં આવતી, જેથી તે તરફ એકદમ વાચકનું લક્ષ ખેંચાય. કાગળનાં પુસ્તકોના પ્રારભમાં 'ભલે મીઝ'નું ચિહ્ન અને સમાપ્તિમાં ાગા વગેરે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ જ લખાએલાં મળે છે. માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તકમાં સમાપ્તિમાં જે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ કરાતી તે જવલ્લે જ આલેખાએલી મળે છે.

પુસ્તકલેખનની પ્રાચીન વિશેષતાઓ

તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિને અંગે આટલું જણાવ્યા પછી હવે એને અંગે ખાસ વિશેષ હકીકત જણાવીએ.

પ્રાચીન કાળમાં જે પુસ્તકો લખાતાં હતાં તેમાં જ્યાં ખાસ વાક્યાર્થનો સંબંધ પૂર્ણ થતો ત્યાં પૂર્ણવિરામસૂચક । આવું દંડાકાર ચિહ્ન કરવામાં આવતું, જ્યાં ખાસ વધારાનો અર્થ સમાપત

^{૮૫} પાનાની ડાબી અને જમણી બાજુના માર્ગિનને 'હાંસિયા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

^{૮૬} જેને અત્યારે 'હિંગો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેને આપણી ભાષામાં 'હુંડી' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

થતો ત્યાં ॥ આવા એ ઊભા દંડ કરવામાં આવતા અને ન્યાં ખાસ અવાંતર વિષય, પ્રકરણ કે ગાથાની ટીકા આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં ॥૩૧ આ પ્રમાણે લખતા ન્યાં શ્લોકની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી ત્યાં બંને બાજુએ એ ઊભા દંડ કરતા અને તે પછી ૩ કે શ્લોકાંક લખતા. કેટલીક પ્રતોમાં, અત્યારના મુદ્રણમાં જેમ પરસવર્ણ કરવામાં આવે છે તેમ પરસવર્ણ પણ કરવામાં આવતા અને ન્યાં મૂલસૂત્રગાથા ઉપર લાખ્ય વગેરે સમાપ્ત થતું ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાના લાખ્યની સમાપ્તિ અક્ષરોંક દ્વારા સૂચવવામાં આવતી. ૮૭ આમ છતાં પાછળના અવિવેકી લેખકો, લખાણમાં વધારો થાય અને એ લખાણ મહેનતાણાની ગણતરીમાં ન આવે એ ધરાદાયી ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ ચિહ્નો અને સંકેતોને ન લખતાં માત્ર આજુ ગ્રંથના અક્ષરો જ લખવા લાગ્યા; જેને પરિણામે લિખિત ગ્રંથોના ગૌરવમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત ઉત્તરોત્તર દુર્ગમતા અને ગોટાળો વધતાં ગયાં છે. આ અવિવેકી લેખકોએ કેટલીયે વાર ગ્રંથના સંદર્ભોના સંદર્ભો ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથના વિષયને લગતી સ્થાપનાઓ, ચંત્રો, ગ્રંથકારે કરેલાં ચિહ્નો, શ્લોકસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, ગ્રંથાગ્રમ, ગ્રંથની પ્રશસ્તિ સુદ્ધાં ઉડાડી દીધાં છે. લેખકોની આ અવિવેકી વર્તણૂક આજની નથી પણ સૈકાઓળૂની છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં ચિત્રો અને અંક આદિને ટેકાણે કરાતા લાલ ચાંદલાને બાદ કરી લઈએ તો લેખન માટે અને લીટીઓ દોરવા માટે માત્ર કાળી શાહી જ વપરાય છે, ન્યારે કાગળનાં પુસ્તકો લખવા માટે કાળી શાહી ઉપરાંત સોનેરી, રૂપેરી અને લાલ રંગની શાહીઓ પણ વપરાય છે. આમ છતાં એટલું તો ખરૂં જ છે કે કાળી શાહી અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીનો ઉપયોગ જેમ આખાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખવા માટે થયો છે તેમ આખું પુસ્તક લખવા માટે લાલ શાહીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ક્યારેય થયો નથી. આ શાહીનો ઉપયોગ મુખ્યપણે પુષ્પિકા, ગ્રંથાંક, ઝક્કં ચ, તથાહિ, પૂર્ણવિરામ તરીકે લખાતાં દંડનાં ચિહ્નો, લીટીઓ કે ચિત્રો લખવા માટે જ થયો છે.

પુસ્તકલેખનના પ્રકારો

અગાઉ અમે ગંડી, કચ્છપી, મુષ્ટિ આદિ પુસ્તકોના જે પ્રકારો નોંધી ગયા છીએ એ પ્રકારો પુસ્તકના બાહ્ય દેખાવને લક્ષીને પાડવામાં આવ્યા છે, ન્યારે આ વિભાગમાં દેખાડાતા પુસ્તકના પ્રકારો-લેટ્ટો-નામો કાગળ ઉપર પુસ્તકલેખનની શરૂઆત થયા પછી લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે, જે અહીં દેખાડવામાં આવે છે. કાગળ ઉપર પુસ્તકો અનેક રૂપમાં લખાતાં હતાં: જેમકે ત્રિપાટ કે ત્રિપાદ, પંચપાટ કે પંચપાદ, શડ કે શઢ, ચિત્રપુસ્તક, સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી, સૂક્ષ્માક્ષરી, સ્થૂલાક્ષરી ઇત્યાદિ.

ત્રિપાટ કે ત્રિપાદ

જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર અને નીચે તેની

૮૭ અતકલ્પલાખ્યમાં આદિથી અંત સુધી પરસવર્ણ લખેલા છે અને ન્યાં ન્યાં જે જે સૂત્રગાથાનું લાખ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાનો અંક અક્ષરોંકથી લખેલો છે. પ્રાચીન ચૂર્ણિગ્રંથોમાં તેમજ બીજા ઘણાવણા ગ્રંથોમાં પરસવર્ણ લખાએલા જોવામાં આવે છે.

ટીકા કે ટપ્પો લખવામાં આવે, એવા પ્રકારના પુસ્તકને, તેની વચમાં, ઉપર અને નીચે એમ ત્રણ પટ્ટો—વિભાગે અથવા ત્રણ પાંચે તે લખાતું હોવાથી, ‘ત્રિપાટ’ અથવા ‘ત્રિપાઠ’ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૪).

પંચપાટ કે પંચપાઠ

જે પુસ્તકની વચમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર, નીચે તથા બે બાજુના હાંસિયામાં તેની ટીકા કે ટપ્પાર્થ લખવામાં આવે, એ જાતના પુસ્તકને, વચમાં, ઉપર, નીચે અને બે બાજુના હાંસિયામાં એમ પાંચ પટ્ટો—વિભાગે અથવા પાંચ પાંચે તે લખાતું હોવાથી, ‘પંચપાટ’ અથવા ‘પંચપાઠ’ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫).

શૂડ કે શૂઠ

જે પુસ્તકો હાથીની શુણ્ડની—સૂઠની પેઠે મૂળ સૂત્ર, ટીકા આદિનો કોઈ પણ જાતનો વિભાગ પાડ્યા સિવાય સળંગ લખવામાં આવે તેને ‘શૂડ’ અથવા ‘શૂઠ’ પુસ્તક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ત્રિપાટ અને પંચપાટ તરીકે તે જ ગ્રંથો લખી શકાય છે જેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણી હોય. જે ગ્રંથો ઉપર ટીકા ટિપ્પણી નથી હોતી તે ‘શૂડ’ રૂપે જ લખાય છે, પણ તેને માટે ‘શૂડ’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. ‘શૂડ’ શબ્દનો પ્રયોગ સળંગ લખાએલા ટીકાત્મક ગ્રંથો માટે જ થાય છે. મૂળરૂપ ગ્રંથો સદા એ સળંગ એકાકારે લખાતા હોઈ એને માટે ત્રિપાટ, પંચપાટ આદિ પૈકીના કોઈ સંકેતને અવકાશ જ નથી.

ત્રિપાટ-પંચપાટરૂપે પુસ્તક લખવાની પદ્ધતિ અમારી માન્યતાનુસાર વિક્રમની પંદરમી સદીના પ્રારંભથી ચાલુ થઈ છે. તે પહેલાં સૂત્ર, નિર્ણયિત, લાઘ્ય, ટીકા વગેરેનાં પુસ્તકો જુદાં જુદાં જ લખાતાં હતાં અને સારે એક ગ્રંથ વાંચનારને વારંવાર જુદીજુદી પ્રતોમાં નજર નાખવી પડતી હતી.

ચિત્રપુસ્તક

‘ચિત્રપુસ્તક’ એ નામ સાંભળી, પુસ્તકોમાં ચીતરવામાં આવતાં અનેકવિધ ચિત્રોની કલ્પના કોઈ ન કરી લે. ‘ચિત્રપુસ્તક’ એ નામથી અમારો આશય મુખ્યત્વે કરી લખાણની ખૂબીથી સ્વયં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્રોથી છે. કેટલાક લેખકો પુસ્તક લખતાં અક્ષરોની વચમાં એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોક્કડીઓ, વજ્ર, છત્ર, સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમજ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે આપણે જોઈ વાંચી શકીએ. (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬-૧૬-૧૭). આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો ઉપર જણાવ્યું તેમ લખાણની વચમાં ખાલી જગ્યા ન મૂકતાં, કાળી શાહીથી સળંગ લખાતા લખાણની વચમાંના અમુક અમુક અક્ષરોને એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી લાલ શાહી વડે લખે છે કે જેથી તેને જોનાર એ લખાણમાં અનેક પ્રકારની ચિત્રકૃતિઓ તેમજ નામ, શ્લોક વગેરે જોઈ શકે. આ ઉપરાંત કેટલાક લેખકો પુસ્તકની વચમાં જ્યાં કાણું પાડવા માટે જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં અને બે બાજુના હાંસિયાના મધ્ય ભાગમાં, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ, સળંગ ગ્રંથો લખવાનાં ન હોય ત્યારે ત્યાં હિંગળોક, હરતાલ, વાટળી આદિ રંગથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોક્કડી, કમળ, બદામ આદિની વિધવિધ આકૃતિઓ કરતા. કેટલીકવાર કલ્પસૂત્ર

જેવાં પુસ્તકોમાં, વચમાં જ્યાં કાણું પાડવાની જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં, કલ્પસૂત્રને લગતાં સુંદર નાનાં ચિત્રો પણ દોરવામાં આવતાં.૮૮

સુવર્ણાક્ષરી-રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો

સોનેરી (સોનાની) અને રૂપેરી (ચાંદીની) શાહીથી પુસ્તકો કેમ લખાતાં એ જાણવું અતિ મહત્ત્વનું છે. આપણા ચાલુ ધોળા કાગળ ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ લેશ પણ દીપી જાડે તેમ નહિ હોવાથી આ એ જાતની શાહીથી પુસ્તક લખતાં પહેલાં કાગળોને—પાનાંને 'બેક ગ્રાઉન્ડ' તરીકે લાલ, કાળા, વાદળી, જામલી વગેરે ઘેરા રંગોથી રંગીન બનાવવામાં આવતાં અને તેમને અક્રીક, કસોટી, કોડા વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને મુલાયમ બનાવી લેવામાં આવતાં હતાં. તે પછી એ પાનાં ઉપર, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ એ રીત પ્રમાણે તૈયાર કરેલી સોનેરી-રૂપેરી શાહીની જૂકીને અત્યંત સ્વચ્છ ધવના સુંદરતા પાણી સાથે ભેળવી, શાહી રૂપે તૈયાર કરી પાંચી વડે અથવા તેને લાયક કલમથી ગ્રંથ લખવામાં આવતો. આ અક્ષરો સુકાયા પછી તેને અક્રીક વગેરેના ઘૂંટાથી ઘૂંટતાં એ લખાણ બરાબર તૈયાર ઓપદાર બની જતું. આ લખાણની વચમાં અને તેની આસપાસ અનેક જાતનાં રંગવિરંગી ચિત્રો, વેલો વગેરે કરવામાં આવતાં હતાં. લખવામાં પણ અનેક જાતની ભાતો અને ખૂબીઓ દર્શાવવામાં આવતી.

સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખેલું તાડપત્રીય પુસ્તક આજ સુધીમાં ક્યાંયે જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. કહેવામાં આવે છે કે પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે જૈન આગમોની તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિઓ પોતાના જ્ઞાનકોશ માટે લખાવી હતી, ૮૯ એ જ પ્રમાણે મહામાતૃય શ્રીવરતુપાલે જૈન આગમોની એકેક પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાનું ૯૦ પણ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રતિઓ તાડપત્ર ઉપર લખાઈ હશે કે કાગળ ઉપર એ નિશ્ચિત રૂપે કહેવાનું કે જાણવાનું અમારી પાસે કશું જ સાધન નથી. અમારા જોવામાં જે અનેકાનેક સુવર્ણાક્ષરી સુંદર પુસ્તકો આવ્યાં છે એ બધાંયે કાગળ ઉપર અને વિક્રમની પંદરમી—સોળમી આદિ સદીમાં લખાએલાં છે. અમારી માન્યતા તો એવી છે કે તાડપત્ર ઉપર સુવર્ણાક્ષરી જૈન પુસ્તકો લખાયાં જ નથી, એટલું જ નહિ પણ વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી પહેલાં સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો લખાતાં હોય એમ પણ અમને લાગતું નથી. રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તક લખવાની પ્રથા સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો કરતાં યે

૮૮ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના વડોદરાના જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં 'કલ્પસૂત્ર'ની એક પ્રતિ છે જેના મધ્યમાં આ પ્રમાણેનાં ચિત્રો છે.

૮૯ (ક) 'જિનાગમારાધનતત્પરેણ રાજવિંશતિઃ જ્ઞાનકોશઃ કારાપિતાઃ । એકાદશાબ્દ-દ્વાદશાબ્દોપાજ્ઞાદિ-સિદ્ધાન્તપ્રતિરેકા સૌવર્ણાક્ષરૈલેખિતા, યોગશાબ્દ-વીતરાગસ્તવદ્વાત્રિશત્પ્રકાશાઃ સૌવર્ણાક્ષરા હસ્તપુસ્તિકાયાં લેખિતાઃ । સપ્તશતલેખકાઃ લિખન્તિ ।' કુમારપાલપ્રબન્ધ પત્ર ૧૬-૧૭ ॥

(ઘ) 'શ્રીકુમારપાલેન સપ્તશતલેખકપાર્શ્વત્ ૬ લક્ષ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય સપ્ત પ્રતયઃ સૌવર્ણાક્ષરાઃ શ્રીહેમાચાર્યપ્રણીતવ્યાકરણ-ચરિતાદિપ્રન્યાનામેકવિંશતિઃ પ્રતયો લેખિતાઃ ॥' ઉપદેશતરક્ષિણી પત્ર ૧૪૦ ॥

૯૦ જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩૦ (ઘ).

અર્વાચીન છે. ઇડરના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં કલ્પસૂત્રની સચિત્ર તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેનાં ચિત્રોમાં સોનેરી શાહીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો^{૬૧} છે. સોનેરી શાહી કરતાં ચાંદીની શાહીનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે તેમજ ચિત્રકામ માટે અનેકગણો ઓછો થયો છે. ચાંદીની શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ કવચિત્ કવચિત્ જ મળે^{૬૨} છે, જ્યારે સોનેરી શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ અનેક રથજે અને અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં મળે^{૬૩} છે. આ બંને પ્રકારની શાહીથી લખાએલાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથા હોય છે, અને કવચિત્ ભગવતીસૂત્ર,^{૬૪} ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે જેવાં માન્ય જૈન આગમો પણ હોય છે. કેટલીક વાર નવરમરણ્યાદિ સ્તોત્ર^{૬૫} વગેરે પણ

૬૧ આ પોથી વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં લખાએલી હોવાની અમારી સંભાવના છે.

૬૨ (ક) ચાંદીની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની એક સચિત્ર પ્રતિ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજના જ્ઞાનભંડારમાં છે, એમ તેમના શિષ્ય શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ જણાવે છે.

(ख) એક કલ્પસૂત્રસુભોધિકાકીકાની પ્રતિ અમારા વૃદ્ધ શુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે છે, જે સંવત ૧૮૧૪માં ધુરાનપુરમાં લખાએલી છે. આ પ્રતિ ભુદાભુદા લેખકાએ પૂર્ણ કરેલી છે. પ્રતિના પત્ર ૨૮, ૧૬૫ અને ૩૦૬માં લેખકની ભુદીભુદી આ પ્રમાણેની સુવિધાઓ છે:

(૧).....કલ્પસુબોધિકાયાં પ્રથમઃ ક્ષણઃ સમાપ્તઃ સુમાસુમં લિપીકૃતં ઋષ સમરથઃ નાહીવાલ ગચ્છે શ્રીજિન્સાસનાચાર્યાયઃ ૧:

(૨).....કલ્પસુબોધિકાયાં વષ્ટઃ ક્ષણઃ સમાપ્તઃ ૬ લિપિતં ઋષ સમરથ નાગોરી ગષ્ઠેઃ વ્રાંનપુરેઃ લેલાક દા પં૦ દાંનવિમલજીઃ ॥ ચ્છઃ ચ્છઃ શ્રીઃ

(૩).....હિતિ શ્રીકલ્પસુબોધિકા સમાપ્તા સંવત્ ૧૮૧૪ના વર્ષે પૌષ વદિ ૫ વાર રવૌ પં૦ રાંમકુશલેન લપીકૃતં ॥શ્રીઃ॥

(૪) અજમેરના શેઠ કલ્યાણભલજી ઠઠ્ઠાના ઘરમાં એક પ્રાચીન ચોપડી છે, જેમાં યંત્રાવચૂરી નામનો ગ્રંથ ચાંદીની શાહીથી લખાએલો હોવાનું ભા. પ્રા. લિ. મા. પુ. ૧૫૬માં જણાવેલું છે. આ પુસ્તકમાં લેખકની સુવિધા વગેરે કર્યું જે નથી, તેમ છતાં તેની લિપિ વગેરે જેવાં એ સોળમી સદીમાં લખાએલું માનવામાં આવે છે.

આ સિવાય બીજે ઘણે ઠેકાણે ચાંદીની શાહીથી લખેલાં પુસ્તકો મળે છે.

૬૩ પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ, શ્રીહંસવિજયજી મં, શ્રીઅમરવિજયજી મં, શ્રીવિજયધર્મ-સૂરિ મં વગેરેના શાસ્ત્રસંગ્રહોમાં તેમજ લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં, અમદાવાદ દેવરાના પાડાના પુસ્તકસંગ્રહમાં, પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારમાં, સુરતના મેહનલાલજી મં ના જ્ઞાનભંડારમાં ઇત્યાદિ અનેક જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં તેમજ શુભરાતનાં અનેક ગામ-નગરોના જ્ઞાનભંડારોમાં કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની સંખ્યાબંધ પ્રતો વિદ્યમાન છે. એ જ રીતે આરવાડ, માળવા, મેવાડ, બંગાળ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાંના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં, જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં અને જૈન ગૃહસ્થોના ઘરભંડારોમાં આ બંને ગ્રંથોની સંખ્યાબંધ સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો વિદ્યમાન છે.

૬૪ લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારની બૂની ડીપમાં 'સુવર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રતિનું નામ હતું જે અત્યારે ત્યાં નથી. તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યના જ્ઞાનભંડારમાં સુવર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્રની પ્રતિ હોવાનું ખાત્રીદાર સભજન પાસે સાંભળવામાં આવ્યું છે. અમદાવાદના દેવરાના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિ વિદ્યમાન છે.

૬૫ પાલણપુરવાસી ભાઈ નાથાલાલના સંગ્રહમાં સુવર્ણાક્ષરી નવરમરણ્યની ચોપડી છે, જે અત્યંત સુંદર હોવા ઉપરાંત એ પ્રતિ

સોનેરી શાહીથી લખવામાં આવ્યા છે.

સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો

જૈન સાધુઓ સદાને માટે પાદ્મવિહારી હોવા ઉપરાંત તેઓ પોતાની સઘળી વસ્તુને જાતે જ ઉપાડતા હોઈ રસ્તામાં વધારેપડતો ભાર ન થાય એની જેમ દરેક રીતે કાળજી રાખતા, તેમ રસ્તામાં સાથે રાખવાના પુસ્તકનો પણ વધારેપડતો ભાર ન થાય તેમજ પહન-પાહનમાં સુગમતા વધે એ માટે પણ તેઓ ધ્યાન રાખતા. આ કારણથી તેઓ રસ્તામાં ઉપયોગી ગ્રંથોની પોથીઓ નાની બનાવતા તેમજ ઝીણા અક્ષરોમાં લખતા-લખાવતા. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાના કરતાં કાગળના પુસ્તકના યુગમાં ઝીણા અક્ષર લખવાની કળાએ વધારેમાં વધારે વિકાસ સાધ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે પછી જ ત્રિપાટ, પંચપાટ વગેરે સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખવાની પ્રથાએ જન્મ લીધો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં જે જાતના ઝીણા અક્ષરો લખાતા હતા તે કરતાં કાગળના પુસ્તકના જમાનામાં અનેકગણો વિકાસ સધાયો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં અમે એવાં પુસ્તકો પણ જોઈએ છીએ જેમાં સાધારણરીતે ચાર લીટીઓ સમાઈ શકે એવાં પાનાંઓમાં દસ દસ લીટીઓ લખવામાં આવી છે; તેમ જતાં અમે આ નિબંધ સાથે કુમારપાલવ્રજસ્તિગત એક શ્લોકના ૧૧૬ અર્થની પ્રતિના પાનાનું ચિત્ર આપ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫) તેવા ઝીણા અક્ષરો તો તાડપત્રીય જમાનામાં નહોતા જ લખાતા. આ વાત અમે આપા પુસ્તકને ઝીણા અક્ષરમાં લખવાને લક્ષીને કહીએ છીએ, નહિ કે એ પુસ્તકોમાંનાં ટિપ્પણુ આદિને લક્ષીને; કારણકે તાડપત્રીય પ્રતિમાંનાં ટિપ્પણુ, પાઠભેદો અને તેમાં પડી ગયેલા પાઠો ઘણાખરો વખત અત્યંત ઝીણામાં ઝીણા અક્ષરથી લખવામાં આવતા હતા.

સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો

જેમ જૈન શ્રમણો રસ્તામાં પુસ્તક રાખવાની સગવડ ખાતર સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખાવતા હતા તેમ વાંચવાની સુગમતા ખાતર સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો પણ લખતા-લખાવતા હતા. સામાન્યરીતે તો દરેક પુસ્તક મધ્યમસરના અક્ષરમાં જ લખવા-લખાવવામાં આવે છે; પરંતુ કલ્પસૂત્ર અને કલિકા-ચાર્યકથા જેવાં પુસ્તકો કે જે પર્યુષણપર્વમાં પારાયણુ તરીકે એકીધાસે અને વેગબદ્ધ વાંચવાનાં હોય છે તેને સ્થૂલ-મોટા અક્ષરમાં લખવામાં આવે છે, જેથી વાંચવામાં અટક ન થાય તેમજ અક્ષર ઉપર આંખ બરાબર ટકે. ખાસ અપવાદ બાદ કરી લઈએ તો સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક તરીકે કલ્પસૂત્ર

સુસૈદ્યાપાદનિવાસી પ્રસિદ્ધ જૈન ધનાઢ્ય જગતશેઠે પોતાના નિત્યપાઠ માટે લખાવેલી છે. લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં શ્રી-દેવચંદ્રકૃત 'અધ્યાત્મગીતા અને શીતલજિનરતવન'ની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિ છે, જે ઝોગણીસમી સદીમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શેઠ ડોસા વોરાએ લખાવેલી છે. (ડોસા વોરાને પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારના લિટરમાંની 'પૂરવણી' જોવી.) શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીના જ્ઞાનસંગ્રહમાં શાલિભદ્રરાસની પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલી છે. આ સિવાય બીજા અનેક સ્તોત્રો, રાસ વગેરે સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલા જોવામાં આવે છે. સોનેરી ચિત્રો દ્વારેલી પ્રતો તો લગભગ પ્રત્યેક પ્રત્યેક જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ઢગલાબંધ વિદ્યમાન છે.

અને કાલિકાચાર્યકથા એ બે પુસ્તકો જ લખવામાં આવ્યાં છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં કેટલાંક પુસ્તકો સામાન્ય સ્થૂલાક્ષરથી લખાતાં હતાં, તેમ છતાં એ સ્થૂલાક્ષરોનો પણ વારસવિક વિકાસ તો કાગળના યુગમાં જ થયો છે.

કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો

શાહીનો ઉપયોગ કર્યાં સિવાય દ્રક્ત કાગળને કાતરીને અથવા ડોરીને જેમ વૃક્ષ, વેલ, ખુટા વગેરે આકૃતિઓ બનાવવામાં આવે છે તેમ માત્ર કાગળને કાતરીને પુસ્તકો પણ લખવામાં આવતાં. આ પ્રમાણે કાતરીને લખેલું જ્યદેવ કવિકૃત ગીતગોવિન્દ^{૯૧} કાવ્ય 'ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'માં નં. ૧૩૦૬માં છે. ખીર્ણ પણ એવાં છુટક કાતરીને લખેલાં પાનાં બેવામાં આવે છે.

(૭) પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શો ઉપરથી એક પછી એક થતા પુસ્તકાદર્શોમાં ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધિઓનો ખુંબ વધતો જાય છે. પુસ્તકોમાં એ અશુદ્ધિઓ વધવાનાં કારણો શું હશે, એ અશુદ્ધ પુસ્તકોને પ્રાચીન શોધકો કેમ સુધારતા હશે, એ પુસ્તકોને સુધારવા માટેનાં ક્યાં ક્યાં સાધનો હશે, અને એને લગતા કઈ કઈ જાતના સંકેતો તેમજ ચિહ્નો હશે, એની અમે આ વિભાગમાં નોંધ કરીશું.

આજે આપણી સમક્ષ વિક્રમની અગિયારમી-બારમી સદીથી લઈ અત્યાર સુધીમાં લખાએલો તેમજ શોધાએલો જે મહાન ગ્રંથરાશિ વિદ્યમાન છે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં, પાછલાં એક હજાર વર્ષના સંશોધનપ્રણાલીને લગતા પ્રામાણિક ઇતિહાસનો,—અર્થાત્ પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો, પુસ્તકસંશોધનની પ્રણાલી, એનાં સાધનો અને પુસ્તકસંશોધનને લગતા પાંડિત્યપૂર્ણ અનેક પ્રકારના સંકેતોનો,—આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે અને એ ઉપરથી આપણને જૈન શ્રમણોની પ્રાચીન ગ્રંથસંશોધનપ્રણાલીનો અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પણ પરિચય મળી જાય છે.

પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શ ઉપરથી એક પછી એક ઉતારવામાં આવતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો અને તેનો ઇતિહાસ અમે એટલા કારણસર આપીએ છીએ કે વિદ્વાન ગ્રંથ-શોધકોને અશુદ્ધ પાઠોના સંશોધનકાર્યમાં એ મદદગાર થઈ શકે. અમે અમારા આજપર્યતનાં અવલોકન અને અનુભવને આધારે ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠંતરો—પાઠભેદો વધી પડવાના કારણ તરીકે લેખકો અને વિદ્વાન વાચકો—સંશોધકો બંનેને તારવ્યા છે; અર્થાત્ કેટલીકવાર લેખકોને કારણે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો દાખલ થાય છે જ્યારે કેટલીક વાર વિદ્વાન વાચક—સંશોધકોને કારણે પણ પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો વધી પડે છે, જેનો સહજ ખ્યાલ આપણને નીચે આપવામાં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

^{૯૧} આ પુસ્તકની લંબાઈ પહોળાઈ ૬ $\frac{૧}{૨}$ × ૪ $\frac{૧}{૨}$ ની છે. પ્રતિ નવી લખાએલી છે. એના અંતમાં લેખકે કાતરીને આ પ્રમાણે યુષ્કા લખેલી છે:

'શ્રીરસ્તુ ॥ નટપદવાસ્તવ્યવૃદ્ધનાગરજ્ઞાતીયવિભ્ણુપાદામ્બુજસેવકદેવકળ્ણેન સ્વયં લ્યવિતં ॥ રામાર્પણમસ્તુ ॥'

લેખકો તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો^{૯૭}

લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદનાં કારણો આ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે:

૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ

જેઓ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લિપિઓથી પરિચિત હશે તેઓ ઘણી જ સરળતાથી સમજી શકશે કે સુંદરમાં સુંદર લિપિ લખવામાં કુશળ લેખકો, નીચે આપવામાં આવતા અક્ષરોને સ્પષ્ટપણે નહિ ઉઠેલી શકવાને લીધે એકને બદલે બીજા ભગતા અક્ષરો લખી નાખે છે, જેને પરિણામે પુસ્તકોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિઓ અને કેટલીક વાર પાઠાંતરો વધી પડે છે:

ક	ઠ			મ	સ	રા	ગ	થા	ધ્ય
ઁ	ઋ	ૃ		વ	બ	ત		પા	પ્ય
ગ	રા			હ	ઙ			સા	સ્ય
ઘ	ઘ	વ	થ	વ્ય	ત્ત	તૂ		વા	વ્ય
ચ	વ	ઠ	ધ		દ	ઢ	ઢ	દ	દ
છ	ઙ			મ	મા	મજ		ત્ત	ત્ર
જ	ઙ			દ	ઢ			ચ	થ
ઝ	જ			હ	તુ			દ	હ
ટ	ઠ	દ		પ્પ	પ્ય	થ	ઘ	દ	દ
ડ	ર	મ		ઞ	ઞ	ઞ		એ	પ
ત	વ			સૂ	સ્ત	સ્વ	મૂ	એ	પે
ધ	વ			ત્થ	ચ્છ			ક	ક
ન	ત	વ		ક	ક્ષ			સ	પૂ
તુ	તુ			ત્વ	ચ	ન		સુ	સુ
પ	થ	એ		પ્રા	થા			ઠ	ઠ્ઠ
ફ	પુ			ટા	ય			ત્મ	ત્મ
ભ	સ	મ		ત્ર	થ			કૂ	ક્ક
ય	ઘ			એ	ણ	એ			

ઉપર અમે લેખકોના લિપિવિષયક ભ્રમને લગતી જે અક્ષરોની હારમાળા આપી છે એ કરતાં પણ અનેકગણા લેખકોના અક્ષરભ્રમો છે. એ અક્ષરભ્રાન્તિઓમાંથી એવા કેટલાયે અશુદ્ધ અને ભગતા પાઠભેદો ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ ખૂંચવી નાખે તેવા હોય છે.

૯૭ લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિઓ, પાઠભેદો અને વિકૃત પાઠોના પ્રકારો જેવા ઇચ્છનારને સન્મતિતર્ક સટીક, વસુદેવહિંદી અને બૃહત્કલ્પસૂત્ર સટીકના ભાગો અને તેમાં આપેલા પાઠભેદો જેવા ભલામણ છે.

એ પાઠભેદના થોડા પ્રકારો આ નીચે અને આપીએ છીએ:

૧ પ્રમવ-પ્રસવ, ૨ સ્તવન-સૂચન, ૩ યજ્ઞા-યથા, ૪ પ્રત્યક્ષતોવગમ્યા-પ્રત્યક્ષબોધગમ્યા, ૫ નવા-તથા, ૬ નચ-તથ, ૭ તદ્વા-તથા, ૮ પવત્તસ્સ-પવભસ્સ, ૯ જીવસાત્મીકૃતં-જીવમાત્મીકૃતં, ૧૦ પરિચુદ્ધિ-પરિતુદ્ધિ, ૧૧ નચૈવં-તદૈવં, ૧૨ ઋરિદારિણી-ઋરિવારિણી-અવિદારિણી, ૧૩ દોહલ-ક્ષેવિયા-દોહલક્ષેવિયા, ૧૪ નંદીસરદીવગમણં સંભર જિણમંડિયં-નંદીસરદીવગમણસંભવજણમંડિયં-નંદીસર-દીવગમણં સંભવજિણમંડિયં, ૧૫ ઘાળામયપસાદજળણ-ઘણોગયપસાદંજળણ, ૧૬ ગયકુલાસળ્ણ-રાયકુલાસળ્ણ, ૧૭ સચ્ચં-સચ્વં-સતં, ૧૮ વિચ્છૂદદાણજલાવિલકપોલા વિ ગજા-વિચ્છૂદદાણજલાવિત્તધોલવિવજા ઇત્યાદિ.

૨ લેખકનો પડિમાત્રાવિષયક ભ્રમ

કેટલાક લેખકો કાનાનો અને પડિમાત્રાનો-પૃષ્ઠમાત્રાનો ભેદ સ્પષ્ટપણે નહિ સમજી શકવાને લીધે ઘણી વાર માત્રાને બદલે કાનો અને કાનાને બદલે માત્રા લખી દે છે. આથી અશુદ્ધ પાઠો કે શુદ્ધ પાઠનો આભાસ આપતા ભળતા પાઠો બની જતાં ઘણી વાર પુસ્તકોમાં ભારે ગોટાળો ઉભા થઈ જાય છે, જેને કાળાંતરે શુદ્ધ કરવામાં કે એ પાઠના અર્થની સંગતિ કરવામાં વિદ્વાન શોધકોને ઘણી જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે—કિસલ્યકોમલપસત્થપાણી-કિં સયલક્ષ્મામલ-પત્થપાણી, તારાનિકર-તરોનિકર-તમોનિકર, આસરાસીઓ-અસરાસીઓ-અસેસરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૩ પતિતપાઠસ્થાનપરાવર્તન

કેટલીકવાર પ્રતિઓમાં પડી ગયેલા પાઠને શોધકે બહાર કાઢવો હોય તેને લેખક, પંક્તિ-સૂચક સંકેતને ન સમજી શકવાને લીધે અથવા પંક્તિની ગણતરીને ભૂલી જવાને કારણે એ બહાર કાઢેલ પાઠને એકને બદલે બીજી પંક્તિમાં દાખલ કરી દે, એથી ગ્રંથોમાં ઘણી વાર ગોટાળો થયાનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો મળે છે.

૪ ટિપ્પન પ્રવેશ

કેટલીક વાર પુસ્તકના સંશોધકે કોઈ પાઠભેદ કે કઠિન શબ્દનો પર્યાયાર્થ-ટિપ્પન લખ્યું હોય તેને લેખક મૂળ ગ્રંથમાં દાખલ કરી દે એથી પણ પુસ્તકોમાં ગરબડ મચી જાય છે.

૫ શબ્દપંડિત લેખકોને કારણે

કેટલાક લેખકો રાતદિવસ ઘણાં પુસ્તકો લખવા આદિને લીધે અમુક શબ્દોથી પરિચિત હોઈ પુસ્તકમાં ભળતે સ્થાને અણુધટો ફેરફાર કરી લખે છે એથી પણ અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ઘણા વધી પડે છે અને તે, કેાકોઈવાર તે શોધકોના સંશોધનકાર્યમાં ઘણી જ હરકત ઊભી કરે છે.

૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા

લેખકો લખતાં લખતાં ભૂલથી અક્ષરોને કે શબ્દોને ઉલટાસુલટી લખી નાખે એ કારણથી પણ લિખિત ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો વધી પડે છે. દાણ-દાણ.

૭ પાઠના બેવડાવાથી

કેટલીક વાર લેખકો લખતાં લખતાં પાઠને કે અક્ષરોને બેવડા લખી નાખે છે, એથી પણ લિખિત પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો જન્મે છે. જેમ કે—સવ્વપાસણિર્ણિ—સવ્વપાસવ્વપાસણિર્ણિ—સવ્વપાસત્વપાસણિર્ણિ, તસ્સરૂવ—તસ્સરૂવસ્સરૂવ ઇત્યાદિ.

૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી

કેટલીક વાર લેખકો, ગ્રંથના વિષયને નહિ સમજી શકવાને લીધે વારંવાર આવતા સહજ દ્વંદ્વવાળા ભંગકાદિવિષયક સાચા પાઠોને બેવડાઠ ગએલા સમજી કાઢી નાખે છે, એથી સમય જતાં લિખિત પુસ્તકોમાં ગંભીર ગોટાળો પેદા થાય છે, જેને પરિણામે કેટલીક વાર ગ્રંથકારોને પણ મૂંઝાવું પડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં અનેક કારણોને લઈ લિખિત ગ્રંથોમાં લેખકો તરફથી જન્મતા પાઠભેદો પૈકી જે પાઠો અંધબેસતા થઈ ગયા તે પાઠાંતરનું રૂપ લે છે અને જે અંધ બેસતા ન થાય તે અશુદ્ધિરૂપે પરિણમી અધૂરિયા પંડિતોની કસોટીએ ચડતાં વિરૂપ બની જવા ઉપરાંત વિદ્વાન શોધકોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર અને છે. જેમકે—તારાનિકર ને બદલે તરોનિકર અને અધૂરિયા વિદ્વાનની કસોટીને પરિણામે તમોનિકર; આ જ પ્રમાણે આસરાસીઓનું અસેરાસીઓ અને તેનું સંશોધન અસેરાસીઓ. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા અનેક પાઠો કેવળ વિદ્વાનોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર જ બને છે.

વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો

જેમ લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં અનેકરીતે ભૂલો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઘણી યે વાર વિદ્વાન-માં ખપતા શોધકો તરફથી પણ અનેકરીતે ભૂલો થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. જેમકે:

૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના

લેખકો તરફથી ઉત્પન્ન થએલી અશુદ્ધિઓ કે પાઠભેદોમાં બીજા પ્રત્યન્તરોનો આધાર લીધા સિવાય માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળે ન્યારે શોધકો સુધારોવધારો કરે છે ત્યારે ઘણી જાતની અશુદ્ધિઓ અને પાઠાંતરો ઊભાં થાય છે. જેમકે—તારાનિકર—તરોનિકર—તમોનિકર, આસરાસીઓ—અસેરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૨ અપરિચિત પ્રયોગો

ન્યારે શોધકો પ્રાયોગિક જ્ઞાનમાં કાચા હોય છે અથવા ક્વચિત્ આવતા પ્રયોગોથી પરિચિત નથી હોતા ત્યારે ઘણી વાર સાચા પાઠોને પરાવર્તિત કરી પાઠભેદ કે અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે—હૃત્થિળા ચમદ્ધિઓને બદલે હૃત્થિળાડવમદ્ધિઓ. આ સ્થળે પ્રાકૃતના ચમદ્ધિય પ્રયોગથી અપરિચિત શોધકે એ પ્રયોગને સુધારીને તેના બદલામાં ડવમદ્ધિય સુધાર્યું છે એ ઠીક નથી કર્યું.

૩ અંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે

કેટલેક કેકાણે હસ્તલિખિત પ્રતિમાંનો પાઠ,—પાનાં ચોંટી જવાને લીધે, ખરી જવાને લીધે કે ઉધેઈ

આદિથી ખવાવાને લીધે—નષ્ટ થયો હોય ત્યાં પ્રતિનો ઉતારો કરનાર લેખકે ખાલી જગ્યા મૂકી હોય, તેવે સ્થળે માત્ર મતિકલ્પનાથી નવા અક્ષરો ઉમેરવાથી પાઠભેદો વધી પડે છે. જેમકે મંગલ—
—વિવહ્નિઉચ્છાહો—મંગલવિહિવિવહ્નિઉચ્છાહો—મંગલલલવિવહ્નિઉચ્છાહો ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી અનેક કારણોને લઈ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓનો ખુંજ અને અગણિત પાઠભેદો વધી પડે છે.

પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી

વિક્રમના બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લઈ આજ પર્વતમાં લખાએલાં જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ આપણી સામે હાજર છે તે ઘેંટી લગલગ સોળમી સદી સુધીમાં લખાએલાં પુસ્તકોમાં જે અશુદ્ધ, વધારાના કે ખેવડાએલા અક્ષરો હોય તેને કાળી શાહીથી છેકી નાખવામાં આવતા હતા અને જે સ્થળે નવા અક્ષરો કે પંક્તિઓ ઉમેરવાની હોય ત્યાં ~ આલું હંસપગલાનું ચિહ્ન કરી તેને, જે સમાધ શકે તેમ હોય તો મોટે લાગે તે જ લીટીના ઉપરના ભાગમાં છોડવામાં આવતી ખાલી જગ્યામાં, અને સમાધ શકે તેમ ન હોય તો પાનાના હાંસિયામાં કે ઉપર નીચેના માર્ઝનમાં x x આવા બે ચોકડી જેવા હંસપગલાચિહ્નની વચમાં લખતા હતા. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં વધારાના તેમજ ખેવડાઇ ગએલા અક્ષરો કે લીટીઓ ઉપર છેકો ન લગાડતાં ઘણીખરીવાર તેને પાણીથી ભૂંસી નાખવામાં આવતા અને તે ભૂંસી નાખેલા અક્ષરોને ડેકાણે નવા અક્ષરો ઉમેરવાના હોય તો પુનઃ લખવામાં પણ આવતા હતા. સામાન્ય રીતે પુસ્તકોમાં જ્યાં પંક્તિઓની પંક્તિઓ જેટલા પાઠો ખેવડાઇ ગયા હોય અગર નકામાં પાઠો લખાઇ ગયા હોય ત્યાં, ખરાબ ન લાગે એ માટે આખી લીટી ઉપર શાહીનો છેકો ન લગાડતાં દરેક વધારાની લીટીના આદિ અંતના છેડા ઉપર એકએક આંગળનો (— —) આવો ગોળ કોષકાકાર અથવા ઉલટાસૂલટી યુજરાતી નવડાના આકારનો છેકો લગાડવામાં આવતો હતો. આ પદ્ધતિએ પુસ્તકો સુધારતાં જે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓનું પ્રમાણ વધારે હોય તેમાં એમરે ડાઘાડૂઘી અને છેકાછેકી ખૂબ દેખાતાં. આથી સોળમી સદીની આસપાસના વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ આ પદ્ધતિને પડતી મૂકી નીચે પ્રમાણેની નવી રીત અપત્યાર કરી, જે આજ પણ અવ્યવચ્છિનરીતે ચાલુ છે. તે આ પ્રમાણે :

પુસ્તકમાં જે નિરુપયોગી અક્ષરો કે પાઠો હોય તે ઉપર હરતાલ કે સફેદો લગાડી તેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. જે એ અક્ષરો વચ્ચાથ તેમ તેને ભૂંસવા હોય તો હરતાલ-સફેદાને આછો પાતળો લગાડવામાં આવે છે. કોઈ અક્ષરનો અસુક ભાગ નકામો હોય, અર્થાત્ જ નો પ, મનો ન કે ગ, જ નો વ, જ નો વ, ય નો ય, પ નો ઇ, ક નો વ આદિ અક્ષરો સુધારવાના હોય, તો તે તે અક્ષરના નકામો ભાગ ઉપર હરતાલ આદિ લગાડી ઇષ્ટ અક્ષર બનાવી લેવામાં આવે છે. આ જ રીતે ખીજ અશુદ્ધ અક્ષરોને ડેકાણે જે અક્ષરોની આવશ્યકતા હોય તેને શાહીથી લખી, એ અક્ષરોના આસપાસના નકામો ભાગ ઉપર હરતાલની પીંછી ફેરવી ઇષ્ટ અક્ષરો બનાવવામાં આવે છે. ગ્રંથસંશોધન માટે આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી પુસ્તકમાં નિરર્થક ડાઘાડૂઘી કે છેકાછેકી દેખાતાં નથી અને માત્ર ખાસ પડી ગએલા પાઠો કે અક્ષરો જ પુસ્તકના માર્ઝનમાં લખવા પડે છે.

અંથસંશોધનનાં સાધનો

પુસ્તકસંશોધનનાં સાધનોમાં પીછી, હરતાલ, સફેદો, ઘૂંટો, ગેરુ, દોરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાંની બનાવટ અને ઉપયોગનો નિર્દેશ આ નીચે કરવામાં આવે છે :

પીછી

આજકાલ આપણા જમાનામાં, ચિત્રકામમાં ઉપયોગી થાય એવી અનેક પ્રકારની ઝીણી-ઝીણી નાની-મોટી જુદીજુદી જાતના વાળની બનેલી જોડાએ તેવી પીછીઓ જેમ તૈયાર મળે છે તેમ જૂના જમાનામાં ન હતું, એટલે એ પીછીઓ હાથે બનાવવામાં આવતી હતી. આ પીછીઓ ખાસ કરીને ખિસકોલીના વાળની જ બનતી હતી. ખિસકોલીના વાળ એકાએક સડી જતા નથી તેમજ એ કુદરતી રીતે જ એવા ગોઠવાએલા હોય છે કે તેને નવેસર ગોઠવવાની જરૂરત રહેતી નથી. એ વાળ જેટલા પ્રમાણમાં જોડાએ તેટલા લઈ કચ્છતરના પીછાના ઉપરના પોલા ભાગમાં પરોવી પીછી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જો પીછી ઝડી બનાવવી હોય તો મેર વગેરેના પીછાનો ઉપરનો ભાગ લેવામાં આવે છે. આ વાળને પીછામાં પરોવવાની રીત એ છે કે વાળને પાછળના ભાગમાં દોરાથી મજબૂત બાંધી, દોરાના છેડાને અણી તરફ રાખી, ઘુંદરથી ચોંટાડી, એ દોરાને પીછામાં પરોવવાથી વાળ સહેલાઈથી બહાર આવે છે. વાળ બહાર આવ્યા પછી વધારાના દોરાને કાપી નાખવામાં આવે છે.

હરતાલ

હરતાલનું સંસ્કૃત નામ હસ્તિાલ છે. એ દગડી અને વરગી એમ બે જાતની હોય છે. આ બે પ્રકાર પૈકી 'વરગી હરતાલ' જ પુસ્તકસંશોધન માટે ઉપયોગી છે. આ હરતાલનાં અખરખની જેમ પડ જાએડતાં વચમાં સોનેરી વરગના જેવી પતરીઓ દેખાતી હોઈ એને 'વરગી હરતાલ' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરતાલને મેંદાની જેમ ખૂબ ઝીણી વાટી મજબૂત કપડાથી ચાળી તૈયાર કરવી. એ પછી તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સ્વચ્છ બાવળના ઘુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ખૂબ ઘૂંટતા જવું. એકરસ થયા પછી હરતાલમાં ઘુંદરનું પ્રમાણ વધારેપડતું ન થઈ જાય એ માટે, અમે અગાઉ હિંગજોડની બનાવટમાં જણાવી ગયા છીએ તેમ, હરતાલની પરીક્ષા કરતા રહેવું. આ રીતે હરતાલ તૈયાર થઈ ગયા પછી તેની હિંગજોડની જેમ વડીઓ કે પતરીઓ પાડી લેવી.

સફેદો

રંગવાને માટે જે તૈયાર સફેદો આવે છે તેમાં ઘુંદરનું પાણી નાખી ઘૂંટવાથી એકરસ થતાં એ તૈયાર થાય છે. હરતાલ કરતાં સફેદાની બનાવટ અલ્પ જ નહિ પણ સ્વલ્પત્રમસાધ્ય છે એ ખરી વાત છે; તેમ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે સફેદા કરતાં હરતાલ વધારે ટકાઉ હોવા ઉપરાંત એનાથી સુધારેલા ગ્રંથાના સૌંદર્યમાં વિશિષ્ટ ઉગેરો કરનાર પણ એ છે.

ઘૂંટો

અગાઉ અમે નિવેદન કરી ગયા છીએ કે કાગળને મુલાયમ બનાવવા માટે અક્રીક, કસોટી

વગેરેના ઘૂંટાઓ કે દરિયાઈ મોટા કોડાઓ વાપરવામાં આવે છે; એ જ રીતે લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનમાં હરતાલ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારને આંગળીથી પકડી શકાય એવા નાના ઘૂંટા કે નાની કોડીની જરૂર રહે છે. તે એટલા માટે કે પ્રતિમાંના કોઈ નકામા પાઠને હરતાલ લગાડી ભૂંસી નાખ્યો હોય, અથવા ઉપયોગી પાઠ ઉપર ભૂલથી હરતાલ લગાડી દીધી હોય ત્યાં ફરી તેનો તે જ પાઠ કે બીજો પાઠ લખવો હોય ત્યારે તે હરતાલ લગાડેલા ભાગને ઉપરોક્ત નાના ઘૂંટાથી ઘૂંટીને લખવામાં આવે છે, જેથી તે ઠેકાણે લખવામાં આવતા અક્ષરો રેલાઈ, ફેલાઈ કે ફૂટી જતા નથી.

ગેરુ

જેમ આજકાલ આપણે કોઈ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદ, વાક્ય, શ્લોક, પુષ્પિકા વગેરેની નીચે લાલ શાહી કે પેન્સિલથી, અથવા લાલ શાહી કે પેન્સિલ ન હોય તો છેવટે ગમે તે રંગની શાહી કે પેન્સિલથી અન્ડરલાઈન તરીકે લીટી દોરીએ છીએ, તેમ ગ્રંથસંશોધકો પણ તેવાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક પદ, વાક્ય આદિને ગેરુથી રંગી લેતા, જેથી તે તરફ વાચકનું લક્ષ્ય એકદમ દોરાય. આજકાલ ગેરુને બદલે લાલ પેન્સિલ જ વાપરવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં ગેરુ કે લાલ પેન્સિલથી રંગાચેલ પદ, વાક્ય આદિને જોઈ એમ શંકા કરે છે કે ‘આ અક્ષરો કાઢી નાખ્યા છે?’ પરંતુ અમે જણાવ્યું એથી સમજી શકાશે કે એ લાલ રંગીન અક્ષરો કાઢી નાખેલા નથી હોતા પણ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લાલ રંગવામાં આવ્યા હોય છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકોના જમાનામાં કોઈ યાદ રાખવા લાયક અથવા ઉપયોગી પંક્તિ, શ્લોક કે પાઠ હોય અથવા કોઈ વિષય કે અધિકાર, અધ્યયન કે ઉદ્દેશ, લંબક કે ઉચ્ચાંસ વગેરેની આદિ કે સમાપ્તિ થતી હોય, ત્યાં તે તે પાનાના કાણામાં ઝીણા સૂતરનો દોરો પરોવી તેના બે છેડાને વળ ચડાવી તે દોરાની અણીને બહાર દેખાય તેમ રાખવામાં આવતી, જેથી પુસ્તકને હાથમાં લેતાંની સાથે તેમાંનાં ઉપયોગી સ્થળો, પુષ્પિકા, પ્રકરણ, અધિકાર વગેરે તરત જ ખ્યાલમાં આવે.

પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો

જેમ વર્તમાન મુદ્રણયુગમાં વિદ્વાન ગ્રંથસંપાદકો અને સંશોધકોએ પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ, અલ્પવિરામ, પ્રશ્નવિરામ, આશ્ચર્યદર્શક ચિહ્ન, અર્થઘોતક ચિહ્ન, દ્વન્દ્વસમાસઘોતક ચિહ્ન, શંકિત-પાદ્મઘોતક ચિહ્ન વગેરે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યાં છે તેમ પ્રાચીન લિખિત પુસ્તકોના યુગમાં પણ તેના સંશોધક વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ પુસ્તકોમાં નકામી ચેરભૂંસ, ડાલાડૂલી કે છેકાછેકી ન થાય, વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય અને નકામી ટિપ્પણો-પર્યાયાર્થો લખવા ન પડે તેમજ એ માટે નિરર્થક સમયનો ભોગ આપવો ન પડે એ માટે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યાં છે. જે પાછળના પાને આપ્યા છે. એ જુદાજુદા સોળ વિભાગમાં આપેલાં વિવિધ ચિહ્નોનાં પ્રાચીન નામો અમે ખાસ કરીને ક્યાંય જોયાં—સાંભળ્યાં નથી; એટલે અમે યોતે, એ ચિહ્નોને તેના હેતુને લક્ષમાં રાખી અનુક્રમે

અથવા પં૦ કરીને ઝાળીનો-પંકિતનો નંબર લખવામાં આવે છે.

૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન

ત્રીજા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'કાનોદર્શક ચિહ્ન' છે. એનો ઉપયોગ, હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ન્યાં કનો કા, કનો કા, કેનો કો વગેરે અક્ષરો સુધારવાના હોય અને ત્યાં જે અક્ષરના વચમાં કાનો સમાય તેટલી જગ્યા ન હોય ત્યારે તે કાનાને અક્ષરની ઉપર લખતા; અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ત્રીજા વિભાગમાં દર્શાવેલ આકૃતિઓ લખતા. જેમ કે: ક્ક=ર્ક કે ર્ક, કો=ર્ક કે ર્ક, કૌ=ર્ક કે ર્ક ઇત્યાદિ. આ જ રીતે બીજા અક્ષરો માટે સમજવું. અક્ષરની આગળ કાનો ઉમેરવા માટેનું ^૧ આલું ચિહ્ન રેફની બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી બીજું ત્રીજું ચિહ્ન વધારે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કુટિલલિપિના પ્રાચીન શિલાલેખોમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારની હેતુચિન્દુટીકાની પ્રતિમાં કાનો બતાવવા માટે ^૨ આલું રેફચિહ્ન ઘણું ઠેકાણે વાપર્યું છે. જેમકે-^૩કૌ=ર્ક, ગૌર્વ=ર્વ, નિશ્વિતૌ=નિશ્વિતૈ ઇત્યાદિ. આગકાલ 'કાનો' બતાવવા માટે આ વિભાગમાંની એવડા રેફાકાર બીજા-ત્રીજા આકૃતિઓ વાપરવામાં આવે છે.

૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન

ચોથા વિભાગમાં દર્શાવેલ છત્રાકાર તગડા જેવું ^૪ ચિહ્ન 'અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ન્યાં જને બદલે જ કે સ, જને બદલે જ કે સ, સને બદલે જ કે પ, અને બદલે જ, જને બદલે ય, જને બદલે જ કે જ, જને બદલે જ વગેરે લખાઈ ગયેલા હોય ત્યાં તે તે અક્ષર ઉપર ^૫ આ ચિહ્ન કરવાથી મૂળ અક્ષર સમજી લેવામાં આવે છે. જેમકે—સન્નિચના જ ઉપર આ ચિહ્ન ^૬ મૂકવાથી એ અક્ષર જ વંચાય છે; અર્થાત્ સન્નિચ=જન્નિચ. આ જ પ્રમાણે સન્નુ=શન્નુ, સ્વર્=શ્વર્, જ્જ=જ્જ, જ્જા=જ્જા ઇત્યાદિ માટે પણ સમજી લેવું.

૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન

પાંચમા વિભાગમાં ૨-૧ આંકડારૂપ ચિહ્ન છે, જે 'પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન' છે. આનો ઉપયોગ, અક્ષરો કે પાઠ બલદાસુલટી લખાઈ ગયેલા હોય તેને બરાબર વ્યવસ્થિત વાંચવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે—વનચરને બદલે વનચર લખાઈ ગયું હોય ત્યાં અક્ષરો નહિ બગાડતાં તેને વનચર આ પ્રમાણે કરવાથી એ વનચર એમ વાંચી શકાય છે. આ જ રીતે તત્તથરાજદેવવચનાત્ એમ કરવાથી તત્તથરાજવચનાત્ એમ વાંચી શકાય છે. ન્યાં વધારે અક્ષરોને આગળપાછળ કરવાના હોય ત્યાં તે તે અક્ષરોને મથાળે અમે ઉપર કરી છે તેમ આવી ^૧ ટાંપ કરવી જ જોઈએ, જેથી કયા અને કેટલા અક્ષરો આગળપાછળ કરવાના છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય. ક્યારેક કોઈ પાઠ વધારે બલદાસુલટી લખાઈ ગયેલા હોય ત્યારે વધારે આંકડાઓથી પણ એ પાઠને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. જેમકે—^૨સકલમતીદ્રિયકેવલજ્ઞાનમોહજ્ઞયાતપ્રત્યક્ષસકલસકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચસમુદ્ભૂત્તવાત્ । =સકલમતીદ્રિયપ્રત્યક્ષકેવલજ્ઞાનમોહજ્ઞયાતસકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચસમુદ્ભૂતત્તવાત્ ।

૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન

છઠ્ઠા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો' છે. એ ચિહ્નો પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ કરાએલા અથવા લુપ્ત થએલા સ્વરોને સૂચવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે—^Sદેવેસ્તમિતે, સાસીના, સાક્ષરમતિઃ, સાપુના, સાદૈવમ્, નદીવાત્રપ્રમાણમૂતે ઇત્યાદિ. સંધિસ્વરોને દર્શાવવા માટે કરતાં સ્વરચિહ્નોને માધ્યાં દોરવામાં નથી આવતાં, એટલે એ ચિહ્નસ્વરોને ચાલુ પાડના વચમાં લખી જવા જેવો બ્રાંત પ્રસંગ નથી આવતો. સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો કેટલીકવાર અક્ષરના ઉપરના ભાગમાં કરવામાં આવે છે અને કેટલીકવાર નીચેના ભાગમાં કરાય છે. આ ચિહ્નો, જે સંધ્યંશ-ભૂત સ્વર અનુસ્વાર સહિત હોય તે અનુસ્વાર સહિત જ કરવામાં આવે છે.

૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન

સાતમા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'પાઠભેદદર્શક ચિહ્નો' છે. આનો ઉપયોગ, એક પ્રતિને બીજી પ્રતિ સાથે સરખાવતાં તેમાં આવતા પાઠભેદોને નોંધ્યા પછી કરવામાં આવે છે, જેથી એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે આ પાઠ બીજી પ્રત્યન્તરનો છે. કેટલીકવાર આ ચિહ્ન નથી પણ કરાતું.

૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન

આઠમા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્નો' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પડી ગએલા પાઠને પ્રતિના ઉપરના કે નીચેના માર્ગનમાં અગર એ બાબુના હાંસિયામાં લખ્યા પછી, તે પાઠનું અનુસંધાન કર્મ ઓળખીમાં-લીટીમાં છે એ સૂચવવા માટે, ઓં અથવા વં કરી પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય કે આ પાઠનું અનુસંધાન અમુક પંક્તિમાં છે. કેટલીક વાર ઓં કે વં લખ્યા સિવાય પણ માત્ર પંક્તિનો અંક લખવામાં આવે છે.

જ્યાં જુદીજુદી પંક્તિઓમાં ધણુ પાઠો પડી ગયા હોઈ તે તે પાઠો આડાઅવળા કે ઉપર-નીચે લખ્યા હોય ત્યાં પાઠાનુસંધાન માટે પંક્તિની ગણતરી ઉપરથી કરવી કે નીચેથી એ બાબતની બ્રાંતિ કે ગરબડ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે બહાર કાઢેલ પાઠ પછી ઓં ૩૦ અને ઓં નીં લખવામાં આવે છે અને તે પછી પંક્તિનો અંક આપવામાં આવે છે.

૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન

નવમા વિભાગમાં 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' આપવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આપણાં મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પદચ્છેદ દર્શાવવા માટે શબ્દોને છૂટા પાડવામાં આવે છે, પરંતુ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું લખાણ સળંગ હોઈ તેમાં પદચ્છેદ-પદવિભાગ દેખાડવા માટે શબ્દોને મથાળે આવું । ચિહ્ન કરવામાં આવતું-આવે છે. જેમકે—તેનજાનન્તિ, ફલેનામિલાવઃ, તેનાગ્રામાણ્યાવકાશઃ ઇત્યાદિ. આ ચિહ્ન પદચ્છેદ માટે જ છે, તેમ છતાં દરેક પુસ્તકમાં અને દરેક સ્થળે આ જાતનો પદવિભાગ કરવાનું શક્ય ન હોઈ વિદ્વાન શોધકો આ ચિહ્નનો ઉપયોગ બ્રાન્તિજનક સ્થળે જ પદચ્છેદ કરવા માટે કરે છે.

આ સિવાય આ ચિહ્ન, વાક્યાર્થની સમાપ્તિ તેમજ શ્લોક કે ગાથાના પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો વિભાગ જણાવવા માટે પણ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે:

પ્રથમપ્રકાશેતાવદશેષદ્રવ્યાણાંપ્રધાનમાત્મસ્વરૂપમેદૈઃપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતંકૃતંતદનુદ્વિતીયપ્રકાશેતદત્યંતોપકાર-
કા:પુદ્ગલાઃસંપ્રતિપુનર્ગતિસ્થિત્યવગાહદાનેનોમયોપકારકાળાંધર્માદીનામવસરસ્તતસ્તેપિસ્વરૂપત:પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતા:કિંચં
તૈ|| ઇત્યાદિ.

તથાહિશુદ્ધધ્યાનધનપ્રાપ્ત્યાકર્મવારિચ્ચવિદ્રૃતૌનિર્વૃત્તિ:સાષિતાયેનતંનમામિજિનપ્રમું ||૧|| ઇત્યાદિ.

આ ચિહ્નને અમે 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તેમ છતાં એ વાક્યાર્થની સમાપ્તિ દર્શાવવા માટે તેમજ શ્લોકના ચરણનો વિભાગ દર્શાવવા માટે કામ આવતું હોઈ એને 'વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન' તેમજ 'પાદવિભાગદર્શક ચિહ્ન' એ નામે પણ આપી શકાય.

૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન

દશ સંખ્યામાં આપેલ ચિહ્ન 'વિભાગદર્શક ચિહ્ન' છે, જેનો ઉપયોગ જ્યાં કોઈ ખાસ સંબંધ, વિષય, શ્લોક કે શ્લોકાર્થની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ નવમા ચિહ્નમાં આપેલાં ઉદાહરણો.

૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન

અગિયારમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્ન 'એકપદદર્શક ચિહ્ન' છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ જ્યાં એક પદ હોવા છતાં પદચ્છેદની બ્રાન્તિ પેદા થાય તેમ હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. જેમકે:
ચક્ષ્વ્યાત્પદલાઙ્ઘિતં. આ કેકાણે સ્યાત્પદ એ અખંડ પદમાંના સ્યાત્ને કોઈ ક્રિયાપદ તરીકે ન માની શે એ કારણસર તેની આસપાસ આવું । । એકપદદર્શક ચિહ્ન કરવામાં આવે છે અને એ જ રીતે આવા દરેક સ્થળે વિદ્વાન શોધકો આ જાતનું ચિહ્ન કરે છે.

૧૨ વિભક્તિ-વચનદર્શક ચિહ્ન

બારમા વિભાગમાં 'વિભક્તિદર્શક ચિહ્ન' આપવામાં આવ્યું છે, જે આંકડારૂપ છે. સંસ્કૃતમાં નામને સાત વિભક્તિઓ અને આઠમી સંબોધન મળી એકંદર આઠ વિભક્તિઓ, અને એકવચન દિવચન તથા બહુવચન એમ ત્રણ વચનો છે, અને ધાતુને-ક્રિયાપદને ત્રણ વિભક્તિ અથવા ત્રણ પુરુષ અને ત્રણ વચનો છે. આ વિભક્તિ જણાવવા માટે એકથી આઠ સુધીના અને વચન જણાવવા માટે ૧, ૨, ૩ આંકડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તે જે પદનાં વિભક્તિ-વચન જણાવવાનાં હોય તેના ઉપર લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ગમે ત્યારે અને ગમે તે પદની વિભક્તિ-વચન સૂચવવા માટે કરી શકાય છે, તેમ છતાં આનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને બ્રાંતિજનક સ્થળમાં જ કરવામાં આવે છે. જેમકે: અર્થપ્રતિપત્તેરનુચિત્તવાત્ પદી વિભક્તિનું એકવચન,
તથાચનૈતેઅનર્થમૂલે પ્રથમાનું દિવચન, તથા ચ નૈતે અનર્થમૂલે દિતીયાનું દિવચન, પાદેવિદ્વોડસ્મિભિશ્વ:
૧૨ ૨૨ ૮૩

સંબોધનનું બહુવચન, યસ્મિન્સ્તિષ્ઠતિતિષ્ઠન્તિ, ^{૭૧} વ્રજતિયાન્તિનિશ્ચિતં સમમીનું એકવચન, ^{૭૨} ગાતૈતૈરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું દ્વિવચન, ગાતૈતૈરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું બહુવચન ઇત્યાદિ. સંબોધન માટે કેટલીકવાર માત્ર હે પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે: પારેન્દ્રોસ્મિન્મિશ્વરઃ ઇત્યાદિ. સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓના કેટલાક પ્રાચીનિક અભ્યાસીઓ પ્રારંભમાં અભ્યાસ કરાતા કાવ્ય આદિમાં આ ચિહ્નોને માર્વાત્રિક ઉપયોગ પણ કરે છે.

૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન.

તેરમા વિભાગમાં 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન' છે; એ પણ આંકડારૂપ છે. એનો ઉપયોગ તર્ક-ત્રંથોમાં બધાં અર્થની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં તેમજ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાના શ્લોકોમાં પદો આડાંઅવળાં હોઈ તેનો અન્વય દર્શાવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે: નતતૌ^૩ર્થાંતરંત્વસં-^૨વેદનપ્રત્યક્ષં આ વાક્યમાં આંકડા મૂકવામાં ન આવ્યા હોય તો જરૂર અર્થની ભ્રાંતિ થવા સિવાય ન જ રહે. આ વાક્યમાં 'તેથી અર્થાંતર, એ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ નથી' અને 'તેથી સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ, એ અર્થાંતર નથી' એમ બે પ્રકારના અર્થની ભ્રાંતિ થાય છે. આ બે અર્થમાંથી વાસ્તવિકરીતે અહીં કયો અર્થ ઘટમાન છે એ દર્શાવવા માટે આ વાક્યમાં 'અન્વયદર્શક ચિહ્ન' એટલે કે અન્વય-દર્શક આંકો કરવામાં આવ્યા છે. આ જ રીતે આવા દરેક સંશયજનક સ્થળે તેમજ શ્લોકોમાં પદોનો અન્વય દર્શાવવા માટે આંકો કરવામાં આવે છે.

૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન.

ચૌદમા વિભાગમાં 'ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન' છે. એ ચિહ્ન, ચાલુ કોષપણ પાઠને અંગે પાઠ-ભેદ, પર્યાયાર્થ કે વ્યાખ્યા આદિ આપવાનાં હોય તેના ઉપર કરવામાં આવે છે અને એ પાઠભેદ આદિની નોંધ પુસ્તકના હાંસિયામાં કરવામાં આવે છે.

૧૫ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્ન.

પંદરમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધદર્શક ચિહ્નો' છે. આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ, લાંબાં લાંબાં વાક્યમાં દૂર દૂર રહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવા માટે કરવામાં આવે છે. વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉપર ગમે તે એક આકારનું ચિહ્ન મૂકવાથી વિચક્ષણ વાચક બંનેના સંબંધને સહજમાં પકડી લે છે—સમજી લે છે.

૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન.

સોળમા વિભાગમાં 'પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્નો' આપવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રના ત્રંથોમાં એક જ વાક્યમાં વારંવાર આવતા અને જુદા જુદા અર્થનો નિર્દેશ કરતા તત્ શબ્દથી શું સમજવું એ માટે ટિપ્પણો ન કરવાં પડે અને વસ્તુ આપોઆપ સમજાઈ જાય એ હેતુને લક્ષમાં રાખી આ ચિહ્નો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રીય ત્રંથોમાં આવતા એ તત્ શબ્દોથી જે જે અર્થ લેવાનો

હોય છે તે તે અર્થને સૂચવનાર પદો પહેલાં આવી ગએલાં જ હોય છે, એટલે જે તત્ત્વ શબ્દથી જે અર્થ લેવાનો હોય એ બંને પદો ઉપર મને તે પ્રકારનું એકસરખું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, જેથી વસ્તુ સ્વયં સ્પષ્ટ થતાં નકામાં ટિપ્પણો કરવાનો શ્રમ બચી જાય છે.

આ સિવાય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં બધાં અમુક વિષયને લક્ષીને લાંબા સંબંધો ચાલુ હોય, એકબીજા દર્શનકારોના પક્ષો ઉપર કે જુદાજુદા વિકલ્પો ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યાં એવાં સંકેતચિહ્નો કરવામાં આવે છે, જેથી તે તે વિષયની ચર્ચા ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને ક્યાં વિરમે છે એ સમજી શકાય.

ઉપર અમે ટૂંકમાં અનેક જાતનાં ચિહ્નોનો પરિચય આપ્યો છે. એ ચિહ્નો પૈકીનાં કેટલાંયે ચિહ્નો અગિયારમી સદીમાં લખાએલાં પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મળે છે, અને કેટલાંક પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રમાં પણ મળે છે. છેવટે, આમાં આપેલાં ચિહ્નો પૈકીનું એવું એક પણ ચિહ્ન નથી જે વિક્રમના સોળમા સૈકા પહેલાંનું ન હોય. આ બધાં ચિહ્નો પૈકીનાં ઘણાંખરાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ ખ્યાલમાં આવી શકે અને એનું મહત્ત્વ સમજાય એ માટે અમે લાંબીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાંના પ્રમાણપરીક્ષા ગ્રંથની પ્રતિના એક પાનાનું પ્રતિબિંબ (ફોટો) આપીએ છીએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). એ પ્રતિ સર્વોત્કૃષ્ટ અને પાંડિત્યપૂર્ણ સંશોધનકળાના આદર્શ નમૂના રૂપ છે. અત્યારના કેટલાક વિદ્વાન જૈન સાધુઓ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં ઉપરોક્ત ચિહ્નોનો આજે પણ ઉપયોગ કરે છે.

જૈન લેખનકળા, સંશોધનકળા અને તેનાં પ્રાચીન અર્વાચીન સાધન, ચિહ્ન, સંકેત વગેરેને લગતો જેટલો આપી શકાય તેટલો વિશદ પરિચય આપ્યા પછી પ્રસંગવશાત્ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા (૧) જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન તથા (૨) જૈન પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારનું સંરક્ષણ, એ બે મુદ્દાઓ વિષે કાંઇક લખવાની અમારી ઇચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી.

જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન

પ્રારંભમાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે સ્થવિર આર્ય દેવદિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે સંઘસમવાય એકત્ર કરી સર્વસમ્મતરીતે શાસ્ત્રલેખનનો આરંભ કર્યો હતો. એ શાસ્ત્રલેખન પ્રસંગે પુસ્તકલેખનને અંગે શી શી વ્યવસ્થાઓ હશે, કઈ કઈ જાતનાં પુસ્તકો લખાયાં હશે, કેટલાં લખાયાં હશે, એ પુસ્તકોના લેખકો કોણ હશે, પુસ્તકો શાના ઉપર લખાયાં હશે, શાથી લખાયાં હશે, પુસ્તક માટેનાં ઉપકરણો— જુદીજુદી જાતનાં સાધનો કેવાં હશે, ખવાઇ ગએલાં પુસ્તકો કેમ સાંધવામાં આવતાં હશે, પુસ્તક-સંશોધનની પદ્ધતિ, સંકેતો અને તેનાં સાધનો કેવા પ્રકારનાં હશે, પુસ્તકોના અંતમાં પુસ્તક લખાવનારની પ્રશસ્તિ, પુષ્પિકા વગેરે કેવી રીતે લખાતાં હશે, પુસ્તકસંગ્રહોની અભિવૃદ્ધિ અને તેની રક્ષા માટે કેવા ઉપાયો યોગ્યવામાં આવ્યા હશે, જ્ઞાનભંડારોને કેવા સ્થાનમાં અને કેવી રીતે રાખતા હશે, એ જ્ઞાન-ભંડારોની ટીપ વગેરે કેવા પ્રકારની કરવામાં આવતી હશે, ઇત્યાદિ હકીકત જાણવા માટે તે જમાનામાં લખાએલા જ્ઞાનસંગ્રહો કે તેમાંનો એક પણ અવશેષ આજે આપણી સામે નથી; તેમ છતાં તે જમાનાના પ્રભાવશાળી સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓ, તે જમાનાનો સમર્થ ભિક્ષુપાસક જૈન શ્રીસંઘ, સમર્થ

ભિક્ષુસ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે મળેલ જૈન ભિક્ષુ અને ભિક્ષૂપાસકોનો સંઘસમવાય અને તે ઉપરાંત સર્વમાન્યપણે શાસ્ત્રલેખનનો પ્રથમારંભ તેમજ લાખ્યચૂર્ણી આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં મળતા અનેક જાતના ઉલ્લેખો, આ બંધી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુનો વિચાર કર્યા પછી આપણે એટલું વિશ્વાસપાત્ર અનુમાન દોરી શકીએ છીએ કે તે યુગમાં મેટા પાયા ઉપર પુસ્તકલેખનનો સમારંભ ઉજવાયો હશે, સ્થાન-સ્થાનમાં જ્ઞાનકોશોની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે, પુસ્તકલેખન અને રક્ષણને અંગે ઉપયોગી તાડપત્ર, કપડું, લેખણ, શાહી, કાંપી, ખડિયા, પટ્ટિકાઓ, દાખડાઓ, બંધનો આદિ દરેક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં એકત્ર કર્યા હશે અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિશિષ્ટ લેખકો પણ એકઠા કર્યા હશે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની કબે તૈયાર પણ કરવામાં આવ્યા હશે. સર્વમાન્ય જૈન ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીનાં છસો વર્ષ સુધીના ગ્રંથલેખન વિષે આપણે આથી વધારે કશું જ કહી કે જાણી શકીએ તેમ નથી; પરંતુ તે પછીનાં છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં લખાએલાં પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયોના મહત્વભર્યા જે અનેકવિધ અવશેષો આપણી સમક્ષ જીવતાંજાગતાં ઊભાં છે તેનું અવલોકન કરતાં આપણે પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો આદિના સંબંધમાં ઘણીઘણી વાતો જાણી શકીએ છીએ; જેમાંની કેટલી યે અમે ઉપર નોંધી ગયા છીએ, કેટલી યે આગળ ઉપર નોંધીશું અને કેટલીક આ વિભાગમાં નોંધવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં દષ્ટિગોચર થતી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્ય શ્રીઉદયપ્રભકૃત ધર્મોબુદ્ધ્યમહાકાવ્ય (વસ્તુપાલચરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, લિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાંઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં જાણી શકાય છે કે જૈન અમણેએ જ્ઞાનભંડારોની અભિવૃદ્ધિ માટે સર્વતોમુખી ઉપદેશપ્રણાલી સ્વીકારી છે. જે લોકો સમજદાર હોય તેમને પ્રાચીન માન્ય ધુરંધર આચાર્યોની કૃતિઓ અને શાસ્ત્રોનું મહત્વ સમજાવવામાં આવતું, એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિઓ અને શાસ્ત્રો સંભળાવવામાં પણ આવતાં; જે લોકો એ સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા લાભો સમજાવતા^{૯૮} અને જે લોકો કાર્તિ તથા નામનાના ધરત્યુક હોય તેમને તે જાતનું

૯૮ શ્રીમાન સૂરાચાર્ય (વિક્રમનો બારમો સૈકા) દાનાદિપ્રકરણના પાંચમા અવસરમાં પુસ્તકલેખન સંબંધમાં ઘણુંઘણું લખ્યું છે ત્યાં તેઓએ પ્રસંગોપાત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

યે લેખયન્તિ સકલં સુધિયોડનુયોગં, શબ્દાનુશાસનમશેષમલકૃતીષઃ ।

હન્દાંસિ શાસ્ત્રમપરં ચ પરોપકારસમ્પાદનૈકનિપુણાઃ પુરુષોત્તમાસ્તે ॥ ૧૪ ॥

કિં કિં તૈર્ન કૃતં ? ન કિં વિવપિતં ? દાનં પ્રદત્તં ન કિં ?

કેવાડડપન્ન નિવારિતા તનુમતાં મોહાર્ણવે મજ્જતામ્ ? ।

નો પુણ્યં કિમુપાર્જિતં ? કિમુ વશસ્તારં ન વિસ્તારિતં ?

સત્કલ્યાણકલાપકારણમિદં યૈઃ શાસનૈ લેખિતમ્ ॥ ૧૬ ॥' ઇત્યાદિ.

પ્રક્ષોભન આપવામાં આવતું; અર્થાત્ પુસ્તકના અંતમાં તેના તેના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે લખવામાં આવતાં. આ રીતે જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના તેમજ અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ સૌને વિવિધ રીતે દોરવામાં આવતા. આ સિવાય જ્ઞાનવૃદ્ધિ નિમિત્તે ઉજમણાં, જ્ઞાનપૂજા^{૯૯} આદિ જેવા અનેક મહોત્સવો અને પ્રસંગો યોજવામાં આવ્યા છે. એ બધાને પરિણામે અનેક જૈન રાગઓ, મંત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ ધનાઢય ગૃહસ્થોએ,—તપશ્ચર્યાના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે, પોતાના જીવનમાં કરેલ પાપોની આલોચના નિમિત્તે, જૈન આગમોના શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના કે પોતાનાં પરલોકવાસી માતા પિતા બાઈ બહેન પત્ની પુત્ર પુત્રી આદિ સ્વજનના કલ્યાણ માટે, માન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન સર્વદેશીય સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે અગર તેવા કોઈપણ પ્રસંગને આગળ કરી,—નવીન પુસ્તકો લખાવીને અથવા ઉચલપાચલનાં જમીનામાં આમતેમ અસ્તવ્યસ્ત યજ્ઞ ગમેલા જ્ઞાનભંડારોને કોઈ વેચતું હોય તેને ખરીદ કરીને જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને ઘણી વાર આવી જાતના પુસ્તકસંગ્રહો પોતપોતાના શ્રદ્ધે અને માન્ય શ્રમણોને અર્પણ પણ કર્યા છે, ૧૦૦ જેનો ટૂંક પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે:

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગદક્ષિણમુખ્યમાં 'લેખના પૂજના દાને' એ ૨૮મા શ્લોકથી પુસ્તકલેખનને શોભા મૂમિકાના વિકાસના કારણ તરીકે જણાવ્યું છે. મનહ જિણાણં ળાણં સભગ્રાથમાં પુસ્તકલેખનને 'પુત્યયલિહણં પમાવણા તિત્યે । સદ્ગુણ કિષ્કમેયં નિચ્ચં સુગુરુવણેણં ॥ ૫ ॥' એ રીતે શ્રાવકના નિત્યકૃત્યમાં ગણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકણે કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાં પુસ્તકલેખનના ઉપદેશને જૈનાચાર્યોએ સ્થાન આપ્યું છે.

૯૯ જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાતાં એને લગતા ફટલાક ઉલ્લેખો સ્વાભાવિકરીતે જ આગળ ટિપ્પણીમાં આવશે અને બાકીના આ નીચે આપવામાં આવે છે:

(ક) 'સંવત્ ૧૩૦૧ વર્ષે કાલ્પિક શુદ્ધિ ૧૩ ગુરાવચેહ સલ્લણપુરે આગમિક પૂજ્યશ્રી ધર્મમ્મોષ્વસૂરિ-શિષ્ય શ્રીયશોભદ્રસૂરિણામુપદેશેન કુમરસિંહમાલુપુત્રિકયા જસવીરભાર્યયા સોલ્લણમગિન્યા જાલૂનામિકયા પુત્રરાણિ-મપાલ્હણયોઃ સ્વસ્ય ચ શ્રેયોઽર્થે પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકા પંડિ૦ પૂનાપાર્શ્વત્ લિખાપિતા ॥'

—તાડપત્રીયપાક્ષિકસૂત્રટીકા લીંબહી જ્ઞાનમંડાર.

(ખ) 'સંવત્ ૧૬૫૧ વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧૧ સોમે શ્રીભાવડારગચ્છે શ્રીભાવદેવસૂરિતરપટ્ટે શ્રીવિજય-સિંહસૂરિ પ્રાહ્લેચાગોત્રે સંઘવી હરા માર્યા હાસલદેપુત્ર સંઘવી વીર માર્યા વીલ્હણદેપુત્ર સંઘવી મોજાકેન જ્ઞાન લક્ષાપિતે દશસહસ્રં આલોચનાનિમિત્તં ॥' —સૂત્રકુંડંગસૂત્ર ડા૦ ૭ નં. ૨૦ પાટળ—મોદીનો મંડાર.

૧૦૦ (ક) 'સંવત્ ૧૩૪૩ વૈશાખ શુદ્ધિ ૬ સોમે ધાંધલ સુત મ્હાં મીમ મ્હાં છાહહસુત મ્હાં જગસિંહ મ્હાં લેતસિંહ સુશ્રાવકૈઃ શ્રીચિત્રકૂટવાસ્તવ્યૈર્મૂલ્યેનેયં પુસ્તિકા પુનર્ગૃહીતા ॥'

—તાડપત્રીય વૃંદાવનચમકાદિકાવ્યો નં. ૧૧૮ જેસલમેર મંડાર.

(ખ) 'સંવત્ ૧૩૧૧ વર્ષે માઘવદિ ૧૦ શુક્રે વિક્રમસિંહેન પુસ્તકમિદં લિખિતં ઇતિ । ઇદં પુસ્તકં સંસ્કૃતપ્રધાનાક્ષરં પ્રં. ૧૩૮૬૬ ઉદ્દેશેન સં૦ રત્નસિંહેન સપરિવારેણ મૂલ્યેન ગૃહીત્વા શ્રીલક્ષ્મણસિંહેન શ્રીતરુણ-પ્રમસૂરિભ્યઃ પ્રાદાયિ ॥'

—તાડપત્રીય ત્રિષ્ટિ નં. ૧૮૧ જેસલમેર મંડાર.

રાજ્યો અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલા જ્ઞાનભંડારો

રાજ્યો પૈકી જૈન જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર એ ગૂર્જરેશ્વરો મશહૂર છે: એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જ્યસિદ્ધદેવ અને બીજા જૈનધર્મવલંબી મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવ. મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ રાખી પ્રત્યેક દર્શનના પ્રત્યેક વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યને લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાના તથા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત સાંગોપાંગ સપાદકક્ષ (સવાલાખ) સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સેંકડો નકલો કરાવી તેના અભ્યાસીઓને ભેટ આપ્યાના તેમજ જુદા જુદા દેશો અને રાજ્યોમાં ભેટ મોકલાવ્યાના અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે વિષયના ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાના ઉલ્લેખો પ્રભાવક ચરિત્ર,^{૧૦૧} કુમારપાલપ્રબંધ વગેરેમાં મળે છે.

બેકે આજે આપણી સમક્ષ મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જ્યસિદ્ધદેવે લખાવેલાં પુસ્તકો પૈકીના પુસ્તકની એક પણ નકલ હાજર નથી, તેમ છતાં પાટણના તપગચ્છના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ચૌદમી શતાબ્દીમાં લખાએલા સિદ્ધહેમવ્યાકરણલઘુવૃત્તિની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, તેમાંનાં ચિત્ર બેતાં એમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની આપણને ખાત્રી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાવક ચરિત્રમાંની મહત્વની હકીકતોને આ ચિત્રો ટેકો આપે છે. ઉપરોક્ત પ્રતિમાંના એક ચિત્રની નીચેના ભાગમાં ષ્ઠિત્ત્વચાન્ વ્યાકરણ પાઠયતિ એમ લખેલું છે. એ ચિત્રમાં એક તરફ પંડિત સિદ્ધહેમવ્યાકરણની પ્રતિ લઈ વિદ્યાર્થીઓને લણાવે છે અને સામી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધહેમની પ્રતિ લઈ લણી રહ્યા છે, એ લાવને પ્રગટ કરતું ચિત્ર દોર્યું છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૬માં આ. નં. ૧ના નીચેના ભાગમાં.)^{૧૦૧}

મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાના તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-વિરચિત ગ્રંથોની સુવર્ણાક્ષરી એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાના ઉલ્લેખો કુમારપાલપ્રબંધ^{૧૦૨} અને ઉપદેશતરંગિણીમાં મળે છે. આ સિવાય બીજા કોઇ રાજ્યોએ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા-સ્થાપ્યા હશે, પરંતુ તેને લગતો કોઇ ઉલ્લેખ અમારા જ્ઞેવામાં નહિ આવ્યાથી અમે એ માટે મીન ધાર્યું છે.

જૈન મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાર-લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતીય મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાલ, એસવાલ જ્ઞાતીય મંત્રી પેથડશાહ, મંડનમંત્રી વગેરેનાં નામે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ, નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયસેન અને ઉદયપ્રભાસૂરિના ઉપાસક હતા. એમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ શ્રીજિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર,

૧૦૧ 'રાજ્ઞઃ પુરઃ પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્વિર્વાચિતં તતઃ । ચક્રે વર્ષત્રયં વર્ષ (યાવત્), રાજ્ઞા પુસ્તકલેખને ॥ ૧૦૩ ॥

રાજાવેશાન્નિયુક્તૈશ્ચ, સર્વસ્થાનેભ્ય ઉચ્ચતૈઃ । તદા ચાહૂય સચ્ચકે, લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

પુસ્તકઃ સમલેખ્યન્ત, સર્વદર્શનિનાં તતઃ । પ્રત્યેકમેવાદીયન્તાધ્યેતૃગામુદ્યમસ્પૃશામ્ ॥ ૧૦૫ ॥'

—પ્રભાવકચરિત્ર હેમચન્દ્રપ્રબન્ધે

જિનમંડનગણિકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ' પત્ર ૧૭માં 'પ્રભાવકચરિત્ર'ને મળતો જ ટૂંક ઉલ્લેખ છે.

૧૦૧જી જુઓ ચિત્રકળા વિલાગ ચિત્ર નં. ૧૦જી

૧૦૨ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૮૬.

ઉપદેશતરંગિણી^{૧૦૩} આદિમાં જોવામાં આવે છે. માંડવગઢનો મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીધર્મધોપનો ઉપાસક હતો. એણે જૈન આગમો સાંભળતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી પૂજા કરી, એ દ્વારા એકદા થએલા દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભર્ય આદિ સાત નગરોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા.^{૧૦૪} આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્બલટ (આંબડ), વાગ્બટ (બાહડ), કર્મશાહ આદિ અનેકાનેક જૈન મંત્રીવરોએ જેમ જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં છે તેમ તેમણે જૈન પુસ્તકસંગ્રહો જરૂર લખાવ્યા હશે, કિંતુ તેને લગતાં કશાં ચે પ્રમાણો કે ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ અમારી સામે નહિ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ કરતાં અટકીએ છીએ.

ધનાદત્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાનભંડારો

રાજઓ અને મંત્રીઓ પછી જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર તરીકે ધનાદત્ય જૈન ગૃહસ્થો આવે છે. એ ધનાદત્ય ગૃહસ્થોનાં જે નામો આજે અમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે એટલાની નોંધ આપવી એ પણ અશક્ય છે; એટલે ધક્ત સાધારણુ રીતે ખ્યાલમાં લાવવા ખાતર તેવા જે પાંચ ધર્માત્મા ધનાદત્ય જૈન ગૃહસ્થોનાં નામનો પરિચય આપવો એટલું જ અસ ગણુશે.

જેમ મહામાત્ય વરતુપાલ આદિએ પોતપોતાના કુલગુરુ, ધર્મગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા હતા તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રના આદેશથી પારીં ૦ ધરણુશાહે,^{૧૦૫} મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણુના ઉપદેશથી નંદુરખાર નિવાસી પ્રાગ્વાટ શાતીય સં ૦ ભીમના પૌત્ર

૧૦૩ 'વરતુપાલચરિત્ર'માં ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાનું જણાવ્યું છે જ્યારે 'ઉપદેશતરંગિણી'માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

'શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમધીમયાક્ષરા ઇકા સિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા । અપરાસ્તુ શ્રીતાહ-કાગદપત્રેષુ મધીવર્ણાશ્ચિતાઃ ૬ પ્રતયઃ । एवं सप्तकोटिद्रव्यव्ययेन सप्त सरस्वतीकोशाः लेखिताः ॥' પત્ર ૧૪૨ ॥

૧૦૪ 'શ્રીધર્મધોપસૂત્રપ્રદક્તોપદેશવાસિતચેતસા સં ૦ (મં ૦) પૈયહદેવેન ઇકાદશાઙ્ગી શ્રીધર્મધોપસૂત્રિમુખાત્ શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પશ્ચમાઙ્ગમધ્યે યત્ર યત્ર 'ગોચમા' આવાતિ તત્ર તત્ર તન્નામરામણીયકપ્રમુદિતઃ સૌવર્ણટક્કૈઃ પુસ્તકં પૂજયતિ । પ્રતિપ્રશ્નમુક્તહાટક ૩૬ સહસ્રાદિબહુદ્રવ્યવ્યયેન સમગ્રાગમાદિસર્વશાસ્ત્રાસંહ્યપુસ્તકલેખન-તત્પટ્ટ-કૂલવેદનક-પટ્ટસૂત્રોત્તરિકા-કાઘનવાતિકાચારઃ સપ્ત સરસ્વતીભાષ્ટાગારાઃ મૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મખ્ષપદુર્ગ-અર્બુદા-ચલાદિસ્થાનેષુ વિભરામ્બભૂવિરે ।'

—ઉપદેશતરંગિણી પત્ર ૧૩૯.

'સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય'ના સાતમા તરંગમાં 'પેથડપુરતકપૂલપ્રબંધ'માં પણ આને મળતો ઉલ્લેખ છે. માત્ર ત્યાં ધર્મ-ધોપસૂત્રની આજ્ઞાથી કોઈ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવ્યું છે:

'આદિતોઽઙ્ગ તતો ગુર્વાદિઠૈકયતિવાચિતમ્ । શુભ્રાવ૦ ॥ ૬૦ ॥' ઇત્યાદિ.

૧૦૫ ધરણુશાહે લખાવેલ છવાભિગમસૂત્રદત્ત, એાધનિર્ધુપ્તિસટીક, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્રસટીક, અંગચિદા, કલ્પશાંખ, સર્વસિદ્ધાન્ત-નિષમપદપર્યાય, ઇંદ્રાનુશાસન આદિ પુસ્તકો જેસકમિરના તાડપત્રીય ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા નાના મોટા ઉલ્લેખો છે:

સંવત્ ૧૪૮૦ વર્ષે શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટલંકારશ્રીમચ્છનાયકશ્રીજિનમદ્રસૂરિગુણામાદેશેન પુસ્તકમેતલ્લિખિતં શોધિતં ચ । લિખાપિતં શાહધરણકેન સુતસાહ્યાસહિતેન ॥'

કાલુએ, ૧૦૬ આચાર્યશ્રી સોમમુંદર સૂરિના ઉપદેશથી મોહજ્ઞાતીય શ્રાવક પર્વતે ૧૦૭ તેમજ આગમ-ગચ્છીય, —આચાર્ય શ્રીસત્યસૂરિ શ્રીજ્ઞયાનંદસૂરિ શ્રીવિવેકરત્નસૂરિ, —આ ત્રણે એકજ પદ્મપરંપરામાં દૂર દૂર થએલા આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ વંશમાં થએલા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય પેઠ્યકશાહ, મંડલીક અને પર્વત-કાન્હાએ ૧૦૮ નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણે નવીન ગ્રંથરચના કરી હોય તેની એકીસાથે સંખ્યાગંધ નકલો કરાવતા. ૧૦૯ કેટલાક એવા પણ ધનાઢય ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતો લખાવી પોતાના ગામમાં અને ગામે ગામ ભેટ આપતા હતા. ૧૧૦ આ પ્રમાણે દરેક ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શ્રમણોના પુણ્ય ઉપદેશથી જુદી જુદી જ્ઞાતિના સેંકડો ધર્માત્મામાંના એક એક ધનાઢય જૈન ગૃહસ્થે એક એક નહિ પણ કેટલીક વાર અનેકાનેક જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા હતા. આ બધાનો પરિચય આપવો કે તેમના નામોનો નિર્દેશ કરવો એ પણ અશક્ય છે, તો જેમણે એક કે કે પાંચપચીસ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોય તેમનાં નામોની યાદી આપવા પ્રયત્ન કરવો તો ક્યાંથી જ શક્ય હોય ? તેના કરતાં એ સર્વ મહાનુભાવોને એકી સાથે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આપણે વિરમીએ એ જ વધારે ઉચિત છે. જેઓ આ સંમંધમાં વિશેષ જાણુવા ઇચ્છતા હોય તેમને ડૉ. પ્યુલ્હર, ડૉ. કિલ્હોર્ન, ડૉ. પીટર્સન, શ્રીયુત

૧૦૬ કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ. ૩ અંક ૨ માંનો 'વંદરખારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ' શીર્ષક લેખ જોવો. કાલુશાહની લખાવેલી ન્યવહારલાખ્યની પ્રતિ લાવનચરના સંઘના ભંડારમાં છે અને આચાર્યાંગ નિર્ધુમ્નિ તેમજ સૂત્રકૃતાંગ શ્રીકાની પ્રતો લોખંડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિચમાન છે.

૧૦૭ મોહજ્ઞાતીય પર્વતનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે 'જૈન કોન્કર-સ હેરકક' પુ. ૬ના સંયુક્ત ૮-૯ અંકમાં શ્રીમાન જિન-વિજયજી સંપાદિત જ્ઞાતાસૂત્રના અંતમાંની પ્રશસ્તિ જોવી. આ પ્રતિ પાટણના મોદીના જ્ઞાનભંડારમાં ડા. ૬ નં. ૪ માં છે.

૧૦૮ પેઠ્યકશાહ, મંડલિક અને પર્વત-કાન્હાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક પુ. ૧ અંક ૧ માંનો 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ' શીર્ષક મારો લેખ જોવો.

૧૦૯ આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ ધર્મસાગરોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે જે ગૃહસ્થોએ એકીસાથે પ્રેમપૂર્વક તે તે ગ્રંથોની નકલો કરાવી છે તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:

(ક) 'દોહ્લકિપ્રેષ્ટિના ચાસ્ય, લેખિતા પ્રથમા પ્રતિ: । જિનવાક્યાનુરક્તેન, ભક્તેન ગુણવજ્જને ॥'

—ઉત્તરાધ્યયન લઘુટીકા નેમિચન્દ્રીયા

(ખ) 'શ્રીમદહમ્મદાવાદવાસ્તવ્ય: સંઘનાયક: । સહજપાલનામાડડસીત્, પુણ્યપ્રાગ્ભારભાસુર: ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનાભરણકર્મોત્પાધ્વાન્તધ્વંસવિધિત્સયા । ગુરૂણામુપદેશેન, સ સંઘપતિરાદરાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદમાઈપ્રિયાપુત્રવિમલદાસસંયુત: । અલેખવત્ સ્વયં વૃત્તેરમુખ્યા: શતશ: પ્રતી: ॥ ૨૪ ॥

—કલ્પકિરણાવલિ પ્રશસ્તિ: ।

૧૧૦ (ક) 'લેખયિત્વા વરાન્ કલ્પાન્, લેખકૈ રૂપસંયુતાન્ । ગત્વા ચ સર્વશાલાસુ સ્વાચ્છલં ચોડપ્રસારયે(?) ॥ ૧૦ ॥

—કલ્પસૂત્ર લોંબકી જ્ઞાનભંડાર.

(ખ) ગન્ધારબન્દિરે તૌ, જ્ઞાનમલયુગલાદિસમુદયોપેતા: । શ્રીકલ્પપુસ્તિકા અપિ, દત્તા: કિલ સર્વશાલાસુ ॥'

—નિશીથચૂર્ણી પાલીતાણા અંબાલાલ જુનીલાલનો મંડાર.

સી.ડી. દલાલ, પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ આદિથી સંપાદિત પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના રીપોર્ટ વગેરે જોવા લલામણુ છે. અહીં અમે એક વાત ઉમેરીએ છીએ કે ધનાઢય લોકોએ મોટા પાયા ઉપર જે જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા છે એ ઘણા જ મહત્વના અને કિંમતી છે એમાં જરા યે શક નથી; તેમ છતાં શાસ્ત્રલેખનના કાર્યમાં સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિઓએ આપેલો નજવા જેવો જણાતો ફાળો પણ જેવેતેવો કે ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી.

લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ

લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં તેના લખાવનારાઓની પ્રશસ્તિઓ લખવામાં આવતી. એ પુસ્તકનો લખાવનાર પછી લલ્લે મોટામાં મોટો ધનાઢય હોય કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિ હોય, એ પુસ્તક લખાવનારે ચહાય તો મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય કે એક જ પુસ્તક લખાવ્યું હોય, એ દરેકની પ્રશસ્તિ તે લખવામાં આવતી જ. આ પ્રશસ્તિઓમાં પુસ્તક લખાવનારના પૂર્વજો, માતા-પિતા-અહોન-ભાઈ-પત્ની-પુત્ર-પુત્રી આદિ પરિવાર, તે સમયના રાજા, પુસ્તક લખાવનારે કરેલાં ધાર્મિક સત્કાર્યો, એના કુળગુરુ અને ઉપદેશક ધર્મગુરુ, પુસ્તક લખાવવાનું નિમિત્ત-કારણ, પુસ્તકલેખન નિમિત્તે કરેલો ધનવ્યય, જ્ઞાનભંડારો અગર પુસ્તકો ન્યાં ન્યાં ભેટ આપ્યાં હોય તે આદિ અનેક વાચતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રશસ્તિઓ લખવામાં જ્ઞાનભક્તિ કરતાં કેટલીકવાર કીર્તિલાલસાનું પલ્લું વધારે નમી પડતું. એ ગમે તેમ હો, છતાં આ જાતની પ્રશસ્તિઓ લખવાની પદ્ધતિને પરિણામે એમાંથી આપણને ઘણીએકવાર અમૂલ્ય મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોંધો સાંપડી જાય છે. તેમજ આ પ્રશસ્તિલેખનની પદ્ધતિને પરિણામે હજારો પુસ્તકો અને સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારોનો વધારો થઈ શક્યો છે એ નાનોસૂતો લાલ નથી. આ પ્રશસ્તિઓ કેટલીકવાર સંસ્કૃત પદ્યબંધ પણ હોય છે અને કેટલીકવાર સંસ્કૃત ગદ્યબંધ પણ હોય છે. કેટલીકવાર એના શ્લોક વગેરેની રચના સુંદર હોય છે અને કેટલીકવાર એ સાધારણ પણ હોય છે. કેટલીકવાર આ પ્રશસ્તિઓ સંસ્કૃત-ગુજરાતી-મારવાડી મિશ્રિત ભાષામાં પણ લખાએલી જોવામાં આવે છે.^{૧૧૧}

જે શ્રમણો પોતાની માલિકીનાં પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમાં મૂકતા તેઓ પણ તેના અંતમાં પોતાની પ્રશસ્તિ લખતા. તેમજ જે લોકો પુસ્તકોને વેચતાં લઈ જૈન શ્રમણોને આપતા તેઓ પણ પોતાની પ્રશસ્તિઓ લખાવતા.^{૧૧૨}

જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ

ઉપર અમે જ્ઞાનભંડારો લખાવવાની જે વાત કરી ગયા, એ જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઈ એમ ન માની લે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રંથો લખાવાતા હશે. પાદ-વિહારી અને વિદ્યાવ્યાસંગી જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણો દેશભરમાં ધૂમનાર હોવા ઉપરાંત દેશ-

^{૧૧૧} આ પ્રશસ્તિઓના નમૂના જોવા ઇન્ડિયન ડો. પોટર્સન, ડો. જુસ્કર, સી.ડી. દલાલ વગેરેના રીપોર્ટો જોવા.

^{૧૧૨} 'ઔપપાતિકમૂત્ર રાજપ્રતીયમૂં પું મંત્રિ છાઢાવેન ગૃહીત્વા શ્રીમુવનતુજ્જસૂરીણાં પ્રદત્તા । તૈઃ પ્રપાટલકે ક્ષિપ્તા ।'

—તાલપત્રીય પ્રતિ લીંબહી જ્ઞાનભંડાર.

ભરતી પ્રબલ અને સંપ્રદાયો સાથે હળતાભળતા હોઈ તેમને દેશસમગ્રના સાહિત્યની આવશ્યકતા પડતી. કેટલીકવાર એ આવશ્યકતા તુલના માટે હોતી તો કેટલીકવાર સમાલોચના માટે, કેટલીકવાર વાદવિવાદ માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મ અને સંપ્રદાયની ખામીઓ દેખાડી પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ સ્થાપવા માટે, કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોને પોષવા માટે તો કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોની સ્પર્ધા માટે, કેટલીકવાર વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉકેલ કરવા માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મનું વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે,—એમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું. દેશસમગ્રમાં સદાને માટે પાઠ્યારી જૈનશ્રમણોએ દેશવિદેશમાં પરિભ્રમણ કરતાં જ્યાંથી જે મળે તે વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, છંદ, અલંકાર, ન્યૈતિય, નાટક, શિલ્પ, લક્ષણશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વગેરે વિવિધ સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો સેવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ તદુપરાંત તેઓ, પારસ્પરિક ધાર્મિક સ્પર્ધા—સાહ્યારી અને ખંડનખંડનના યુગમાં દેશવિદેશમાં નિર્માણ થતા વિવિધ સાહિત્યને અનેક જહેમતો ઉઠાવી અત્યંત નિપુણતાથી તરત જ મેળવી લેતા અને તેની નકલો તેના નિષ્ણાત આચાર્યોદિને એકદમ પહોંચાડી દેતા. એ જ કારણને લીધે આજના શીર્ણવિશીર્ણ, નષ્ટબ્રજ અને વેરણ્યછેરણ થઈ ગયેલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પણ જૈનેતર સંપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીયું કે જૈન શ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિવિધ સાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે. ૧૧૩ આજના જૈનેતર પ્રજના જ્ઞાનભંડારોમાં એ પ્રજાએ પોતે લખાવેલા જૈન ગ્રંથોની નકલ ભાગ્યે જ મળશે, એટલું જ નહિ પણ એમના પોતાના સંપ્રદાયનાં ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદો જેવા માન્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે; ન્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંપ્રદાયાંતરના એવા સેંકડો ગ્રંથો વર્તમાન છે જેની ખીણ નકલ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં પણ કદાચ ન મળી શકે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈન જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર લુપ્ત અને જડ સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાણને લખાવવામાં કે સંગ્રહવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ એ માટે વિજ્ઞાનદષ્ટિ, કળાદષ્ટિ અને સાહિત્યદષ્ટિ પણ નજર સામે રાખવામાં આવતી હતી.

વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો:

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિષે આટલી ખાસ હકીકત નોંધ્યા પછી આજે પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો કયે કયે ઠેકાણે વિદ્યમાન છે એની અહીં ટૂંકી યાદી આપવી વધારે ઉપયોગી યદ્ય પડશે. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજની વસતીવાળાં નાનાંમોટાં સેંકડો ગામોમાં એની અસ્મિતા નીચે નાનોમોટો પુસ્તક-સંગ્રહ હોય જ છે; એ બધાની નોંધ આપવી શક્ય નથી, એટલે જુદાજુદા પ્રાંતમાંનાં ખાસખાસ નગરોના જે વિશાળ અને મશહૂર જ્ઞાનભંડારો અમારા ધ્યાનમાં છે તેની જ યથાશક્ય યાદી અહીં આપવામાં આવે છે:

૧૧૩ નાલંદીય બૌદ્ધ વિદ્યાવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓના પુસ્તકસંગ્રહોદિને લક્ષીને અમારું આ કથન નથી. એવા વિશાળ અને સર્વદેશીય ગ્રંથાલયોમાં સર્વે દર્શનના અને સર્વ વિષયોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એટલે અમારું આ કથન આમ જનતાને લક્ષીને છે.

ગુજરાત—પાટણ, પાલનપુર, રાધનપુર, અમદાવાદ, ખેડા, ખંભાત, છાણી, વડોદરા, પાદરા, દરાપરા, ડભોઇ, સિનોર, ભરૂચ, સુરત, મુંગાઈ વગેરે.

કાઠિયાવાડ—ભાવનગર, ઘોઘા, પાલીતાણા, લીંબડી, વઢવાણ કેમ્પ, જામનગર, માંગરોળ વગેરે
કચ્છ—કોડાપ.

મારવાડ—ખીકાનેર, જેસલમેર, ખાડમેર, નાગોર, પાલી, જલોર, મુંડારા, આહોર વગેરે.
મેવાડ—ઉદેપુર. માળવા—રતલામ.

પંજાબ—ગુજરાનવાલા, હોશિયારપુર, ઝંડિયાલા વગેરે.

યુક્ત પ્રાન્ત—આગ્રા, શિવપુરી, કાશી વગેરે. યંગાળ—ગાલુચર, કલકત્તા વગેરે.

અહીં જ્ઞાનભંડારોનાં સ્થાનોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ અર્થમાં જે સ્થળોના ભંડારો અત્યંત મહત્વના, આકર્ષક તેમજ શ્વેતાંશર મૂર્તિપૂજક જૈનોના સ્વામિત્વ નીચે વર્તમાન છે, એટલું જ નહિ પણ આ યાદી પૈકીનાં કેટલાંક ગામ-શહેરોમાં જે, ચાર, પાંચ અને દસ કરતાં પણ વધારે અને વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહો છે.

વળી પ્રાંતવાર જુદા જુદા જૈન જ્ઞાનભંડારોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ પૈકી પાટણનો સંઘનીના પાડાનો, ખંભાતનો શાંતિનાથનો અને જેસલમેરનો કિલ્લામાંનો, એ ત્રણ જ્ઞાન-ભંડારો તો કેવળ તાડપત્રીય ગ્રંથોના તેમજ સૌ કરતાં પ્રાચીન છે. આ ત્રણે ભંડારોમાં અગિયારમી સદીથી લઈ પંદરમી સદી સુધીમાં લખાએલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાયના ખીજા અર્થમાં જે જ્ઞાનભંડારો અર્વાચીન છે. પણ અર્વાચીન એટલે એાજમાં એાજાં ત્રણસો ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના સંગ્રહો તો ખરા જ. આ અર્થમાં જ્ઞાનભંડારોમાં, જે પાંચ દસ કે વીસ અને ક્યારેક ક્યારેક સો બસો તાડપત્રીય પુસ્તકો હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી શરૂ કરી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધીમાં લખાએલાં કાગળનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય છે અને ક્યારેક એમાં એ કરતાં અર્વાચીન પુસ્તકો પણ હોય છે. આ પુસ્તકસંગ્રહો પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં અર્વાચીન પુસ્તકો અને અર્વાચીન હોવા છતાં તેમાં પ્રાચીન પુસ્તકો હોવાનું કારણ એ છે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં ઉત્તરોત્તર પુસ્તકોનો ઉમેરો થતો જ રહ્યો છે. અર્થાત્ ઉપરનો દરેક ભંડાર જુદા જુદા જૈન શ્રમણો અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખાવેલાં તેમજ સંગ્રહેલાં પુસ્તકોના સૈકાએ સુધીના ઉમેરોને પરિણામે જન્મેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારો ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકી ન હોતાં તેના ઉપર સમુદાયની જ માલિકી હોય છે. પછી એ, તે તે ગામોના સંઘરૂપે હો, ગચ્છરૂપે હો યા ગમે તે રૂપે હો. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની કોઈ પણ ધાર્મિક વસ્તુ,—પછી તે ચહાય જ્ઞાનભંડાર હો, તીર્થ હો, મંદિર હો, ઉપાશ્રય હો, ધર્મશાળા હો, પાંજરાપોળ હો અથવા ગમે તે હો,—એ દરેક એક વ્યક્તિએ તૈયાર કરાવેલી હોવા છતાં એને વ્યક્તિગત સત્તા તથા ન રાખતાં સામુદાયિક સત્તા નીચે જ સોંપવામાં આવે છે. કેટલીક વાર કેટલાક શેડિયાઓના ઘરમાંના જ્ઞાનભંડાર વગેરે તેમની સત્તા નીચે હોય છે, તેમ છતાં એ કાદાચિક તેમજ આપવાદિક વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો લખાવવા માટેની આર્થિક વ્યવસ્થા જૈન ઉપાસક સંઘ તરફથી થવા છતાં એમાં કેવાં પુસ્તકો લખાવવાં, એ પુસ્તકો ક્યાંથી અને કેમ

મેળવવાં, તેમજ દેશવિદેશમાં પોતાની લાગવગ કેમ પહોંચાડવી ઇત્યાદિને લગતી દરેક જવાબદારી જૈન શ્રમણોના શિરે જ હતી. શાસ્ત્રનિર્માણથી લઈ શાસ્ત્રલેખન પર્યતની દરેક પસંદગી જૈન શ્રમણોના હાથમાં જ હતી. આજની નષ્ટબ્રહ્મ અને શીર્ણવિરૂપી દશાને અંતે પણ આટલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો એ જૈન શ્રમણોના ઉપદેશ અને તેમના સર્વતોમુખી પાંચિયને જ આભારી છે. એ જ કારણને લીધે આજના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયના પ્રત્યેક વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, જે પૈકીના કેટલાક ગ્રંથોની ખીલ નક્કલ આજે દુનિયાના પડમાં શોધી શકે જતી નથી.

જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકોનો વિભાગ

અત્યારની જેમ જૂના સમયમાં આપણે ત્યાં કાગળની વિપુલતા ન હોવાને લીધે આપણા જ્ઞાનભંડારમાંનાં અનેકવિધ નાનાંમોટાં પુસ્તકો અને તેનાં પાનાં એકબીજા સાથે સેળમેળ ન થઈ વ્યથ અને તેનો ખરાબર વિભાગ રહે, એ માટે કેટલીક વાર તે દરેક ઉપર કાચા સૂતરનો દોરો વીંટવામાં આવતો. આ આપણો સર્વસામાન્ય પ્રાચીન ક્રમ હતો એ આપણે, આપણે ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો જોતાં જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ પુસ્તક વિભાગ માટે આ દોરો આંધવાની પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવતું કે જતે દિવસે પુસ્તકો ઉપર દોરાનો કાપા પડી પુસ્તકનાં પાનાં ખરાબ થઈ જતાં અને તે પુસ્તકનું નામ વગેરે વાંચવા માટે પુસ્તકો ફેંદવાની અગવડ ઊભી જ રહેતી. આથી ઉપરોક્ત દોરાને બદલે પુસ્તકો ઉપર ત્રણ-ચારેક આંગળ પહોળા કાગળની ચીપને ગુંદરથી કે ઘઉં-ચોખાની ખેળથી ચોટીને અથવા કપડાની તેવડી જ પહોળા પટ્ટીને સીવીને બંધવાની જેમ પરોવવામાં આવતી અને તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, દાખલાંનાં કે પોથીનો નંબર, પ્રતનો નંબર તેમજ કોષકોષ વાર ગ્રંથકારનું નામ વગેરે લખવામાં આવતાં. સામાન્ય નાનાંમોટાં પ્રકરણોની પ્રતો હોય તેનાં નામોની અનુક્રમણિકા અને જે જે પાનાથી તે તે પ્રકરણાદિની શરૂઆત થતી હોય તેની નોંધ કેટલીક વાર તે પ્રતના અંતિમ પાના ઉપર અથવા કોષ વાર જુદા પાના ઉપર કરવામાં આવતી, અને ઉપરોક્ત ચીપ-પટ્ટી ઉપર પ્રારંભમાં જે પ્રકરણ હોય તેનું નામ લખી ‘આદિ પ્રકરણસંગ્રહ’ કે ‘આદિ પ્રકરણો’ એમ લખવામાં આવતું તો કેટલીક વાર ‘પ્રકરણસંગ્રહ’ એટલું સામાન્ય નામ પણ લખવામાં આવતું. આ જાતની ચીપ-પટ્ટીઓ નાનાંમાં નાની પ્રતોથી લઈ સો બસો પાનાં સુધીની પ્રતોને અને કેટલીક વાર તેથી થો વધારે પાનાંની પ્રતોને પણ પહેરાવવામાં આવતી. આથી ગ્રંથનું નામ વગેરે જાણવાની સરળતા જરૂર રહેતી, પરંતુ પુસ્તક જોવા માટે એ ચીપ-પટ્ટીને કાઢતાં ધાલતાં તે પ્રતોની આસપાસનાં ઉપરનાં પાનાં મોટે ભાગે વળીને ફાટી જતાં અને પુસ્તકોનો અકાળે નાશ થતો.

ઉપર અમે જણાવ્યું તેમ પ્રતિની આસપાસ દોરો વીંટવો અથવા કાગળ-કપડાની ચીપ-પટ્ટીને બંધવાની જેમ પહેરાવી તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખવું એ પ્રાચીન કાગળની વિશિષ્ટ સુધરેલી પદ્ધતિ જ ગણવાની જોઈએ; નહિતર મોટે ભાગે જૂના જમાનાના જ્ઞાનભંડારોની પદ્ધતિ એ જ હતી કે એક પોથી કે દાખલામાં જેટલી પ્રતો સમાઈ શકે તેટલીને એકીસાથે મૂકી તેનાં નામોની

યાદીનું એક કાગળિયું તેમાં મૂકી તેને બાંધી રાખતા, જેથી એ પોથી કે દાબડો ખોલતાં તેમાંનાં પુસ્તકો ધ્યાનમાં આવે. એમ તો ભાગ્યે જ હોતું કે પુસ્તકના ઉપર તેના માપનો કાગળ વાંટી તે ઉપર તેનું નામ વગેરે લખવામાં આવ્યું હોય. આજના જૈન જ્ઞાનભંડારો પૈકીના કેટલાયે જ્ઞાન-ભંડારો,—ખાસ કરી જૈન શ્રમણોના હાથ નીચેના જ્ઞાનભંડારો અથવા તેમના હાથે સંસ્કાર પામેલા જ્ઞાનભંડારો—અતિ સુવ્યવસ્થિત છે. તેની ટીપો વગેરે પણ એકંદરે એવી પદ્ધતિએ તૈયાર થએલી હોય છે કે જેમાંથી જોઈતાં પુસ્તકો મેળવી શકાય.

આ બધી વાત કાગળની પોથીઓ માટે થઈ. તાડપત્રની પ્રતિઓ મોટેભાગે વિષમ માપની હોઈ એકબીજા સાથે રહી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ દરેક પોથીની આસપાસ લાકડાની પાટીઓ મૂકી તેના ઉપર પ્રતિનું નામ વગેરે લખવામાં આવતું. કેટલીકવાર કાગળની પટ્ટી ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખી તેને પણ પાટી ઉપર ચોડવામાં આવતી. નાનાંમોટાં પ્રકરણની પોથી હોય તે માટે અમે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ તેની અનુક્રમણિકા જુદા પાના ઉપર લખી પ્રતિના ઉપર 'પ્રકરણ સંગ્રહ' વગેરે નામ લખાતું હતું. આ પછી પુસ્તકની વચમાં પરોવેલી દોરીથી એ પુસ્તકને બાંધવામાં આવતું હતું.

પુસ્તકની પોથીઓ અને દાબડાઓ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગ પાડેલાં એ, પાંચ, દસ કે જેટલાં બાંધી શકાય તેટલાં પુસ્તકોની આસપાસ લાકડાની પાટી કે કાગળનાં જાડાં પૂઠાંની પાટલીઓ મૂકી તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું. આ રીતે બાંધેલાં પુસ્તકોને 'પોથી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પોથીઓને ઘણીવાર છૂટી રાખવામાં આવે છે અને દોષદોષ વાર લાકડા વગેરેના દાબડામાં પણ રાખવામાં આવે છે. દાબડામાં રખાતાં પુસ્તકો મોટેભાગે છૂટાં જ રાખવામાં આવતાં અને તેના ઉપર કપડાનું જાડું મજબૂત ડબ્બ બંધન લપેટવામાં આવતું, જેથી પુસ્તકોને ભેજ વગેરે વાતાવરણની અસર ન થાય તેમજ એકએક તેમાં જીવડાં વગેરે પણ ન પડે. આ બધી વ્યવસ્થા કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પ્રતો લંબાઈ-પહોળાઈમાં વિષમ પ્રમાણની હોઈ એકથી વધારે પ્રતો સાથે રહી શકતી નથી. એટલે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ તેના ઉપર પાટીઓ અને દોરી બાંધી તે ઉપર યાદીનું મજબૂત એકવડું કે બેવડું બંધન બાંધવામાં આવતું હતું અને એ બંધન બાંધેલી પોથીને લાકડાના દાબડામાં રાખતા હતા. મોટેભાગે દાબડામાં રખાતી તાડપત્રીય પ્રતિને બંધન બાંધવામાં નહોતું આવતું.

પોથીઓ માટે પાટી—પાઠાં—પૂઠાં

પુસ્તકનાં પાનાં વળી ન જાય, તેની દોરો ખરી કે ઘસાઈ ન જાય તેમજ એ પુસ્તકોની પોથી બરાબર બાંધી શકાય એ માટે એની ઉપરનીએ પાટી, પાઠાં, પૂઠાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે મોટે ભાગે સીસમ, સાગ વગેરેના લાકડામાંથી બનાવેલી પાટીઓ

હોય છે. આસ કરીને લાંબાં તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે લાકડાની પાટીઓ જ હોય છે. આ પાટીઓ ઘણી વાર સાદી જ હોતી અને ઘણી વાર એ પાટીઓને જૈન તીર્થંકરોનાં પંચ કલ્યાણુક, તેમના પૂર્વજન્મના જીવનપ્રસંગો, નેમિનાથનો વિવાહ, પ્રાચીન મહાપુરુષો કે આચાર્યોના જીવનપ્રસંગો, તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી વગેરેનાં અનેક ભાવવાહી સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવામાં પણ આવતી. કેટલીક વાર નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતોની આસપાસ લાકડાની પાટીઓને બહુલે કાગળ ચોટીને બનાવેલી પાટીઓ અને કાગળના અર્ધચોખંડા દાખડાઓ પણ રાખવામાં આવતા.

કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ પણ ક્યારેક ક્યારેક ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગળ, નેમિનાથની જ્ઞાન, સમવસરણુ વગેરે ચીતરેલી તેમજ સાદી લાકડાની રંગીન પાટીઓ મૂકવામાં આવતી; તેમ છતાં મોટે ભાગે એ પુસ્તકો માટે કાગળનાં પૂઠાંનો ઉપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં કરાયો છે. આ પૂઠાં ઉપર કેટલીક વાર સાદાં તેમજ રેશમી, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે ભરત ભરેલાં રેશમી કિંમતી કપડાં ચોડવામાં આવતાં; કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર સોનેરી રૂપેરી આદિ રંગથી વેલ વગેરે ચીતરવા ઉપરાંત એના ઉપર ધાર્મિક પ્રસંગસૂચક મહત્વની ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૧-૨-૩-૫-૬); કેટલીક વાર એના ઉપર અજ્ઞયળી ઉત્પન્ન કરે તેવી વાંસની સળીઓની તેમજ કાચનાં કીડીઓ વગેરેની ગૂંથેલી બળીઓ લગાવવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૪-૮); કેટલીક વાર કાગળના ઝીણા કાતરકામ નીચે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે રંગવિરંગી રેશમી કે સુતરાઉ કપડાના ટુકડાઓને ચોડી ભાતો પાડતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦માં આ. નં. ૬); કેટલીક વાર એ પૂઠાં ઉપર ચામડું મઢીને તેના ઉપર પણ ભાત પાડવામાં આવતી અને કેટલીકવાર સાદાં ખાદીનાં સુતરાઉ કપડાં પણ મઢવામાં આવતાં. આ પ્રમાણે કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ રાખવાનાં પાઠાં અને પૂઠાંમાં તેના બનાવનારાઓ પોતાનું કલાકૌશલ્ય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિભરી લાગણીને અનેક રીતે પ્રગટ કરતા.

પુસ્તકબંધવા માટેની પાટીઓ તેા સામાન્યરીતે એકવડી જ રહેતી; પણ જ્યારે એ પુસ્તકને વાંચવાના કામમાં લેવું હોય ત્યારે તેને રાખવા માટેનાં પૂઠાં દોઢિયાં, બેવડાં કે અઢિયાં બનાવવામાં આવતાં, જેથી એની બેવડાંમાં દબાએલું પુસ્તક અથવા પુસ્તકનાં પાનાં હવાથી ઊડવા ન પામે તેમજ તેને ઉપાડતાં તે એકાએક નીકળી કે પડી ન જાય. કેટલીકવાર દોઢિયાં પાઠાંમાં મૂકેલાં પાનાં બરાબર દાખમાં રહે એ માટે તેના ઉપર બોરિયા વાળી રેશમી કે સુતરાઉ પાટીને નાડાની જેમ બાંધી રાખવામાં આવતી, જેથી પાઠાંના ખુસ્લા રહેતા મોઢાને બોરિયું ખેસવી દબાવી દેવામાં આવતું. આ દોઢિયાં, બેવડાં આદિ પૂઠાંને ‘પાઠાં’ તરીકે ઓળખવામાં આવતાં.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક જાતનાં પાટી-પાઠાં-પૂઠાંનો ઉપયોગ, પુસ્તક સુરક્ષિત રહી શકે, બરાબર બંધાઇ શકે, વાંચવામાં સુગમતા રહે, તેનાં પાનાં એકાએક ઊડી, વળી કે પડી જાય નહિ તેમજ પુસ્તકને બેજ આદિની અસર ન થાય એ માટે કરવામાં આવતા—આવે છે.

બંધન

પુસ્તકો ચાલુ વાંચવાનાં હોય કે ભંડારમાં મૂકવાનાં હોય, પણ એ બંધાંધને બહારના

સૂકા કે ભીના વાતાવરણની અસર ન થાય, એ પુસ્તકો મેલાં ન થાય તેમજ હવાથી એનાં પાનાં ઊડવા ન પામે, એ માટે એ પુસ્તકોને અંધન આંધવામાં આવતાં. આ અંધનો સામાન્યરીતે સુતરાઉ જ હોતાં, તેમ છતાં ખાસ માનનીય કલ્પસૂત્રાદિ જેવાં શાસ્ત્રો માટેનાં અંધનો રેશમી હોતાં. દાખડા ઉપર અને તાડપત્રીય પોથીઓ ઉપર આંધવાનાં અંધનો ઝાડ ખાદીના કપડાનાં બનતાં. મુખ્યત્વે કરીને એ એકવડાં જ હોતાં, તેમ છતાં ઘણીવાર એ એવડા ખાદીના કપડાનાં પણ થતાં અને કેટલીકવાર ખાદી અને મશરૂનાં કપડાંને એવડાં સીવીને તૈયાર કરવામાં આવતાં.

પાટી-પટ્ટી

પુસ્તકની પોથીઓ, દાખડા આદિ ઉપર આંધેલાં અંધનો છૂટાં ન પડી જાય એ માટે તેના ઉપર એક-સવા આંગળ પહોળા પાટી—પટ્ટી વીંટવામાં આવતી. આ પાટી ઘણીવાર રેશમી પણ હોતી અને ઘણીવાર એ સુતરાઉ પણ હોતી. આ પાટીઓમાં કેટલીકવાર તેના ગૂંચનારાઓ સુંદર દુહાઓ, પદ્યો, પાટી-પટ્ટીના માલિકનાં નામો વગેરે પણ ગૂંચતા હતા, જેના નમૂના આજે પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

દાખડાઓ

પુસ્તક રાખવા માટેના દાખડાઓ લાકડાના, કાગળના તેમજ ચામડાના બનાવવામાં આવતા હતા. એ બધાનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવામાં આવે છે:

લાકડાના દાખડાઓ

લાકડાના દાખડાઓની બનાવટથી તો આપણે સૌ પરિચિત જ છીએ, એટલે એને અંગે માત્ર એક જ વાત જણાવવાની રહે છે કે જેમ આજકાલ કબાટ, ખુરસી, મેજ, બાંકડા વગેરે દરેક બતના ફર્નિચરને પોલિશ કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં આપણે ત્યાં દરેક લાકડાની વસ્તુને જીવાત ન લાગે તથા બેજ વગેરેથી એ તરડાઈ કે ફાટી ન જાય એ માટે ચંદ્રસનો રોગાન તેમજ તેનાથી મિશ્રિત રંગો લગાવવામાં આવતા હતા અને એ જ રીત આપણા પુસ્તક ભરવાના ડબ્બાઓ માટે અખત્યાર કરવામાં આવી છે. આ રંગ દાખડાઓના બહારના ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

કાગળના દાખડાઓ

નકામા પડી રહેતા કાગળોને ઉપરાઉપરી ચોડીને અથવા એ કાગળોને ફૂટીને તેમાં મેથી વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થો બેળવી એ ફૂટાના સુંદર સફાઈદાર દાખડાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેના ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું વગેરે મઢવામાં આવતું. કેટલીક વાર કપડું વગેરે ન મઢતાં તેના ઉપર રોગાન મિશ્રિત રંગો ચડાવવામાં આવતા અને તે ઉપર ચૌદ સ્વાન, અષ્ટમંગલ, નેમિનાથની બન, તે તે સમયના વર્તમાન આચાર્યોની ધર્મદેશના, તીર્થંકરનાં કથાણુકો અને જીવનપ્રસંગો વગેરે ખાસ ખાસ ધાર્મિક પ્રસંગોનાં સુંદર ભાવવાહી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં. (બુઓ ચિત્ર નં. ૮ આ. નં. ૨).

તાડપત્રીય પુસ્તકોની લાંબી પ્રતોની ઉપરનીચે લાકડાની પાટીઓ મૂકી, તેને દોરી વડે બાંધી, તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું અથવા એ પોથીઓને લાકડાના ડબ્બામાં રાખતા; પરંતુ નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતો ઉપર કેટલીક વાર લાકડાની પાટી ન રાખતાં કાગળના પૂઠાંના તૈયાર કરેલા અર્ધચોખંડા,—નેવાંનું પાણી ઝીલવા માટે રાખવામાં આવતા પરનાળાના,— આકારના દાખડામાં એને રાખતા અને તેની વચમાં પરોવી રાખેલી દોરી એના ઉપર વીંટવામાં આવતી. આ જાતના દાખડાઓની વચમાં રાખેલાં પુસ્તકો અત્યંત સુરક્ષિત રહેતાં. આ કાગળના દાખડા ઉપર માત્ર બંધન બાંધવામાં આવતું; લાકડાના દાખડાની એને માટે જરૂરત રહેતી નહિ. પરનાળા આકારના આ કાગળના દાખડા ઉપર મોટે ભાગે લાલ અને કાઠક વાર ઘોળા રંગનું આદીનું કપડું મઢવામાં આવતું. પાટણુ વગેરેના જ્ઞાનભંડારમાં આ જાતના દાખડા કેટલી યે પોથીઓ માટે બનાવેલા છે, જેમાંના કેટલાક તો પાંચપાંચ શતાબ્દીઓના વાયરા આઠ ચૂક્યા છે અને કેટલાકે તો એ કરતાં પણ વધારે શતાબ્દીઓ વીતાવી છે.

ચામડાના દાખડાઓ

ઉપર જણાવેલા કાગળના દાખડા ઉપર જેમ કપડું વગેરે મઢવામાં આવે છે તેમ તેના ઉપર ચામડું પણ મઢવામાં આવતું અને તેના ઉપર આજકાલ જેમ પ્રેસમાં પૂઠાં ઉપર ઓર્ડર વગેરેની ભાતો પાડવામાં આવે છે તેમ ભાતો પણ પાડવામાં આવતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ આ નં. ૧) આ પ્રમાણે ચામડું મઢેલા દાખડાઓને અમે ચામડાના દાખડા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ દાખડાઓનો જુદો પરિચય આપવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ જાપેલાં પુસ્તકો ઉપર ચામડાનાં પૂઠાં બ્લેઈ કેટલાક લોકો અપવિત્રતાની વાતો કરી એ સામે ખૂબ જ અણગમે ઊભો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર એ સામે તેમજ તેવી બીજી વસ્તુઓ સામે અણધરતી ધમાલ કરી મૂકે છે. તેમનું ધ્યાન અમે દોરીએ છીએ કે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંનાં પુસ્તકો, ગુરુકાઓ વગેરેનાં પૂઠાં પાટીઓ માટે ચામડાનો ઉપયોગ બહુ જ છૂટથી થયેલો જોવાય છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોનાં આદિ અંતનાં પાનાંને ઘસારો ન લાગે તેમજ તે જીર્ણ ન થાય એ માટે તેની ઉપરનીચે તાડપત્રનાં પાનાંના અલાવમાં ચામડાની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવતી હતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૨)

ચંદનના દાખડા

સામાન્ય રીતે પુસ્તકો રાખવા માટે લાકડાના જે ડબ્બાઓ બનાવવામાં આવતા તે સમગ્ર વગેરે ચાલુ લાકડામાંથી બનાવાતા, પરંતુ સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી કલ્પસૂત્રાદિ જેવા કિંમતી તેમજ માન્ય ગ્રંથો રાખવા માટે ચંદન, હાથીદાંત વગેરેના દાખડાઓ તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાં એ મહાર્થ પુસ્તકોને રાખવામાં આવતાં—આવે છે. આ દાખડાઓ કેટલીક વાર તફન સાદા હોય છે અને કેટલીક વાર તેના ઉપર સુંદર કોરણી અને સુંદર પ્રચંગો કોતરેલા પણ હોય છે.

પોથી અને દાખડા ઉપર નંચરો

ઉપર પ્રમાણે તૈયાર થયેલી પોથીઓ અને દાખડા ઉપર પોથી નંચર અને દાખડા નંચર

નોંધવામાં આવતા. આ નંબરો ઘણું કરીને ૧,૨,૩,૪ વગેરે સંખ્યામાં જ લખાતા હતા; તેમ છતાં કેટલીક વાર એ દાખડાઓ ઉપર જૈન ચોવીસ તીર્થકરો, વીસ વિહરમાન તીર્થકરો, ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરો (મુખ્ય શિષ્યો) આદિનાં નામોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવતો હતો. દા.ત. જૈન ચોવીસ તીર્થકરોનાં નામ અનુક્રમે ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ વગેરે છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોમાંના દાખડાઓ ઉપર નંબર કરવા હોય ત્યારે એક, બે આદિને બદલે પહેલા દાખડા ઉપર ઋષભદેવ, બીજા ઉપર અજિતનાથ, ત્રીજા ઉપર સંભવનાથ યાવત્ ચોવીસમા દાખડા ઉપર ચોવીસમા જૈન તીર્થકર મહાવીરનું નામ લખવામાં આવતું. આથી વધારે દાખડાઓ હોય ત્યારે વીસ વિહરમાન તીર્થકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે દાખડા ઉપર સંખ્યા લખવાને બદલે આવાં તીર્થકર આદિનાં વિશેષ નામો પણ લખવામાં આવતાં.

પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે

ઉપર અમે જે પોથીઓ અને દાખડાઓનો નિર્દેશ કરી ગયા એ બધાને ઉદર આદિથી સુરક્ષિત રાખવા માટે લોઢાના કે પિત્તળના ચાપડાવાળી મોટી મોટી મજબૂત પેટીઓ અને પટારાઓ ધનાવવામાં આવતા અને તેમાં એ પોથી-દાખડાઓને સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવતાં હતાં. કેટલેક કેસો આને માટે મજબૂત કપાટો અથવા ખાનાંવાળાં ભંડકિયાં ધનાવવામાં આવતાં હતાં. પુસ્તક રાખવા માટે તેમજ કાઢવા માટે પેટી પટારા કરતાં આ કપાટો અને ભંડકિયાં વધારે અનુકૂળ રહેતાં. પાટણ વગેરે કેટલાંયે સ્થળોના પ્રાચીન ભંડારોને પટારામાં રાખવામાં આવતા હતા અને કેટલાંયે સ્થળોના ભંડારોને કપાટ તેમજ ભંડકિયાંમાં રાખવામાં આવતા હતા. આજકાલ ઘણેખરે સ્થળે આ પરિપાટી બદલાવા છતાં હજુ પણ ઘણે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો રાખવા માટે પેટી પટારા ભંડકિયાં વગેરે વાપરવામાં આવે છે. પેટીનો આકાર અને તેનું માપ નાનું હોય છે જ્યારે પટારાનું માપ મોટું હોય છે. પટારાને 'પેટારા' અને 'મજૂસ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ચોખાસાનો બેજ વગેરે પુસ્તકને ન લાગે તેવી સુરક્ષિત રીતે ભીંતમાં કરેલાં ઊંડાં કપાટોને 'ભંડકિયાં' કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારની ટીપ

પ્રાચીન સમયમાં જ્ઞાનભંડારોની ટીપો એટલેકે પુસ્તકોની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ બાલુવાનું આપણી પાસે ખાસ કશું જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે,—અર્થાત્ એમાં જેમ દાખડાનો નંબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્ર-સંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસંવત, લેખનસંવત, વિષય, ગ્રંથની લંબાઈ-પહોળાઈ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે,—તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર દાખડો, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્રસંખ્યા અને કોષકોષ વાર ગ્રંથકારનું નામ એટલું જ નોંધવામાં આવતું. અહીં એક વાન રપટ કરવી ઉચિત જણાય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે તેવી ટીપો જૂના જમાનામાં નહિ જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોષને સર્વથા ખ્યાલ સરખો થે નહિ હોય એમ માનવાને

કશું જ કારણ નથી. આના પુરાવા રૂપે અમે કોઇ વિદ્વાન જૈન શ્રમણની બનાવેલી વૃહદ્દિપ્તિકા^{૧૧૪} નામની યાદી અને એવી જ બીજી છુટક નોંધો આપી શકીએ છીએ, જેમાં તે તે ગ્રંથોની યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. ધણીખરી વાર એમ બને છે કે ચાલુ જમાનામાં કાંઈ નવું જોવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લેવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ કે જાણે જૂના જમાનાના લોકોને આવી બાબતનો કશો ખ્યાલ જ નહિ હોય. આ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ આજે ભારતને ખૂણે ખૂણે દરેક વિષયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધમાં એવી અનેકાનેક બાબતો નોંધી છે અને બીજી એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું જેથી એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો દૂર થાય.

કેટલાંક ઉદાહરણો તો અહીં જ આપી દઈએ: ચાલુ જમાનામાં નિર્ણયસાગર ગ્રંથ તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૃત્તરત્નાકર, જન્દ:શાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં ગણ્ય વગેરેની સ્થાપનાયુક્ત એ ગ્રંથોનું સંપાદન જોયા પછી આપણને પ્રથમ નજરે એમ જ લાગી જાય છે કે જૂના જમાનાના વિદ્વાનોને આ જાતનો ખ્યાલ જ નહિ હોય; પરંતુ આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે એની ખાત્રી આ નિબંધમાં આપેલ ‘અજિતશાંતિરત્નવન’ના પાનાનું ચિત્ર જોતાં થઈ જશે, જેમાં ગણ્યસ્થાપના, તેના નામનો નિર્દેશ, ઇંદનું લક્ષણ વગેરે બરાબર આપવામાં આવ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૧). આ સિવાય જેમ અત્યારે ગ્રંથોમાં પાર્શ્વતરો, પર્વાધારી, ટિપ્પણીઓ વગેરે કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના માર્ગિનમાં-હાંસિયામાં તે કરવામાં આવતું (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). ચાલુ જમાનામાં જેમ ગ્રંથસંપાદનમાં પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ આદિ અનેક જાતનાં ચિહ્નો કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં ગ્રંથને વિશદ તેમજ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક જાતનાં ચિહ્નો, સંકેતો વગેરે કરતા હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮), જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ.

જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના

પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો સાથે સંબંધ ધરાવતી ‘જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના’ વિષે પણ અહીં ટૂંક ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નથી એમ ધારી જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે ક્યાં રહી કરતા, તેમને જોઈતાં પુસ્તકાદિને લગતી સામગ્રી કોણ પૂરી પાડતું, તેઓ ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે શાના ઉપર લખતા, તેમના ગ્રંથો માટે સહાયકો અને શોધકો કોણ રહેતા, એ ગ્રંથોની પ્રથમ નકલ કોણ લખતા તેમજ વધારાની નકલો ઉતારવા માટે શી વ્યવસ્થા રહેતી, ગ્રંથોના અંતમાંની પ્રશસ્તિઓમાં શી શી હકીકત નોંધવામાં આવતી, ઇત્યાદિ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

ગ્રંથરચનાનું સ્થાન

જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરવા માટે જ્યાં ખાસ ખાસ પુસ્તકસંગ્રહો હોય ત્યાં જઈ સાહિત્ય-રસિક ધર્માત્મા ધનાઢય ગૃહસ્થોની વસતિમાં અથવા એ ધનાઢય ગૃહસ્થોએ કરાવેલ પૌપધશાલા, ચૈત્યમંદિર આદિમાં રહી ગ્રંથરચના કરતા હતા, ત્યાં તેમને એ વસતિ અથવા ચૈત્યના માલિક અગર સંચાલક પાસેથી ગ્રંથરચના સમયે જોઈતી દરેક સાધનસામગ્રી તેમજ પુસ્તક વગેરે મળી

^{૧૧૪} ‘વૃહદ્દિપ્તિકા’ જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ. ૧ અં. ૨માં શ્રીમાન જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરી છે.

જતાં. જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના કરવા માટે ગુજરાતની ભૂમિમાં પાટણ, થરાદ, ગાંધી, હારીજ, પાલનપુર, ઘોળકા, ધંધુકા, ખંભાત જેવાં સંખ્યાબંધ કેન્દ્રો હતાં. આ જ રીતે મારવાડ, મેવાડ, માળવા વગેરે દેશોમાં પણ એવાં કેન્દ્રો હતાં, તે છતાં જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના માટે ગુજરાતની ભૂમિ જેટલી અનુકૂળ રહી છે તેટલી ખીજી નથી રહી. જેટલાં સાધનસામગ્રી તેમજ વાતાવરણ ગુજરાતની ભૂમિમાં મુલભ અને અનુકૂળ હતાં તેટલાં ખીજે ક્યાંયે નહોતાં. ખાસ કરીને પાટણ વર્યા પછી ગ્રંથરચના માટે ગુજરાત અને મુખ્યત્વે કરીને ખુદ પાટણની ભૂમિ જૈનાચાર્યોનું મથક જ બની ગઇ હતી. જૈન આગમો તેમજ એ સિવાયના મહાન ધર્મગ્રંથોની સમર્થ ટીકાઓ તથા વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, દાર્શનિક ગ્રંથો, કથાસાહિત્ય, રતોત્રસાહિત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યનું વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન તે પછી જ થઇ શક્યું છે; માનો મૂળર ધરાના વિકાસ સાથેસાથે જૈન પ્રજા અને જૈન સાહિત્ય ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચી શક્યાં. પ્રાચીન ગ્રંથોના અંત-માંની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમાં,—પાટણની^{૧૧૫} સૌવર્ણિક નેમિચંદ્ર, સૌવર્ણિક આશાવર,

૧૧૫ (ક) 'અળહિલપાટકનગરે, સૌવર્ણિકનેમિચંદ્રસત્કાયામ્ । વરપૌષધશાલાયાં, રાજ્યે જયસિંહભૂપસ્ય ॥'

—પાક્ષિકસૂત્રટીકા યશોદેવીયા ૧૧૮૦ વર્ષે કૃતા

(ખ) 'અળહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આશાવરસૌવર્ણિકવસતૌ વિહિતા ... ॥'

—વન્ધસ્વામિત્વ હારિભદ્રીયા વૃત્તિ: ।

(ગ) 'અળહિલવાડપુરમ્મી, સિરિકમ્નરાહિવમ્મિ વિજયન્તે । દોહટ્ટિકારિયાએ, વસહીએ સંઠિણં ચ ॥'

—મહાવીરચરિત્ર પ્રાકૃત ૧૧૪૧ વર્ષે કૃતમ્

'અળહિલપાટકનગરે, દોહહિસચ્છેષ્ટિસત્કવસતૌ ચ । સંતિષ્ઠતા કૃત્યેયં, નવકરહરવત્સરે ૧૧૨૯ ચૈવ ॥'

—ઉત્તરાખ્યયન લઘુટીકા નેમિચંદ્રીયા

(ઘ) 'સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા—મુત્તેસ: કવિચક્રમસ્તકમણિ: શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોષકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—દાક્ષિણ્યૈ: કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌષધશાલાયાં, પુરેઽળહિલપાટકે । નિઘપ્ત્યૂહમિદં પ્રોક્તં ... ॥'

—સોમપ્રમીય મુમતિનાથચરિત્ર

અ: (ઘ) ઉત્તરે: અમે શ્રીમાન જિનવિજયથ સંપાદિત દ્રૌપદીસ્વયંવરનાટકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધે છે.

(ઙ) 'અળહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આશાપૂરવસત્યાં, વૃત્તિસ્તેનેયમારચિતા ॥'

—આગમિકવસ્તુવિચારસાર પ્રકરણ હારિભદ્રી વૃત્તિ: (૧૧૭૨ વર્ષે)

(ચ) 'અષ્ટાવિંશતિયુક્તે, વર્ષસહસ્રે શતેન ચામ્યધિકે । અળહિલપાટકનગરે, કૃતેયમચ્છુપ્તધનિવસતૌ ॥'

—ભગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા ।

(છ) 'વમુલોચનરવિવર્ષે, શ્રીમચ્છ્રીચંદ્રમૂરિમિર્દંધ્યા । આમઢવસાકવસતૌ, નિરયાવલિશાસ્ત્રવૃત્તિરિયમ્ ॥'

—નિરયાવલિકાસૂત્રવૃત્તિ ।

श्रेष्ठी होड्टी, धनियकवती सिद्धपाल, आशापूर, अञ्छुभक, आभउवसाक आदिनी, पालनपुरनी^{११९} माह्ह आदिनी, घोणडानी^{१२७} अकुव अने नंदिश आदिनी, श्रीनलकभां^{११८} धरणीधर आदिनी इत्यादि अनेकानेक वसतिओ अने पौषधशालाओनां तेमज ते सिवाय जैत्य^{११८} अने जैत्यवासी मुनिओनां स्थान^{१२०}आदिनां नामे आपणुने मणी रळे छे, जयां रही जैनाचार्योओ अंधरयना करी छती. जयां आवी वसतिओ नहोती त्यां जीजंजीजं येज्य स्थानोभां रही अंधरयना करवाभां आवती.

अंधरयन

अंधरयना करती वपते अंधकारे तेमना अंधना काया भरडाओ पथरपाटी—स्सेट अथवा

११६ 'प्रह्लादनपुरनगरे, त्रिबिन्दुतिथिवत्सरे १५०३ कृतो ग्रन्थः । माह्नुभावकवसतो, समाधिसंतोषयोगेन ॥'

—पृथ्वीचन्द्रचरित्र जयसागरीय

११७ 'चतुरधिकविंशतियुते, वर्षसहस्रे शते च सिद्धेयम् । धवलकूपरे वसतो, धनपत्योर्वकुलनन्दिकयोः ।'

—पंचाशकटीका अभयदेवीया

११८ 'संवत् १२९५ वर्षे अयेह श्रीमन्नलके समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराजश्रीमज्जयतुमिदेवकल्याण-विजयराज्ये महाप्रधानपंच० श्रीधर्मदेवे सर्वसुद्राव्यापारान् परिपंथयनीत्येव काले प्रवर्तमाने श्रीऊपकेशवंशीय-सा० आसापुत्रेण श्रीचित्रकूटवास्तव्येन चारित्रिचूडामणिश्रीजिनवल्लभसूरिसन्तानीयश्रीजिनेश्वरसूरिपदपंकजमधु-करेण श्रीशत्रुंजयोज्जयंतादितीर्थसाध्यात्राकारणसफलीकृतसंधमनोरथेन सुगुरूपदेशश्रवणसंजातश्रद्धातिरेकप्रारब्ध-सिद्धान्तादिसमस्तजैनशास्त्रोद्धारोपक्रमेण अथ सा० सल्लाकेन भ्रातृदेदासहितेन कर्मस्तवकर्मविपाकपुस्तिका लेखिता पंच० धरणीधरसालायां पंच० चाहडेन ।'

—कर्मस्तवकर्मविपाकटीका पुष्पिका. नं. २२३ जेसलमेर हानभंडार ।

११९ (क) 'अब्दानां शकटपतेः, शतानि चाष्टौ गतानि विशल्या । अधिकान्येकाधिकया, मासे चैत्रे तु पञ्चम्याम् ॥ नीतं समाप्तिमेतत्, सिद्धांतिकयक्षदेवशिष्येण । प्रतिचरणायाः किञ्चिद्, व्याख्यानं पार्श्वनाम्ना तु ॥ श्रावको जम्बुनामाख्यः, शीलवान् सुबहुश्रुतः । साहाय्याद् रचितं तस्य, गम्भूतायां जिनालये ॥

—श्रावकप्रतिक्रमणवृत्ति ।

(ख) 'श्रीमदणहिल्लपाटकनगरे केशीयवीरजिनभवने । रचितमदः श्रीजयसिंहदेवनपतेश्च सौराज्ये ॥'

—नवतत्त्वभाष्यविवरण यशोदेवीय (११७४ वर्षे)

(ग) 'सिरिधवलभंडसालियकारविए पाससामिजिणभवणे । आसावह्लिपुरीए, ठिएण एयं समाढत्तं ॥'

'अणहिल्लवाडपत्तणे, तयणु जिणवीरभंदिरे रम्भे । सिरिसिद्धरायजयसिंहदेवरज्जे विजयमाणे ॥'

—चन्द्रप्रभचरित्र प्राकृत यशोदेवीय (११७८ वर्षे)

(घ) 'वारसतितीसुत्तरवरिसे दीवूसवम्मि पुण्णदिणे । अणहिल्लपुरे एयं, समत्थियं वीरभवणम्मि ॥'

—अरिष्टनेमिचरितम् रत्नप्रभीयम् ।

१२० 'छत्तावह्लिपुरीए, मुणिअंबेसरगिहम्मि रइयमिमं ।'

—गुणचन्द्रीय महावीरचरित्रं.

લાકડાની પાટી^{૧૨૧} વગેરેમાં લખતા હતા અને તેના ઉપર બરાબર નક્કી થઇ ગયા પછી નકલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી તેની વ્યવસ્થિત અને શુદ્ધ નકલો કરતા હતા.

ગ્રંથરચનામાં સહાયકો

ગ્રંથરચના સમયે ગ્રંથકારોને પ્રતિઓમાંના પાઠભેદો તારવવા, તેમાં ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, ગ્રંથરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી ઇત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો અને શ્રમણો જ મદદગાર રહેતા.^{૧૨૨} કેટલીક વાર વિદ્વાન ઉપાસકો^{૧૨૩} પણ એ જાતની સહાય કરતા.

ગ્રંથસંશોધન

ઉપર પ્રમાણે વિદ્વાન શ્રમણો કે શ્રાવકોની સહાયથી ગ્રંથ રચાઇ ગયા પછી એ ગ્રંથમાં કોઇ જાતની ખામી કે અસ્પષ્ટતા રહેવા ન પામે એ માટે એ કૃતિઓને તે તે જમાનામાં પ્રૌઢ તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞ મનાતા વિદ્વાન આચાર્યોદિની સેવામાં રણુ કરવામાં આવતી અને તેમના તપાસી લીધા પછી તેના ઉપરથી બીજી નકલો ઉતારવામાં આવતી. કેટલીક વાર કેટલાક ઉતાવળીયા શ્રમણુ વગેરે ગ્રંથનું સંશોધન થયા પહેલાં તેની નકલો ઉતારી લેતા, જેનું પાછળથી સંશોધન થતાં તે ગ્રંથમાં દ્વિધીભાવ અને પાઠભેદોની વિષમતા ઉભાં રહેતાં. કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપણે કેટલીક વાર વિષમતાભર્યા પાઠભેદો જોઇએ છીએ તેનું આ પણ એક કારણ છે.

ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા

ઉપર મુજબ ગ્રંથનું સંશોધન થઇ ગયા પછી એ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણવા માટે કોઈપણ સાધુને એ નકલ આપવામાં આવતી અને તે સાધુ ‘બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક’ને હિસાબે આખા ગ્રંથના અક્ષરો ગણીને શ્લોકસંખ્યા નક્કી કરતો. જ્યાં પાંચસો કે હજાર શ્લોક થાય ત્યાં પ્રન્યામ્નં લખીને એ શ્લોકસંખ્યા નોંધવામાં આવતી હતી. કેટલીક વાર સો સો શ્લોકને અંતરે પણ એ શ્લોકસંખ્યા નોંધવામાં આવતી હતી અને કદાચ એમ કરવામાં ન આવે તો છેવટે ગ્રંથના અંતમાં સર્વપ્રન્યામ્નં કરીને તે ગ્રંથનું પ્રમાણુ નોંધવામાં આવતું.^{૧૨૪}

૧૨૧ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૬.

૧૨૨ (ક) ‘અણહિલ્લવાડયપુરે, રઘવ્યં સિજ્જંસસામિણો ચરિયં । સાહજ્જેણં પંડિયજિણંચંવગ્ગિસ્સ સીસસ્સ ॥૨૦॥’

—ભગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા

(ઘ) ‘સાહેજ્જં સવ્વેહિં, કયં.....સમિત્થ ગંધમ્મિ । નયકિત્તિબુદ્ધેણં પુણ, વિસેસઓ સોહણાઈહિં ॥’

—અરિષ્ટનેમિચરિત્ર રત્નપ્રભીય ।

૧૨૩ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૧૬ (ક).

૧૨૪ (ક) ‘અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ, ષટ્ શતાન્યથ ષોડશ । ઇત્યેવં માનમેતસ્યાઃ, શ્લોકમાનેન નિશ્ચિતમ્ ॥’

—ભગવતીવૃત્તિ અમયદેવીયા

(ઘ) ‘પ્રત્યક્ષરં નિરૂપ્યાસ્ય, પ્રન્યમાને વિનિશ્ચિતમ્ । અનુષ્ટુભાં સહસ્રાણિ, ત્રીણિ સપ્ત શતાણિ ચ ॥’

—જ્ઞાતાચર્મકયાંગટીકા અમયદેવીયા

ग्रंथनी पहेली नकल-प्रथमादर्श

ग्रंथरचना तथा पछी तेनुं संशोधन करवा माटे ग्रंथकारनी भूण नकल विद्वानोना हाथमां भूकवामां आवती. अे हाथप्रति गमे तेटली स्वच्छ करवामां आवी होय तेभ छतां तेमां सुधारोवधारो, येरभूस, नवो उमेरो आदि तथा पिना न न् रडे; अेटले तेना उपरथी नवी स्वच्छ नकल उतारवा माटे अे प्रति विद्वानशिष्योने आपवामां आवती. अे उपरथी अे श्रमज्जो परापर शुद्ध तेभज्जि विद्द, विभाग वगेरे करी नवी नकल तैयार करता, जेने प्रथमादर्श तरीके ओणभवामां आवती.^{१२५} आवी अेक नकल तैयार तथा पछी ते उपरथी वधारानी भीष् नकलो धनाढ्य गृहस्थो लेभजे पासो लभावना अने क्रेटकीक वार जैन साधुओ स्वयं लभता^{१२६} लभावता. ग्रंथकारो जे पोते भूण प्रतिभासंपन्न होय तेभज्जि ग्रंथरचनानुं कार्य पाहांतर वगेरेनी गडभयलवाणुं न होय तो साधारण्य येरभूसवाणी तेभना हाथनी न् नकल प्रथमादर्श-सौ पहेली नकल तरीके गणाती.^{१२७}

ग्रंथनी प्रशस्ति

ग्रंथनुं संशोधन, श्लोकसंख्या तेभज्जि तेनी स्वच्छ नकल यध तथा पछी ग्रंथकारो ग्रंथना अंतमां प्रशस्ति लभता. अे प्रशस्तिमां ग्रंथकारनी पोतानी सुरपटुपरंपरा, ग्रंथरचनाना सदायडे, ग्रंथरचनामां जे समविषयताओ अनुभव थयो होय ते, ग्रंथने शोधनार, जे गाम के शहरेमां जे राजना राज्यामां अने जेनी वसति-मकानमां रही ग्रंथरचना करी होय ते, प्रथम नकल अथवा वधारानी नकलो लभनार-लभावनार, श्लोकसंख्या, रचनासंघत, जेनी प्रार्थनाथी^{१२८} ग्रंथरचना करी होय ते धत्यादि हरेक नानीमोटी महत्त्वपूर्ण अैतिहासिक हकीकतोओ उल्लेख करवामां आवतो.

१२५ 'तच्छिष्यो धर्मचन्द्रः, स्फुरदुद्धीलिपिकलाविधिवितन्द्रः। अकरोत् प्रथमादर्शं, सूत्रार्थविवेचने चतुरः॥५१॥
—जम्बूद्वीपप्रहृष्टि प्रमेयरत्नमञ्जूषा टीका

१२६ (क) 'प्रथमादर्शो लिखिता, विमलगणिप्रभृतिभिर्निजविनेयैः। कुर्वद्भिः श्रुतभक्तिं, दक्षैरधिकं विनीतैश्च॥१३॥
—भगवतीसूत्र अभयदेवीया टीका ११२८ वर्षे

(ख) 'छत्तावल्लिपुरीए, मुणिअंजैसरगिहम्मि रइयमिमं। लिहियं च लेहएणं, माहवनामेण गुणनिहिणा ॥८२॥
—गुणचन्द्रीय महावीरचरित्र प्रशस्ति (११३९ वर्षे)

१२७ अा लतनी प्रतिओमां भडोपाध्याय श्रीयशोविजयलना अयो (जुओ टिप्पण्ण नं. ७२), पाटण्णना संघना लंकारनी सम्यसारप्रकरण्ण सरीकनी प्रति वगेरेओ सभावेश यध शडे छे.

१२८ (क) 'अस्याः करणव्याख्याश्रुतिलेखनपूजनादिषु यथार्हम्। दायिकसुतमाणिक्यः, प्रेरितवानस्मदादि जनान् ॥'

(ख) 'अब्भत्थणाए सिरिसिद्धसेणसूरिस्त सिस्तरयणस्त। भत्तस्त सिरिजिणेसरसूरिस्त स यव्वद्विज्जस्स॥१९॥'
—श्रेयांसस्वामिचरित्र प्राकृत

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ

જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખનને લગતી અનેક બાબતોની નોંધ કર્યા પછી તેના રક્ષણના અંગ્રંથમાં ટૂંક માહિતી આપવામાં આવે છે, જે પુસ્તકના વાચકો અને જ્ઞાનભંડારોના મંરકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોના રક્ષણની જરૂરીઆત નીચેનાં કારણોને લઈ ઊભી થાય છે. ૧ રાજદ્વારી ઉચ્ચપાથલ, ૨ વાચકની બેદરકારી, ૩ ઉંદર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ જીવ-જંતુઓ અને ૪ બહારનું કુદરતી વાતાવરણ. આ મુખ્ય કારણોને લઈ પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું જીવન ટૂંકાતું હોઈ અથવા તેના નાશ થવાનો સંભવ હોઈ આ બધાથી પુસ્તકો—જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ કરવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ જે અનેકવિધ સાધનો અને ઉપાયો યોજ્યા છે એ અહીં જણાવીએ છીએ.

રાજદ્વારી ઉચ્ચપાથલ

રાજદ્વારી ઉચ્ચપાથલમાં મહારાજ શ્રીઅજયપાલની મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેની આંતર દ્વેષવૃત્તિ અને મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્મોધતા જેવા પ્રસંગો સમાય છે. આવા પ્રસંગોમાં વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે મહારાજ શ્રીઅજયપાલે મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમનાં કરેલાં કાર્યોના નાશની શરૂઆત કરી ત્યારે મંત્રી વાગ્લટે અજયપાલની સામે થઈ જૈન સંઘને પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર વગેરેને ખસેડવા માટે ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ ત્યારે સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાંના વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર આદિને ગુપ્ત સ્થાનમાં સ્થાપના કરી દીધા અને મહામાતૃ વાગ્લટ અને તેમના નિમકલલાલ સુભટો અજયપાલ સાથેના યુદ્ધમાં પોતાના દેહનું અલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો ક્યાં સંતાડયા, પાછળથી તેની સંભાળ કોઈએ લીધી કે નહિ છતાંદિ કશું યે કોઈ જાણતું નથી, તેમજ એ હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી. સંભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં ને ત્યાં જ તે રહી ગયા હોય. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બધું તે સમયે જોસલમેર તરફ મોકલાયું હતું; પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યમાન છે એ જોતાં તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ત્યાંની દંતકથા પ્રમાણે કિલ્લાના અન્ય ગુપ્ત ભાગોમાં એ સંગ્રહ છુપાએસો પડ્યો હોય તે કાંઈ કહેવાય નહિ.

આ તેમજ આના જેવા બીજા ઉચ્ચપાથલના જમાનામાં જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે બહારથી સાદાં દેખાતાં મકાનોમાં તેને રાખવામાં આવતા. જેમ જૈન સંઘે મોગલોની યાજ્ઞના જમાનામાં પ્રતિભાઓના રક્ષણ માટે જમનનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અબ્જહરા, ઘોઘા, રાંતેજ, ઈડર, પાટણ આદિ નગરોમાં મંદિરની અંદર ગુપ્ત, અગમ્ય માર્ગોવાળાં અને અકલ્પ્ય ઉડાઈવાળાં ભૂમિધરો—ભોંયરાં બનાવ્યાં છે તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે ખાસ બનાવ્યાનું ક્યાંયે જાણવામાં કે સાંભળવામાં નથી. આનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમજ ઓળખાણ અને ચિહ્ન-નિશાની-વાળું મકાન હોઈ તેને શોધતાં કે તેના ઉપર હુમલો કરતાં વાર ન લાગે તેમજ પાપાણુ

વગેરેની વજનદાર ભૂતિઓને એકાએક સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન-
મંતાડવું નજીકના સ્થાનમાં થાય એ જ ઇષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગુપ્ત સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી
હતી; બ્યારે જ્ઞાનભંડારો રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમજ પ્રસંગવશાત્
તેને સ્થાનાંતર કરવામાં ખાસ કશો મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન નહિ હોવાથી તેને માટે તેવાં ગુપ્ત સ્થાનો
રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. તેમ છતાં એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કે જ્ઞાન-
ભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેવી કશી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણ
રૂપે આપણી સમક્ષ બેસલભેરનો કિલ્લો વિદ્યમાન છે, જેમાં ત્યાંના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારને
સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે
ચિત્તોડમાંના ગુપ્ત સ્તંભને ઔષધીઓની મદદથી ઉઘાડી તેમાંથી કેટલાંક મંત્રામ્નાયનાં ઉપયોગી
પુસ્તકો બહાર કાઢ્યાં અને એ સ્તંભ અગ્નિક્ષત જમીનમાં ડિતરી ગયો. આવાં,—ગહુરૂપી બગ્ગર
અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણુવાએલાં તિલસ્માતી મકાનો જેવાં,—ગુપ્ત સ્તંભો કે મકાનો, એ
ધરાદાપૂર્વક અદ્દશ્ય કરવાનાં મંત્રસંપ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે આવશ્યક હોય, પણ સાર્વજનિક
પુસ્તકો માટે એવાં મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઈ શકે.

વાચકની બેદરકારી અને આશાતનાની ભાવના

પુસ્તકરક્ષણના સંબંધમાં જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં સૌ કરતાં વધારે મહત્ત્વની
'આશાતના'ની ભાવના જાગૃત કરી છે, જેના પ્રતાપે એ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અનુયાયીને સ્વદર્શનનાં—
જૈન ધર્મનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે જેટલા આદરથી વર્તવાનું હોય છે તેટલા જ બહુમાનથી પરદર્શનના
—જૈનેતર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે પણ વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એક સાધારણમાં
સાધારણ કચરાની ટોપલીને શરણ કરવા લાયક લાખેલા કાગળના ટુકડા પ્રત્યે પણ એ રીતે
રહેવાનું હોય છે. આ કારણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકાદિને થૂંક વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ, પગની ડોકર
આદિ ન લાગવા દેવા તેમજ એ પુસ્તકાદિને નુકસાન પહોંચે યા અપમાન થાય એ રીતે
અપવિત્ર કે ધૂળવાળા સ્થાનમાં ન નાખવા ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. જગતના સત્ય-
જ્ઞાનનો અથવા પૂર્ણજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનુષ્યને જગતનો સમગ્ર સાહિત્યખગ્નનો મદદ-
ગાર થઈ શકે છે એમ જૈન દર્શન માનવું^{૧૨૯} હોઈ પ્રમાદ કે દ્રેષ્ટને વશ થઈ કોઈ પણ ધર્મ-

૧૨૬ (ક) તર્કવ્યાકરણાયા, વિદ્યાનભવન્તિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ | નિગદન્ત્યવિદિતજિનમતમિતિ જહમતયો જનાઃ કેડપિા ॥૮૫॥

મિથ્યાદષ્ટિશ્રુતમપિ, સદ્દષ્ટિપરિગ્રહાન્ સમીચીનમ્ | કિકાચ્ચનં ન કમ્મં, રસાનુવિદ્ઢં ભવતિ તામ્મ ॥૮૮॥

વ્યાકરણાલઙ્કારચ્છન્દઃ પ્રમુખં જિનોદિતં મુખ્યમ્ | સુગતાદિમતમપિ સ્યાત્, સ્યાદઙ્કે સ્વમતમકલઙ્કમ્ ॥૯૧॥

મુનિમતમપિ વિજ્ઞાતં, ન પાતકં નનુ વિરક્તચિત્તાનામ્ | યત્ સર્વં જ્ઞાતવ્યં, કર્તવ્યં ન ત્વકર્તવ્યમ્ ॥૯૨॥

વિજ્ઞાય કિમપિ દેયં, કિશ્ચિદુપાદેયમપરમપિ હ્યમ્ | તન્નિચિલં ચલુ લેહ્યં, જ્ઞેયં સર્વજ્ઞમતવિજ્ઞેઃ ॥૯૩॥

—દાનાદિપ્રકરણં સૂરાચાર્યોદયં, પચ્ચમ્મોડવસરઃ

(સ્વ) 'વ્યાકરણચ્છન્દોડલંકૃતિનાટકકાવ્યતર્કગણિતાદિ | સમ્યગ્દષ્ટિપરિગ્રહપૂતં જયતિ શ્રુતજ્ઞાનં ॥ ૪૪ ॥

—જિનાગમસ્તવન જિનપ્રમીય (૫૬૨મી શતાબ્દી)

ગ્રંથાદિ પ્રત્યે એદરકારીથી કે અપમાનભરી રીતે વર્તવામાં આવે યા તેનો નાશ થતો જ્ઞેવામાં કે ઇચ્છવામાં આવે તો તેમ કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનની 'આશાતના'ની ભાગીદાર મનાય છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જ્ઞતની આશાતના કરનાર ભાવી જન્માંતરોમાં અને કેટલીક વાર વર્તમાન જન્મમાં પણ જ્ઞાન, યુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, દેહારોગ્ય વગેરેથી વંચિત થાય છે. માત્ર જ્ઞાન પ્રત્યે જ નહિ, પણ એને લગતા નાનામોટા દરેક સાધન-અર્થાત ખરિયો, લેખણુ, કાંપી, આંકણી, ડોરાં પાનાં, ઓગિયાં, બંધન, પારાં, દાખડા, સાંપડા વગેરે પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો પ્રત્યે અપમાનભરી લામણી પ્રગટ કરનાર વ્યક્તિ પણ ઉપરોક્ત આશાતના તેમજ તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં કર્મફળોની ભાગીદાર થાય^{૧૩૦} છે. જગત સમગ્રના ધર્મગ્રંથો, તેનાં સાધનો અને જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો તરફ આટલી આદરવૃત્તિ અને સમભાવનાનો ઉદાર આદર્શ જૈન દર્શન સિવાય દુનિયાના કોઈ સંપ્રદાયે ભાગ્યે જ પ્રગટ કર્યો હશે. જૈન સંસ્કૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાતનાની એ ભાવનાને પરિણામે એ સંસ્કૃતિના અનુયાયી વર્ગે એથી બચવા માટે અનેક નિયમો અને સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં

૧૩૦ (ક) 'નાગોવગરણમૂઝાણ કવલ્લિઆફલચપુત્થયાઈણં । આસાયણા કયા જં, મિચ્છા મે દુક્કં તસ્સ ॥૮૧॥

—સોમસૂરિકૃતા પર્યંતારાધના

(સ્ત) 'જ્ઞાનાચારિ પુરતક પુરિતકા સંપુટ સંપુટિકા શ્રીપણાં કબ્બી ઉતરી ઠવણી પાઠા દોરી પ્રભૂતિ જ્ઞાનોપકરણ અવજ્ઞા, આકાલિ પઠન, અતિચાર, વિપરીત કથન ઉત્સુન પ્રક્રમણુ અશ્રદ્ધાન પ્રભૂતિકુ આત્રોયહું'.

—આરાધના ૧૩૩૦માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંથી.

(ગ) 'જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઠિઉ ગુણિઉ વિનયહીનુ બહુમાનહીનુ ઉપધાનહીનુ ગુરુનિન્હવુ અનેરા કન્હઇ પઠિઉ અનેરઉ કહિઉ । બ્યંજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનઇ માનઇ આગલઉ ઓહઉ દેવવંદણઇ પડિક્કમણઇ સન્નજાઓ કરતાં ભણતાં ગુણતાં હુઓ હુઇ, અર્થકૂટ તદ્દભયકૂટ જ્ઞાનોપકર્ણણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાંપડા સાંપડી પ્રતિ આસાતના પણ લાગઉ ગુકુ લાગડે પઠતાં ગુણતાં પ્રદેય મત્તર અંતરાઇ હુઉ કીધઉ હુઇ ભવસઘલાહઇમાંહિ તેહ મિચ્છામિ દુક્કં ।'

—અતિચાર. ૧૩૧૬માં લખેલ તાડપત્રીય પ્રતિ.

(ઘ) 'તન જ્ઞાનાચારિ આઠ અતીચાર—કાલે વિણ્ણએ૦—જ્ઞાન થિરાવલી, પડિક્કમણામુન, ઉપદેશમાલા કાલવેલા તથા કાણુ આણ્ણધરિઇ પઠિઉ. વિનયહીન પઠિઉ, ઉપધાનહીનુ પઠિઉ, બહુમાનહીનુ પઠિઉ, અનેરા કન્હઇ પટ્ટી અનેરુ ગુરુ કહિઉ । દેવ વંદણ વાંદણ્ણ પડિક્કમણ્ણ સન્નજાઉ કરતાં પઠતાં ગુણતાં કુહઉ અક્ષર કાન્હઇ માનિ ઓહઉ આગલુ ભણ્ણિઓ । કૂહઉ અર્થ ઓ કૂહા કહિયા । જ્ઞાનોપકર્ણણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાંપુડાં સાંપુડી દરતરી વહી ઓલિયાં પ્રતિ પગુ લાગુ થૂંકુ લાગઉ । હુંકિઇ અક્ષર માંજઉ, સીસઇ ટીધઉ । કન્હિ છતઇ આહાર નીહાર આસાતન હુઇ । જ્ઞાનવંતસિઉ પ્રદેક્ષિતુ પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણ્ણસિઉ । વિણ્ણસતઇ ઉવેખિઉ । હુંતી શક્કિ સાર સંભાલ ન કીધી । જ્ઞાનવંતસિઉ પ્રદેય મત્તર ચીંતવીઉ । આસાતન કીધી પઠતાં ગુણતાં અંતરાય નીપળવઉ । પ્રજ્ઞાહીનઇતઉ વિતરિકિઉ । આપણા ભણ્ણવાનું ગર્વ ચીંતવિઉ । જ્ઞાનાચાર વિવઈણુ ડે અતિચાર ૦ ॥'

—અતિચાર ૧૪૧૬માં લખેલ કાગળની પ્રતિ પરથી

(ઙ) 'તેહનાં સાધન જે કહ્યાં રે, પાટી પુરતક આદ; લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે. ૭ ભવિં ત્રિવિધ આશાતના જે કરે રે, ભણ્ણતાં કરે અંતરાય, અંધા બહેરા યોખડા રે, મુંગા પાંગળા થાય રે. ૮ ભવિં ભણ્ણતાં ગુણતાં ન આવડે રે, ન મને વલલ યીજ; ગુણબેજરી-વગદત પરે રે, જ્ઞાનવિરાધન યીજ રે. ૯ ભવિં'

—જિનવિજયકૃત જ્ઞાનપંચમી સ્તવન પહેલી ઠાલ રચના સં. ૧૭૯૩.

છે જેનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ

પુસ્તકના અધ્યયન-મનન-વાચન માટેનું સ્થાન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. એ સ્થાન-મકાન-ખેડકની નજીકમાં કે આસપાસ અપવિત્રતા કે ગંદકી ન હોવાં જોઈએ. પુસ્તક વાંચતાં તેના ઉપર થૂંક ન પડે એ માટે મોઢા આંકું કપડું-મુખવસ્ત્ર-મુખવસ્ત્રિકા કે હાથ રાખવો જોઈએ. પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકવું જોઈએ. પુસ્તકવાચનને અંગે આવા સર્વસામાન્ય કેટલાયે નિયમો જૈન સંસ્કૃતિએ ઘડી કાઢ્યા છે.^{૧૩૧}

સાંપડો અને સાંપડી

પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકતાં 'સાંપડા કે સાંપડી' ઉપર મૂકીને વાંચવામાં આવે છે, જેથી પુસ્તકને જમીન ઉપરની ધૂળ કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ લાગે નહિ તેમજ ચોખાસાની ઋતુમાં પુસ્તકને એકાએક જમીન ઉપરના ભેજની અસર થાય નહિ. આ સાધનનો પ્રચાર આપણે ત્યાં મોગલોના સહવાસથી થયો હોય એમ લાગે છે. મોગલ પ્રજા આને 'રીઆલ' નામથી ઓળખે છે. કેટલાક આને 'રીલ' પણ કહે છે. આપણે ત્યાં કેટલાક આને સાંપડા કે 'સાંપડી' તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક 'આપડા' તરીકે પણ ઓળખે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દો સં૦ સમ્પુટક અને સમ્પુટિકા શબ્દો ઉપરથી આગ્યાનો સંભવ વધારે છે, જેનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૧૩માં લખાએલી તાડપત્રીય પ્રતિમાંની આરાધના^{૧૩૨}માં મળે છે. સાંપડો, સાંપડી શબ્દોનો ઉલ્લેખ સંવત ૧૩૬૬માં તાડપત્ર પર લખાએલી અતિચાર^{૧૩૩}ની પ્રતિમાં મળે છે. 'આપડો' શબ્દ અપટા અર્થવાચક ચિષ્ટિ શબ્દ ઉપરથી બની શકે, તેમ છતાં એને લગતો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ અમે ક્યાંય જોયો નથી. અર્થની દૃષ્ટિએ બંને નામો સંગત થઈ શકે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે સાંપડો નામ છુટા કરીને ઊભા રાખેલા સંપુટાકાર સાંપડા સાથે સંગત છે, જ્યારે 'આપડો' નામ ભેગા કરીને અપટા રાખેલા સાથે બંધ બેસે છે. સાંપડો મોટો હોય ત્યારે તેને 'સાંપડો' કહેવામાં આવે છે અને એ નાનો હોય ત્યારે તેને 'સાંપડી' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ સાંપડાઓ સામાન્ય રીતે સાગ, સીસમ વગેરે લાકડાના બને છે, પરંતુ જે લોકો ધનાઢ્ય અથવા શોખીન હોય છે તેઓ ચંદનના પણ બનાવે છે, એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અહ્મુત કોતરકામ પણ કરવામાં આવે છે.

કવળી

આનો ઉપયોગ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને લપેટવા માટે થાય છે. પુસ્તક વાંચતાં ઊંડું હોય ત્યારે પુસ્તકને આથી વીંટી રાખવાથી પુસ્તકનાં પાનાં ઊડવાનો ભય રહેતો નથી તેમજ

૧૩૧ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦.

૧૩૨ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦ (જ).

૧૩૩ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૧૩૦. (ગ-ઘ)

સાધારણ રીતે બંધનની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચોખાસાના ભેજની અસર પાનાંને ન થાય એ માટે પુસ્તક ઉપર બંધન હોવા છતાં અંદરના ભાગમાં આને વીંટી રાખવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ ચૌદમી સદી પહેલાંથી થવાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવળી, વાંસની પાતળી સળીઓ અથવા ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી બને છે, જે આજકાલ ચીનાલોકો ચીપો ગૂંથીને બનાવેલાં કંલેન્ડરો બજારમાં વેચે છે,—જેને લોકો ધરની ભીંતો ઉપર શોભા માટે લટકાવી રાખે છે,—તેને આબાદ મળતી હોય છે. આ ગૂંથેલી વાંસની સળીઓ ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું મઢવામાં આવે છે અને તેને ‘કવળી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આનું પ્રાચીન નામ ‘કમલી’ અને ‘કબલી’ મળે છે. ૧૩૪ એ નામ સં. કમ્બિકાવલી અથવા કમ્બાલી ઉપરથી બનેલું છે.

કાંબી

‘કાંબી’ શબ્દ સં. કમ્બિકા ઉપરથી આવ્યો છે. આ કાંબી તદ્દન ચપટી વાંસની ચીપ જેવી હોય છે અને તે હાથીદાંત, અકીક, ચંદન, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતની બને છે. પુસ્તક વાંચતી વખતે અક્ષર ઉપર હાથનો અંગુઠો વગેરે રહેતાં પરસેવાથી અક્ષરો અથવા પુસ્તક બગડે નહિ એ માટે આને પાના ઉપર મૂકી તેના ઉપર અંગુઠો વગેરે રાખવામાં આવે છે.

આ બધાં સાધનો સિવાય બીજાં ઘણાં સાધનો અને તેના ઉપયોગનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ જેની પુનરાવૃત્તિ અમે અહીં નથી કરતા.

પુસ્તકવાચન

અહીં પુસ્તકરક્ષણને લગતાં સાધનોની જે નોંધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી જૈન શ્રમણોની પુસ્તક વાંચવા માટેની ચીવટનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. અર્થાત્ પુસ્તકનું અપમાન થાય નહિ, તે બગડે નહિ, તેનાં પાનાં વળે કે ઊડે નહિ, પુસ્તકને શરદી ગરમી વગેરેની અસર ન લાગે એ માટે પુસ્તકને પાઠાંની વચમાં રાખી તેના ઉપર કવળી અને બંધન વીંટાળી તેને સાંપડા ઉપર રાખતા. જે પાનાં વાચનમાં ચાલુ હોય તેમને એક પાટી ઉપર મૂકી, તેને હાથનો પરસેવો ન લાગે એ માટે પાનું અને અંગુઠાની વચમાં કાંબી કે છેવટે કાગળના ટુકડા જેવું કાંઈ રાખીને વાંચતા. ચોખાસાની ઋતુમાં શરદીભર્યાં વાતાવરણના સમયમાં પુસ્તકને ભેજ ન લાગે અને તે ચોંટી ન જાય એ માટે ખાસ વાચનમાં ઉપયોગી પાનાને બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને કવળી, કપડું વગેરે લપેટીને રાખતા.

પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો

સામાન્ય રીતે પુસ્તકનું દરેક નાનુંમોટું સાધન,—જેવું કે ખડિયો, કલમ, ગ્રંથી, પાટી-પાઠાં, દોરો, કવળી, સાંપડા-સાંપડી, કાંબી, બંધન અને તેના ઉપર વીંટવાની પાટી, દાબડા વગેરે,—ગમે તેટલું સાદું બનતું હોય તેમ છતાં પણ ઘણાખરા જૈનો એ દરેક સાધનને કિંમતીમાં

કિંમતી મળખૂત, કલામય અને સારામાં સાફ બનાવતા હતા, એ અને ઉપર તે તે પ્રસંગે જણાવવા છતાં પ્રસંગોપાત ફરી પણ જણાવીએ છીએ.

ઉંદર, ઉધેઈ, ઇંસારી, વાંતરી આદિ જીવજંતુઓ

જ્ઞાનસંહારોમાંનાં પુસ્તકોને ઘણા વખત સુધી હેરફેર કરવામાં ન આવે તેવે સમયે તેની આસપાસ ધૂળકચરો વળતાં અથવા તેને બહારના કુદરતી વિષમ વાતાવરણની અસર લાગતાં તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉધેઈ, વાંતરી, ઇંસારી વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જે પુસ્તકોને કાણું કરી નાખે છે અને ખામ જાય છે. આ બધાં જીવજંતુથી પુસ્તકોને બચાવવા માટે તેમાં ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ કે એના નાનાનાના ટુકડાઓ મૂકવામાં આવતા અથવા કપૂર વગેરે મૂકવામાં આવતું, જેની ગંધથી પુસ્તકોમાં જીવાત પડતી નથી. ઘોડાવજનું સં. નામ ઉચ્ચગ્ધા છે. આ વસ્તુમાં તેકનો ભાગ હોય છે એટલે સીધી રીતે જ જો આના ભૂકાની પોટલીઓને પુસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવે તો તેથી પુસ્તક ચિકાશવાળું અને કાળાશપડતું થઈ જાય છે. આજકાલ જેમ પુસ્તકમાં જીવાત ન પડે એ માટે દિનાઈલિની ગોળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ જૈન જ્ઞાનસંહારોમાં એ માટે ઘોડાવજ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા અને અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે.

ઉંદર આદિથી પુસ્તકની રક્ષા કરવા માટે પુસ્તક રાખવાના પેટી-પટારા, કબાટ, દાખડા આદિ એવા મળખૂત અને પેક રહેતા કે જેમાં એ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ

બહારના કુદરતી વાતાવરણમાં અને તડકા અને શરદી બંનેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. આ બંનેથી પુસ્તકોને શી શી અસર થાય છે અને તે બદલ શું કરવું જોઈએ એ અહીં જણાવીએ છીએ.

પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ

પૂર્વે એકવાર અને નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ કે પુસ્તકોને સીધી રીતે તડકામાં મૂકવાથી એ કાળાં અને નિઃસત્વ બની જાય છે તેમ વળી પણ જાય છે, અને ફરીથી પણ એ વાતનું પુનરાવર્તન કરી જણાવીએ છીએ કે પુસ્તકોને ક્યારેય પણ સીધા તડકામાં ન મૂકવાં. પુસ્તકમાં ચોમાસાની શરદી પેસી ગઈ હોય અને તેના ચોંટી જવાનો ભય રહેતો હોય તો તેને ગરમ વાતાવરણની અસર થાય તેમ છુટાં કરી ઊંચડામાં મૂકવાં, પણ તડકામાં તો હરગિઝ ન મૂકવાં. તડકાની પુસ્તક ઉપર શી અસર થાય છે એનો અનુભવ મેળવવા ઇચ્છનારે આપણાં ચાલુ પુસ્તકોને તડકામાં મૂકી જોવાં, જેથી ખ્યાલ આવી શકશે કે એની કેવી ખરાબ દશા થાય છે.

પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો હોઈ ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદની જલમિશ્રિત શરદી-ભેજવાળી હવા લાગતાં તે ચોંટી જાય છે. એ શરદીથી અથવા ચોંટવાથી બચાવવા માટે પુસ્તકોને મળખૂત રીતે બાંધીને રાખવાં જોઈએ. જૈન લેખકવર્ગમાં અથવા જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે 'પુસ્તકોને શત્રુની પેઠે મળખૂત જકડીને બાંધવાં'. આનો આશય એ છે

કે મજબૂત બંધાએલાં પુસ્તકોમાં શરદી દાખલ થવા ન પામે. અધ્યયન-વાચન આદિ માટે બહાર રાખેલાં પુસ્તકનાં આવશ્યકીય પાનાં બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને રીતસર આંધીને જ રાખવું જોઈએ અને બહાર રાખેલાં પાનાંને પણ હવા ન લાગે એ માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુમાં ખાસ કારણ સિવાય જૈન જ્ઞાનકંડારો એકાએક ઉધાડવામાં નથી આવતા તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે પુસ્તકોને ભેજવાળી હવા ન લાગે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં,—શાહી બનાવનારની અણસમજ અથવા બિન-કાળજીને લીધે,—ગુંદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી જરા માત્ર શરદી લાગતાં તેના ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રસંગે એવા પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો—ભભરાવવો, જેથી તે ચોંટશે નહિ.

ચોંટી ગએલાં પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગી જવાથી એ ચોંટીને રોટલા જેવાં થઈ જાય છે. તેવાં પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણીઆરામાંની હવાવાળી સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યાં બાદ ખાલી કરેલી બીનાશ વિનાની છતાં પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડમાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં. આ હવા લાગ્યા પછી ચોંટી ગએલા પુસ્તકનાં પાનાંને ધીરેધીરે ઉખેડવાં. જે પુસ્તક વધારેપડતું ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખેડવું, પણ ઉખેડવા માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. આ સિવાય એક ઉપાય એ પણ છે કે જ્યારે ચોમાસાની ઋતુમાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોંટી ગએલા પુસ્તકને ભેજ લાગે તેમ મકાનમાં ખુદલું મૂકી દેવું અને ભેજ લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખેડવું. ઉખેડ્યા પછી પાછું ફરીથી તે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો. આ ઉપાય કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીથી ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમજેમ પાનાં હવાતાં જાય તેમતેમ તેને ઉખેડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોઈ તેની આસપાસ પાણી નીતરતું કપડું વીંટવાથી તેના અક્ષરો ભૂંસાઈ જવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય હોતો નથી. માત્ર ઈરાદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું જોઈએ નહિ. આ પાનાં ઉખેડતાં તેની શ્વદ્દણ ત્વચા એકખીમ પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય એ માટે કાળજી રાખવી. તાડપત્રીય પુસ્તક ઉખેડવા માટે આ ઉપાય અજમાવવાથી એ પુસ્તકનું સત્ત્વ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન અસ્પાયુ થઈ જાય છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે ઉખેડેલું તાડપત્રીય પુસ્તક પચીસ પચાસ વર્ષથી વધારે ટકી શકે એવો સંભવ નથી.

પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો

પુસ્તકોનું શાથી શાથી રક્ષણ કરવું એ માટે કેટલાક લેખકોએ હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદીજુદી ભતના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

જલાદ્ રક્ષેત્ સ્થલાદ્ રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલબન્ધનાત્ । મૂર્લ્હસ્તે ન દાતવ્યા, एवं वदति पुस्तिका ॥
 અને રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેત્, મૂષકેભ્યો વિશેઃ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥
 उदकानिलचौरैभ्यो, मूषकेभ्यो हुताशनात् । कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥
 આ સિવાય જ્ઞાનભંડારને રાખવાનાં સ્થાનો ભેજરહિત હોવાં જોઈએ એ કહેવાની જરૂર
 ન જ હોય.

જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા

ઉપર અમે પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોને જે જે વસ્તુઓથી હાનિ પહોંચે છે તેનો તેમજ તેનાથી જ્ઞાનભંડારોને કેમ બચાવવાએ વિષેનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો હવે એ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ એક ખાસ પર્વની,—જેનું નામ ‘જ્ઞાનપંચમી’ કહેવાય છે તેની,—જે યોજના કરી છે એનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં કાર્તિક શુકલ પંચમીના દિવસને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દિવસનું માહાત્મ્ય દરેક મહિનાની શુકલ પંચમી કરતાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગએલી થોડી કે ઘણી ભેજવાળી હવાથી પુસ્તકોને નુકસાન ન પહોંચે અને સાધારણ રીતે પુસ્તકો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં ચાલુ ટકી રહે એ માટે તેમને તાપ દેખાડવો જોઈએ; તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોને,—ભેજવાળી હવા ન લાગે એ માટે,—બંધબારણે રાખેલા હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળકચરાને સાફ કરવો જોઈએ, જેથી ઉધેઈ આદિ જીવજંતુઓની ઉત્પત્તિ ન થાય; તદુપરાંત પુસ્તકમાં જીવાત વગેરે ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ આદિની ઘોડેલીઓ વર્ષ આખરે નિર્માલ્ય બની ગઈ હોઈ તેને બદલવી જોઈએ; પુસ્તક રાખવાનાં મકાન, દાખડા, કપાટ, પાટી-પાડાં, બંધન વગેરે ખરાબ થઈ ગયાં હોય તેને સુધારવાં કે બદલવાં જોઈએ. આ બધું કરવા માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક મહિને ગણાય, જ્યારે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો તીખો તાપ હોવા ઉપરાંત ભેજવાળી હવાનો તદ્દન અભાવ હોય છે. ‘વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું શ્રમભર્યું તેમજ ખરચાળ કાર્ય સદાય અમુક એકાદ વ્યક્તિને કરવું દંટાળાજનક તેમજ અગવડતાભર્યું થાય’—ગણી કુશળ જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુકલ પંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિ અને જ્ઞાનપૂજનું રહસ્ય, તેનાથી થતા લાભો આદિ સમગ્રવી એ તિથિને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખાવી એનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને જૈન પ્રજાને જ્ઞાનભક્તિ-સાહિત્યસેવાના માર્ગ તરફ દેરી. જૈન જનતા પણ તે દિવસને માટે પોતાના સંપૂર્ણ ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ, પૌષ્ઠવ્રત આદિ સ્વીકારી જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્ય કાર્યમાં સહાયક થવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનપૂજને બહાને જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકને માટે ઉપયોગી એવાં સાધનો પણ હાજર થવા લાગ્યાં. જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત પર્વનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે એને તો આજની જનતાએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અભરાઈ ઉપર મૂક્યું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનભંડારો તપાસવા, તેમાંનો કચરો વાળી સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકે દેખાડવો, બગડી કે ચોંટી ગએલાં પુસ્તકો સુધારવાં, તેમાં જીવાત ન પડે એ માટે મૂકેલી ઘોડાવજ

વગેરેના ભૂકાની નિર્માણ પોટલીઓ બદલની, જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકોને ઉપયોગી સાધનો વગેરે હાજર કરવાં આદિ કશું જ ન કરતાં માત્ર 'સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા' એ કહેવત મુજબ આજકાલ શ્વેતાંબર સૂરતપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં નગરોમાં થોડાંઘણાં જે કામચલાઉ પુસ્તકો હાથ આવ્યાં તેને આડંબરથી ચંદરવા-પૂંઠિયાની વચમાં ગોઠવી તેના અતિસાધારણ પૂમ્મસતકારથી જ માત્ર સંતોષ માનવામાં આવે છે. 'જ્ઞાનપંચમી' પર્વના ઉપરોક્ત મૌલિક રહસ્ય અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આજ સુધીમાં આપણા સંખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારો ઉઘેઈ આદિના ભક્ષ્ય બની ચૂક્યા છે.

જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ

પ્રસ્તુત 'જ્ઞાનપંચમી' પર્વનો આરંભ અમારા અનુમાન મુજબ પુસ્તકલેખનના આરંભની સાથેસાથે થવાનો સંભવ વધારે છે. એટલે એ પર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણી ક્ષમાશ્રમણ જેવા પ્રૌઢ અને પ્રતિભાસંપન્ન જૈન સ્થવિરોના વિશાળ દીર્ઘદર્શીપણાને જ આભારી છે એમ અમે એ દિવસના ઉદ્દેશ અને વ્યવસાયને ધ્યાનમાં લઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

પારિભાષિક શબ્દો

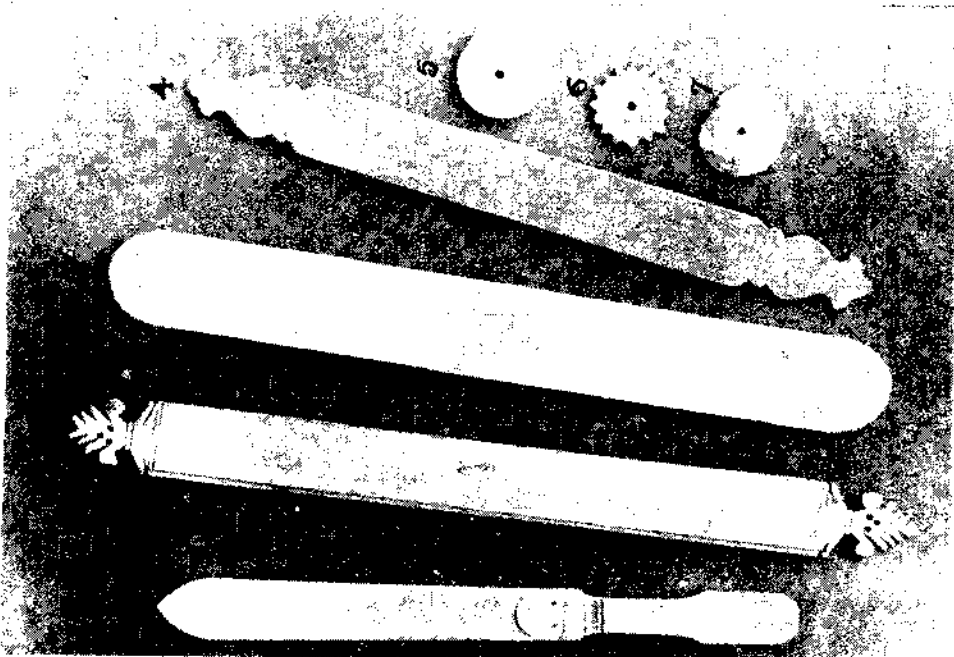
પ્રસ્તુત નિબંધમાં લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેકવિધ સાધનો અને તેનાં પારિભાષિક નામ વગેરેનો તે તે સ્થળે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યા પછી જે કેટલાક ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો રહી બચ છે તેમનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે :

૧ હસ્તલિખિત પુસ્તકને 'પ્રતિ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ 'પ્રતિ' શબ્દ 'પ્રતિકૃતિ' શબ્દ ઉપરથી ટુંકાઇને બન્યાનું કહેવામાં આવે છે. ૨ હસ્તલિખિત પુસ્તકની બે બાજુએ રખાતા માર્જનને 'હાંસિયો' કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપરનીએના ભાગમાં રખાતા માર્જનને 'જિખ્ખા' (સં. જિહ્વા=પ્રા. જિખ્ખા=ગૂં ૭૭) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૩ પુસ્તકના હાંસિયાની ઉપરના ભાગમાં ગ્રંથનું નામ, પત્રાંક અધ્યયન, સર્ગ, ઉચ્ચાસ વગેરે લખવામાં આવે છે તેને 'હુંડી' કહે છે. ૪ ગ્રંથના વિષયાનુક્રમને 'ખીજક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૫ પુસ્તકની અંદર અક્ષર ગણીને ઉલ્લિખિત શ્લોકસંખ્યાને 'ગ્રંથાગ્રં' કહે છે અને પુસ્તકના અંતમાં આપેલી ગ્રંથની સંપૂર્ણ શ્લોક-સંખ્યાને 'સર્વાગ્રં' અથવા 'સર્વગ્રંથાગ્રં' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૬ જૈન મૂળ આગમો ઉપર રચાયેલી ગાથાબદ્ધ ટીકાને 'નિર્ચુકિત' કહેવામાં આવે છે. ૭ જૈન મૂળ આગમ અને નિર્ચુકિત એ બંને ઉપર રચાયેલી વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ વ્યાખ્યાને 'લાખ્ય' અને 'મહાલાખ્ય' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર મૂળ આગમ ઉપર નિર્ચુકિત અને લાખ્ય હોય એના ઉપર વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ ટીકા રચવામાં આવે છે તેને 'મહાલાખ્ય' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર લાખ્ય અને મહાલાખ્ય સીધી રીતે મૂળ સૂત્ર ઉપર પણ લખવામાં આવે છે. એકંદર રીતે નિર્ચુકિત, લાખ્ય અને મહાલાખ્ય એ ગાથાબદ્ધ ટીકાગ્રંથો છે. ૮ મૂળસૂત્ર, નિર્ચુકિત, લાખ્ય અને મહાલાખ્ય ઉપરની પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમિશ્રિત ગદ્યબંધ ટીકાને 'ચૂણી' અને 'વિશેષચૂણી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૯ જૈન આગમોદિ ગ્રંથો ઉપર જે નાનાંમોટી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ હોય છે તેને વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા,

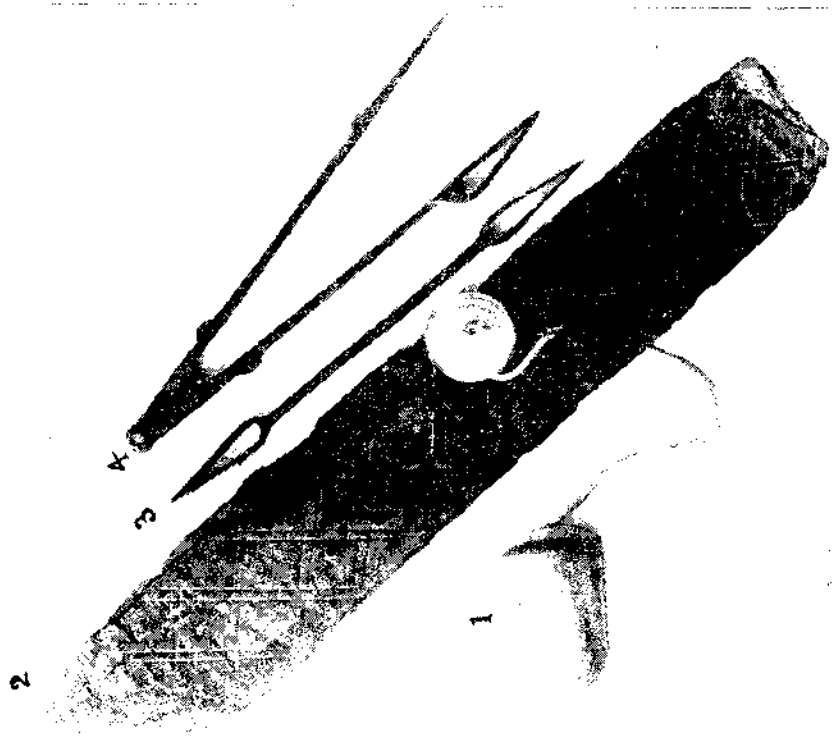
વાર્તિક, ટિપ્પનક, અવચૂરિ, અવચૂર્ણી, વિષમપદવ્યાખ્યા, વિષમપદપર્યાય આદિ નામે આપવામાં આવે છે. ૧૦ જૈન આગમ વગેરે ઉપર લખાતા ચાલુ ગૂજરાતી, મારવાડી, હિન્દી વગેરે ભાષાના અનુવાદોને 'સ્તબ્ધ', 'ટપ્પો' કે 'ટપ્પાર્થ' નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. ૧૧ જૈન મૂળ આગમોની ગાથાબદ્ધ વિષયાનુક્રમશ્રિકાને તેમજ સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણનાત્મક ગાથાબદ્ધ પ્રકરણને કેટલીક વાર પ્રકૃત-સંસ્કૃત મિશ્રિત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને પણ 'સંબ્રહ્ણી' નામ આપવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

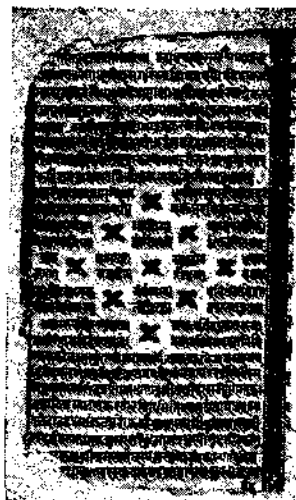
પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ એ પ્રધાન અને આદરણીય વિભાગો પૈકી શ્વેતાંબર વિભાગને લક્ષીને જ લખવામાં આવ્યો છે. અમારી આંતરિક ઇચ્છા હતી કે પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના બંને માન્ય વિભાગોને અનુલક્ષીને લખાય; પરંતુ અમારી પાસે દિગંબરીય લેખનવિભાગને લગતી જોઇએ તેટલી સાધનસામગ્રી હાજર ન હોવાને લીધે અમે અમારી એ ઇચ્છાને પાર પાડી શક્યા નથી, એ માટે અમે અતિ દિલગીર છીએ. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે દિગંબર જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા અને તેના સાધન વગેરેના સંબંધમાં કેટલી યે નવીનતા આણેલી છે; એટલે એને લગતા ઉદ્દેશ અને પરિચયના અભાવમાં અમારો પ્રસ્તુત નિબંધ અપૂર્ણ જ છે. અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે કે ભાવિમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઉભય જૈન સંસ્કૃતિને અનુલક્ષીને 'જૈન લેખનકળા' વિષયક સર્વાંગપૂર્ણ નવીન નિબંધ લખવો. જો પ્રસંગ મળશે અને ભાવી હશે તો જરૂર અમે અમારી આ ઇચ્છાને પાર પાડીશું, એટલું કહી અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

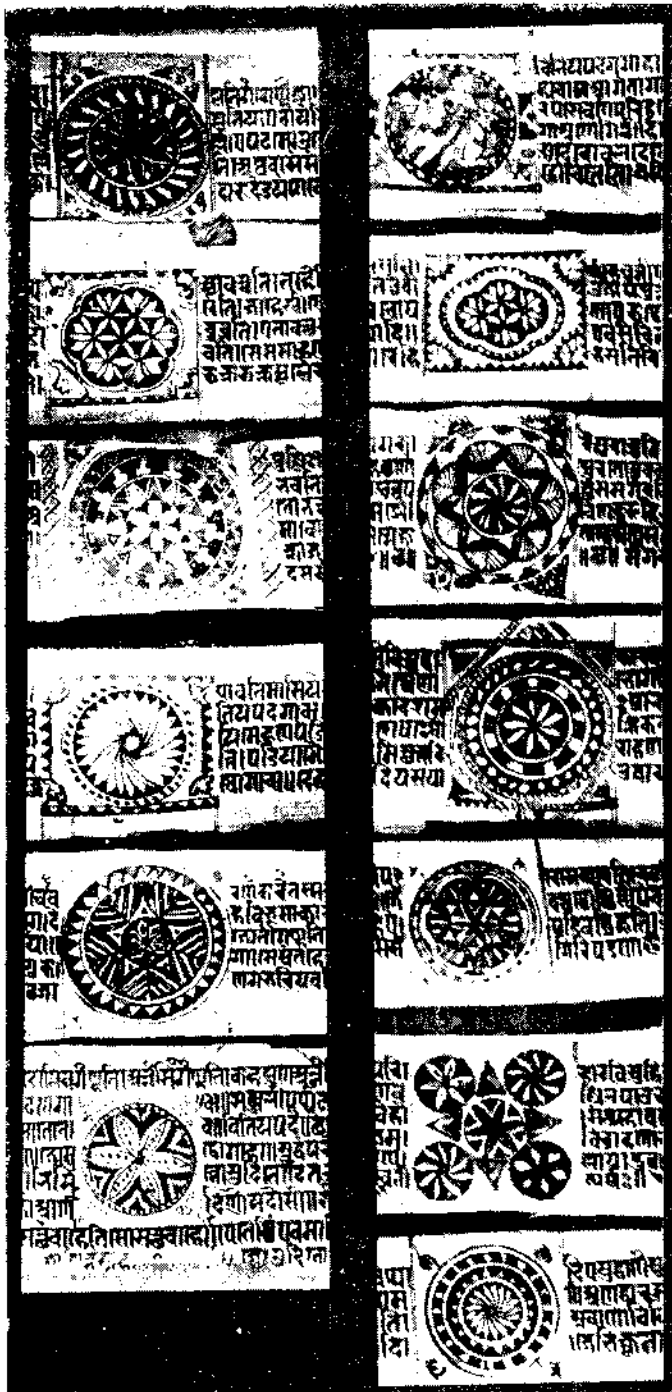
चित्र २ १. धी ४ कालीआ; ५ धी ७ अथिआ-इइआ

चित्र ३ १. धी; २ अथि आथि इआ; ३ अथिआ-इइआ; ४ धी १३

चित्र ५ पुस्तकलेखनमां चित्राङ्कन

चित्र ६३ अथवा अक्षर, अक्षरयन्त्र आदि (विभाजनी प्रसारणमां चित्राङ्कनमां (निर्देशचूर्णी)

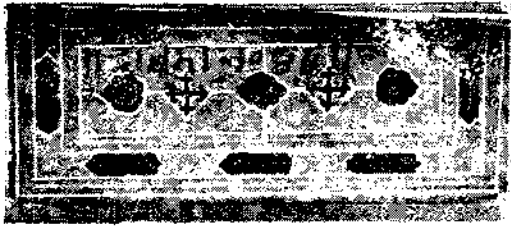
Handwritten text in Devanagari script, left column. The text is densely packed and appears to be a historical or administrative record.

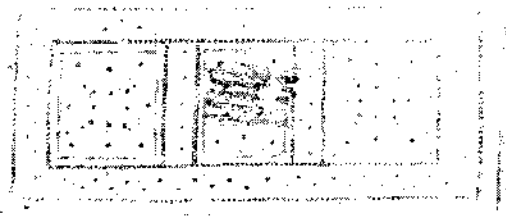
Handwritten text in Devanagari script, middle column. This section is heavily obscured by dark, horizontal streaks and smudges, making the text almost entirely illegible.

Handwritten text in Devanagari script, right column. Similar to the middle column, this section is heavily obscured by dark, horizontal streaks and smudges, rendering the text illegible.

चित्र ७ ३५५५ छाप लखनपुत्र (पाठको रूप में संवत् १८५४)

चित्र ८ (१) आमशिला दाशरो

चित्र ८ (२) कण्ठलो रंगीन दाशरो (संवत् १६२०)

ॐ नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः

ॐ नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः
 नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः

३

चित्र ६-१० ॐ नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः शिवाय नमः (सोलापुरी शताब्दी)

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

गुरुदेवकी आज्ञासंग्रह... (Continuation of text from the previous page)

विद्यारम्भः आदि श्रुतिः अथ विद्यारम्भः इति... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः

अथ विद्यारम्भः... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः अथ विद्यारम्भः इति... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः

अथ विद्यारम्भः... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः अथ विद्यारम्भः इति... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः

अथ विद्यारम्भः... (Text discussing the beginning of knowledge)

विद्यारम्भः अथ विद्यारम्भः इति... (Text discussing the beginning of knowledge)

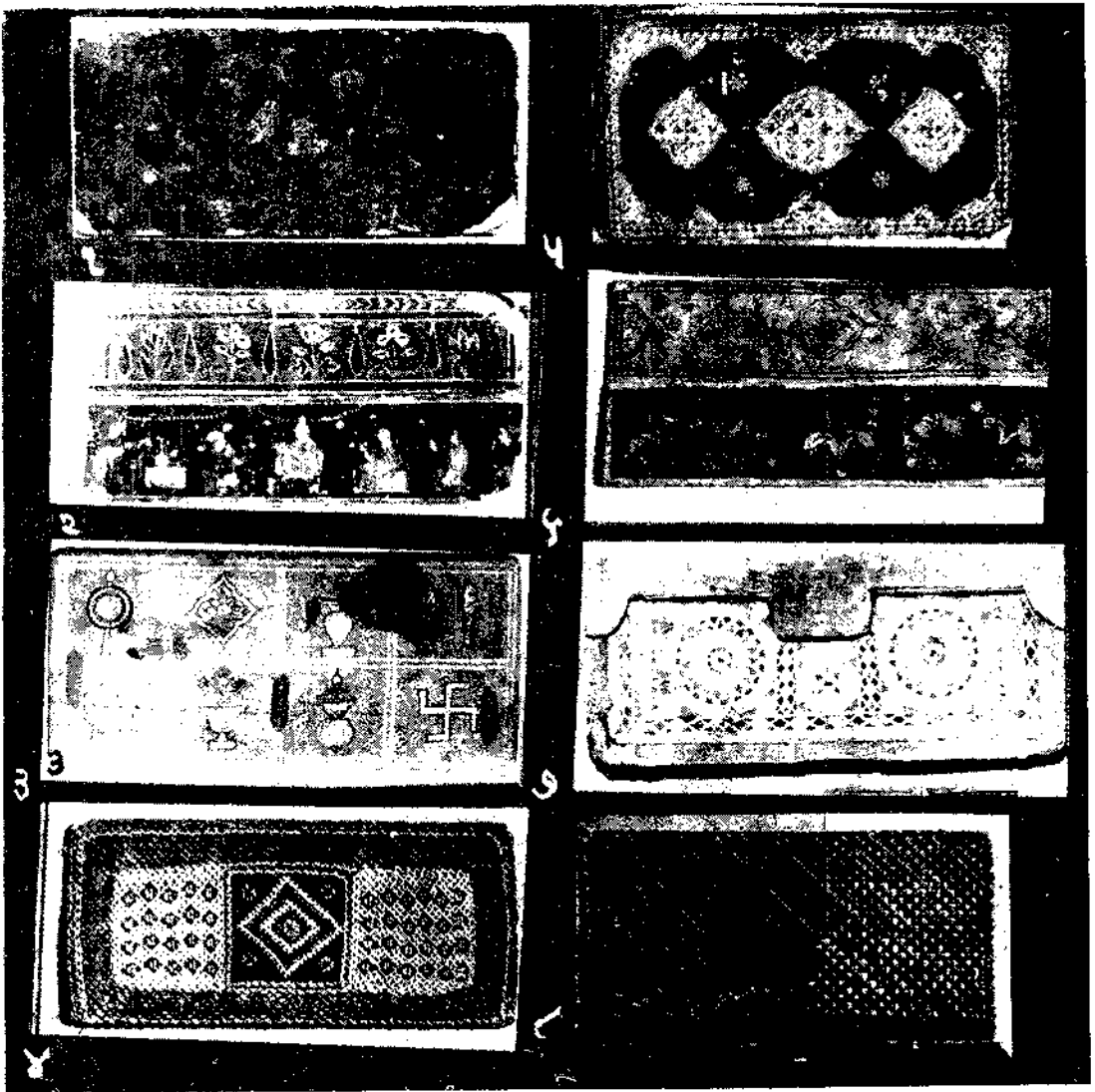
विद्यारम्भः

अथ विद्यारम्भः... (Text discussing the beginning of knowledge)

१५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

[५४] पुस्तक संशोधन संस्थान, मुंबई

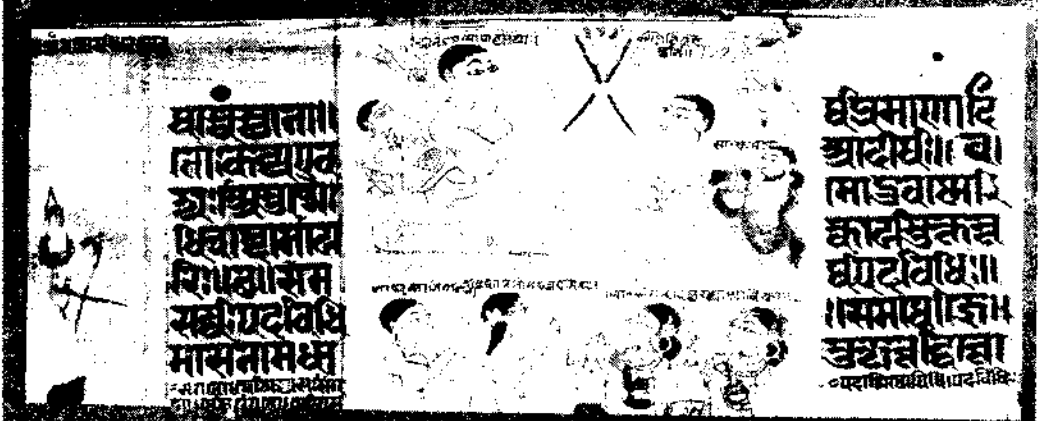

चित्र २० अश्विन અને મહાગણીવાળાં પાટી-પાટી પૃષ્ઠ

॥ ॐ ॥ अजि अजि असहस्रय सतिव प्रसेतसहस्रयव क्रययसस तिगुणकसदादि
 दिगावगणिवयासि । माथा अथ सकार गुणलवसा अठवद्यमगुलतवे
 मठ विउलतवदिसल सहाठ तिरवम मठय सारिवासा मिसुदिमसादिवासा
 । महउकयसरीण महयावम तिगासया अजिसतीगातासाअ
 असतिगा वलि लागा अमर मणयुग गुलम सापया वरअजि अजि गसुदयव
 लाणतवउमि मुहमहाम किनण तद्वय विउमयव तणतव अजि गुममस ति किनण
 । धमागदिका अतद मठयुगलरक सादा किमि आ विदि सवि अकम किलम वि

ચિત્ર ૨૧ પંદોવાળું સ્વપત્તાવૃક્ષ અશ્વિન સંતિસ્તવનું પહેલું પાન

चित्र ६६ उपरती अनुक्रमः इतिहासप्रर्वण श्रीडेभयंद्रसुरिने श्रीनयदेवसोइदेवनी व्याकरण रचना माटे प्रायेना; तिकडेभ व्याकरणांनी
 इरित उपर रथायना; पार्थनायनु देरासरः शा. विडम, शा. राजसिध, शा. कमेंल तथा हीयडे आरिपडा.
 आनंदप्रभ उपाध्यायने सिद्धदेभ व्याकरणांनी प्रत दगायवा माटे मंत्री कर्मल्य विनात करे छे.

પૂર્તિ

[૧] 'નૈન લેખનકળા'વિષયક નિબંધના પૃષ્ઠ ૩૫માં 'ઓગિયું-તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ' વિભાગમાં અમે જણાવ્યું છે કે 'ઓગિયા'ને મારવાડી લલિયાઓ 'શાંટિયું' એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ સમજાતું નથી.' આ સંબંધમાં અમારા માનીતા લેખક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીનું કહેવું છે કે 'શાંટ'નો અર્થ 'વિભાગ' થાય છે. જે સાધનથી લખવા માટે પાનામાં શાંટ-વિભાગ-લીટીઓ દોરી શકાય એ સાધનનું નામ 'શાંટિયું'.

[૨] પૃષ્ઠ ૩૮માં 'તાડપત્ર ઉપર લખવાની શાહી'ના 'પ્રથમ પ્રકાર'માં 'કસીસં=કસીસું' એટલે 'હીરાકસી' સમજવું.

[૩] પૃષ્ઠ ૪૧ની ટિપ્પણી નં. ૫૬માં અમે 'સ્વાગતો' અર્થ 'ટંકણખાર' આપ્યો છે તેને બદલે કેટલાક 'ખડિયો ખાર' એમ પણ કહે છે. આ બંને ખાર ગરમી ને પવનથી ફુલાવેલા સમજવા.

[૪] પૃષ્ઠ ૪૫માં હિંગજોકને ધોવા માટે અમે 'સાકરના પાણી'નો પ્રયોગ જણાવ્યો છે તેને બદલે 'લીંબુના રસ'થી ધોવાનો પ્રયોગ વધારે માફક છે એમ અમારો લેખક કહે છે. હિંગજોકમાં પારો હોઈ લખતી વખતે ગુરુપણને લીધે હિંગજોક સાથે પારો એકદમ નીચે ઊતરી પડે છે. એ પારો અશુદ્ધ હોઈ કાળાશપડતો દેખાય છે. લીંબુનો રસ એ અશુદ્ધ પારાને શુદ્ધ બનાવે છે જેથી તેમાંની કાળાશ નાશુદ્ધ થઈ જાય છે. પરિણામે હિંગજોક શુદ્ધ અને લાલ સુરખ બની જાય છે.

[૫] પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭માં 'ચિત્રકામ માટે રંગો' વિભાગમાં અમે રંગોની બનાવટના કેટલાક પ્રકારો આપ્યા છે તે કરતાં વધારાના બીજા ઘણા પ્રકારો અમને મળ્યા આવ્યા છે જે આ નીચે આપીએ છીએ:

“અથ ચીત્રામણ્યમાં રંગ લખાની વિધિ : ॥

(૧) સફેદો ટાંક ૪, પાવડી (પીઊડી) ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૦૧—ગોરો રંગ હોઈ. (૨) સફેદો ટાંક ૪, પોથી ગલી ટાંક ૧—પારીક રંગ હોઈ. (૩) સિંદુર ટાંક ૧, પાવડી ટાંક ૦૧—નારંગી રંગ હોઈ. (૪) હરતાલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૦૧—નીલો રંગ હોઈ. (૫) સફેદો ટાંક ૧, અળતો ટાંક ૧૧—ગુલાબી રંગ હોઈ. (૬) પ્યાહીડી (પીઊડી) ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૧—પાન રંગ હોઈ. (૭) સફેદો ટાંક ૧, ગલી ટાંક ૧—આકાશી રંગ હોઈ. (૮) સફેદો ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૧—ગોહું રંગ હોઈ. (૯) સિંદુર ટાંક ૧, સફેદો ટાંક ૪, પોથી ટાંક ૧—ગોહું રંગ હોઈ. (૧૦) જંગાલ ટાંક ૧, ખાવડી ટાંક ૧—સુયાપંચા રંગ હોઈ. (૧૧) અમલસારો ગંધક ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૨—આસમાની રંગ હોઈ. (૧૨) હિંગુલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૨, પોથી રત્તિ ૧, સફેદો ટાંક ૧—વેંજણી રંગ હોઈ. (૧૩) સફેદો ટાંક ૪, પેવડી (પીઊડી) ટાંક ૨—પંકુરો રંગ હોઈ. (૧૪) ગુલી ટાંક ૧, પેવડી ટાંક ૨, અળતો ટીપાં ૩, ર્યાહીરા ટીપાં ૩, સિંદુરરા ટીપાં ૩—આંબા રંગ હોઈ. (૧૫) ર્યાહી ટાંક ૧, પોથી ટાંક ૧—કરતૂરી રંગ હોઈ. (૧૬) સિંદુર ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૩—પાણી રંગ

હોઈ. (૧૭) સફેદો ટાંક ૩, અંબા રંગ ટાંક ૧—અરગળ રંગ હોઈ. (૧૮) પેઆવડી (પીઊડી) ટાંક ૨, પોથી ટાંક ૨—ગોપા રંગ હોઈ. (૧૯) સફેદો ટાંક ૩, પ્યાવડી ટાંક ૧,—ગોહું રંગ હુઈ તે ઘાલિઈ ત્યારે કાષ્ઠ રંગ હુઈ. (૨૦) સફેદો સિંદુર બેલીઈ—મુગલી રંગ હુઈ. (૨૧) ગેરુ સફેદો બેલીઈ—મુગલી રંગ હુઈ. (૨૨) સફેદો પ્યાવડી બેલીઈ—ગોરો રંગ હુઈ. (૨૩) સિંદુર હરતાલ બેલીઈ—ગોહું રંગ હુઈ. (૨૪) પેવરી (પીઊડી) ગુલી બેલીઈ—નીલો રંગ હુઈ. (૨૫) હરતાલ ગુલી બેલીઈ—અંબપત્ર રંગ હુઈ (૨૬) સફેદો ગુલી બેલીઈ—આસમાની રંગ હુઈ. (૨૭) સફેદો પેવરી ગેરુ બેલીઈ—જટા રંગ હુઈ. (૨૮) સિંદુર પ્યાવડી બેલીઈ—નર રંગ હુઈ. (૨૯) સફેદો ગુલી સિંદુર બેલીઈ—અંબજિ રંગ હુઈ. (૩૦) સફેદો હરતાલ ગુલી બેલીઈ—હરિત રંગ હુઈ. (૩૧) સફેદો સિંદુર હરતાલ બેલીઈ—હરિત રંગ હુઈ. (૩૨) ગુલી સ્વાહી સિંદુર હરતાલ સફેદો બેલીઈ—પેવરી રંગ હુઈ. ઇતિ સમાપ્ત.”

ઉપરોક્ત ‘ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો’ની નોંધનું જૂનું પાનું જૈન મૂર્તિઓની અંગરચના કરવામાં નિપુણ મારા શિષ્ય મણિલાલ લક્ષ્મીચંદ પાંડે પાસેથી મળ્યું છે.

“ચિત્રામણના રંગની વિધિ: (૧) પહાડનો વાનો (રંગ)—મિસિ, વાની. (૨) બહુતીનો રંગ—ગુલી, ખડી, થોડો અળતો. (૩) મેઘવર્ણ—ગુલી, ખડી. (૪) રંગણીઓ રંગ—ગુલી, અળતો. (૫) ધૂમ્રનો રંગ—ગુલી થોડી, ખડી, અળતો થોડો. (૬) પિસ્તાનો રંગ—ખડી, સિંદુર, થોડો અળતો. (૭) ગોરો રંગ—ખડી, સિંદુર, અળતો. (૮) ધૂંધલો પહાડી—ગુલી થોડી, ખડી, અળતો અલ્પ. (૯) ધઉનો રંગ—હરતાલ, સિંદુર, ખડી. (૧૦) કાળો રંગણીઓ રંગ—ગળી ઘણી, અળતો થોડો. (૧૧) નીલ ચાસનો રંગ—ટીકોડી, બંગાલ. (૧૨) સ્ત્રીનો રંગ—હરતાલ, સફેદો. (૧૩) નીલો રંગ—ગળી, હરતાલ. (૧૪) ગુલાબી રંગ—સફેદો, અળતો. (૧૫) ગોહીરો નીલો—ટીકોડી, ગુલી.

આ રંગોના પ્રકારોમાં જ્યાં માપ લખ્યું નથી તે ઘણું, થોડું તે થોડું, ખીજું તોલ—માપ લખ્યું નથી તે કારીગરને ઠીક પડે તેમ લે. તોલ હોય પણ રંગ જૂનો હોય તો ફેર પડે”.

ચિત્રરંગોનું આ પાનું અમને અમારા લેખકરત્ન શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીના સંગ્રહમાંથી મળ્યું છે.

[૬] પૃષ્ઠ ૫૫માં ‘લેખકનાં સાધનો’ વિભાગમાં અમે લેખકોને પુસ્તકલેખનમાં ઉપયોગી સાધનોને લગતો ‘કુંવી ૧ કજ્જલ ૨ કેશ્ન’ શ્લોક આપ્યો છે તેને લગભગ મળતું એક કવિત મળી આવ્યું છે, જે અહીં આપીએ છીએ:

‘મસી-કાજલ’ માંહિ મેલી ૧, ઘોલ ‘કાચલી’ ધાતિ ૨.
કટકો એક ‘કાંબલિ’ ગ્રહ ૩, ‘કાગલિ’ ગુજરાતિ ૪.
સુરંગિ ‘કાંબી’ સમી ૫, ‘કાંહારી લેખણુ’ કાલિ ૬.
‘કંધો’ ઉચ્ચો કરે ૭, ‘કડિ’ ખેવડી વાલિ ૮.
કરી નીચી ‘કલાઈ’ ૯, કરી ‘કર ઐ’ ૧૦ ને ‘કાકા’ મલે ૧૧.
ઈચાર ‘કકા’ વિન એક ઠાં, અક્ષર એક ન નીકલે. ૧.

परिशिष्ट १

‘नैन लेखनकला’ विषयक निबंधमां आवतां

लेखनकलानां साधनो, सकेत आदिने लगतां नामो अने शब्दोनी अनुक्रमणिका

[आवा गण ( ) ठोसमां आपेला अठो दिपणुकि सचक छे.]

अक्षरात्मक अंके	६१,६२, ६५,६६	उग्रगंधा	११४	कलाई	१२०	
अक्षरांके	६२,६४,६५,७१,७२	उज्ज्वलां	६१	कल्पउज्ज	३२ (४७)	
अग्ररुत्वक	२८	उतरी	१११ (१३० ख)	कलमदान	५५	
अग्रमात्रा	४६(६७),५०,५१	उत्तरी शैली	६,१०	कवसिया	१११ (१३० क)	
अधोमात्रा	५०,५१	उद्यापन	६१	कवली	११२,११३	
अन्याक्षरवाचनदर्शक चिह्न	८४, ८५	उर्ध्वमात्रा	५०,५१	कस्तूरी रंग	१२०	
अन्वयदर्शक चिह्न	८४, ८८	ऐक्यदर्शक चिह्न	८४, ८७	कुंधो	१२०	
अथजि रंग	१२०	ओणियुं	२४, ३२, ३५, ३६, ५६, १११	कुण्डिका	१६, ३६, ३७, ११३	
अमहावाही (कागण)	३०(४५)	‘ॐ’ नमः सिद्धां’नी पाठी	५८ (७३)	कुण्डिकावली	११३	
अरगल रंग	१२०	औषधलिपि	८ (७)	कुण्ड्याली	११३	
अरमर्धक (लिपि)	८	ककानी पाठी	५८ (७३)	कगद	२६	
अरवाल (कागण)	३०(४१)	कच्छपी पुरतक	२२, २३, ७२	कागलि	१२०	
अर्ध ओंमडा हाणडा	१००, १०२	कट्टि	५५	कागण १२, २२, २४, २५(३०), २६, २८, २९, ३०(४१, ४२, ४३, ४४, ४५), ५५, ७१	कागणना हाणडा	१०१
अवयूरी	११८	कडि	१२०	कागणनां पुरतक	६६, ७०, ७१, ७६, ६७	
अवयूरी	११८	कतरणी	५५	कागणनी शीप	६८	
अवतरण	३४	कद्गद	२६	कायली	१२०	
अष्टगंध	४५	कपडानी पट्टी	६८	कानल	५५, १२०	
अंकलिपि	७-८ (७)	कपडुं	२१(२२), २४, २५(३०), २६ (३३) २८, २९, ३१, ६०, ११२	काहुं	३२	
अंकविष्टा	११	कपूर	११४	कातर	५५	
अंणपत्र रंग	१२०	कथली १११ (१३० ख), ११३		कांतत्र व्याकरण प्रथम पाठनी पाठी	५८ (७३)	
आकाशी रंग	४७, ११६	कथाट	१०३, ११४, ११६	कानपुरी (कागण)	३०	
आशातना	११०, १११	कभूतरनुं पीछुं	८२	कानोदर्शक चिह्न	८४, ८५	
आसमाननी रंग	४७, ७१ ११६, १२०	कभली १११(१३०गघ), ११३		काश्मीरी (कागण)	३०(४४)	
आंकली	२८, ३७, ५५, १११	कर औ	१२०	काश्मीरी लिखिया	५६	
आंभ	५५	कलम	३२, ३३, ३४, ३५, ५५, ५६, ११३	काष्ठ	५५	
आंवा रंग	११६					

કાષ્ટપટ્ટિકા	૨૨,૨૪,૩૨(૪૬)
કાષ્ઠરંગ	૧૨૦
કાળાં બરૂ	૩૩(૪૮)
કાળી શાહી	૩૭,૩૮,૩૯,૪૦ ૪૧,૪૨,૭૦,૭૧,૭૨,૭૩
કાળો રંગ	૪૬
કાળો સિંગણીઓ રંગ	૧૨૦
કાંકરો	૫૫
કાંઠારી લોખણ	૧૨૦
કાંઠું	૩૨(૪૭)
કાંબલિ	૧૨૦
કાંબળ	૫૫
કાંબી	૧૯ ૨૮,૩૨(૪૭),૩૭ ૫૫,૬૦,૬૮,૧૧૧,૧૧૩,૧૨૦
કારેયપત્ર	૨૭(૩૫)
કીકી	૫૫,૧૨૦
કુબડીનો પત્થર	૫૫
કુલ	૧૩(૧૧)
કુશ	૫૫
કૃપાણિકા	૫૫
કેડ	૫૫
કેશ	૫૫
કોટરી	૫૫
કોટિલીય (લિપિ)	૬-૭(૭)
કમણ	૫૫
ખડિયો	૧૯,૨૦,૨૪,૪૬, ૫૫,૬૦,૧૧૧,૧૧૩
ખરતરગચ્છીય લિપિ	૪૮(૬૫)
ખરતાડ	૨૬
ખરોષ્ટ્રી (લિપિ)	૪,૫,૮, ૯,૧૮
ખલાતી (કાગળ)	૩૦
ખારેષ્ટ્રી રંગ	૪૭
ખિસકોલીના પાળ	૮૨
ગણ	૧૩(૧૧)
ગુદક	૨૩,૧૦૨

ગુલાબી રંગ	૪૭,૧૧૯,૧૨૦
ગુલાલ	૧૧૫
ગુજરાતી લેખકોની લિપિ	૪૮
ગેરુ	૮૨,૮૩
ગોરો રંગ	૪૭,૧૧૯,૧૨૦
ગોહીરો નીલો (રંગ)	૧૨૦
ગોહું રંગ	૧૧૯,૧૨૦
ગંડી પુસ્તક	૨૨,૨૩,૭૨
ગ્રંથાગ્રંથ	૧૦૭,૧૧૭
ગ્રંથિ	૧૯,૨૦,૨૮,૧૧૩
ઘઉંનો રંગ	૧૨૦
ધૂટો	૩૧,૮૨
ધોડાવજ	૧૧૪,૧૧૬
ધોડાવજના ભૂકાની	
પોઠકી	૧૧૪,૧૧૬,૧૧૭
ચંદનના દાખડા	૧૦૨
ચાણકચી લિપિ	૬-૭(૩)
ચાપડો	૧૧૨
ચામડાના દાખડા	૨૮(૩૬),૧૦૨
ચામડાની પટ્ટી	૨૮(૩૬),૧૦૨
ચામડાની પાટી	૨૮(૩૬)
ચામડું	૨૮(૩૬),૧૦૦,૧૦૨
ચાંદીની શાહી	૩૭,૪૪,૭૫
ચાંદલા	૭૦
ચિત્રાકૃતિ	૬૧,૭૦,૭૧
ચૂર્ણી	૧૧૭
ચૈત્ય	૧૦૪,૧૦૬(૧૧૯)
ચૈત્યવાસી મુનિઓનાં	
સ્થાન	૧૦૬(૧૨૦)
ચૌરચંક	૭૧
ચોપા રંગ	૧૨૦
છરી	૫૫
છંદણ	૨૦
છાંદણ	૨૦
છેદપાટી પુસ્તક	૨૨,૨૪

જરા રંગ	૧૨૦
જિખ્ખા	૧૧૭
જલ	૧૧૭
જુજબળ	૩૫
જુજબળ	૨૪,૩૨,૩૫
જૈનલિપિ	૪૮
જ્ઞાનપંચમી	૧૧૬,૧૧૭
જ્ઞાનપૂલ	૯૧,૧૧૬
જ્ઞાનમલ ૩૨(૪૭),૬૪(૧૧૦સ્ત)	
ટબાર્થ	૧૧૮
ટબો	૧૧૮
ટિખ્ખણાં	૨૭(૩૩), ૩૧
ટિખ્ખનક	૨૬(૩૩), ૧૧૮
ટિખ્ખનકદર્શક ચિહ્ન	૮૪,૮૮
ટીકા	૭૦,૭૧,૧૧૭
ટપણી ૩૨(૪૭),૧૧૧(૧૩૦સ્ત)	
ઠાંકણ	૧૬,૨૦
તજબાં બરૂ	૩૩
તલ	૨૬
તાડપત્ર	૧૧,૨૧,૨૨,૨૪,૨૫ (૨૯,૩૧), ૨૬(૩૨), ૨૭ (૩૪), ૨૮,૨૯(૩૮,૩૯), ૩૮,૭૧,૯૦,૧૦૨
તાડપત્રીય પુસ્તક	૬૨,૭૦, ૭૬,૯૭
તાક્રપત્ર	૨૪,૨૭(૩૫), ૨૮
તાલ	૨૬
ત્રિપાટ	૭૨,૭૩,૭૬
ત્રિપાઠ	૭૨,૭૩,૭૬
દક્ષિણી શૈલી	૯,૧૦
દગડી ઉરતાલ	૮૨
દસ્તરી	૧૧૧(૧૩૦ ઘ)
દાતાસી લિપિ	૮(૭)
દાખડા	૨૮,૬૦,૬૮,૬૯,૧૦૧, ૧૦૨,૧૧૧,૧૧૩,૧૧૪,૧૧૬
દેવનાગરી(લિપિ)	૧૮,૫૮(૭૩)

होरी	१११ (१३० ख)
होरो	१६,३२ (४७), ३६,७१, ८२,८३,९८,११३
होखतागानी (कागण)	३०
धूमनो रंग	१२०
धूमनो पडाडी (रंग)	१२०
घोर्जा अइ	३३
घोर्जा रंग	४७
नर रंग	१२०
नागरी (लिपि)	१८,२१
नाइनी रंग	४७,११६
निर्झुंजि	११७
नील आसनो रंग	१२०
नीलो रंग	४७,११६,१२०
पग	५५
पयारा	१०३,११४
पट्टिका	६०
पट्टी	१०१
पट्टिमात्रा	४७,४६ (६७), ५०
पतितपाठदशैक चिह्न	८४
पतितपाठविलागदशैक- चिह्न	८४
पनुं	११
पत्र	११,१६,२१ (२२)
पथर	२४,२८ (३७)
पथरपाटी	१०६
पदच्छेददशैकचिह्न	८४,८६
पल्लू	११
पडाडनो वानो रंग	१२०
पंचपाट	७२,७३,७६
पंचपाठ	७२,७३,७६
पेडुरो रंग	११६
पाटलीपुत्री वाचना	१५
पाटी	१६,५५,५६,५८,६६, १००,१०१,१०२,१११(१३० ग-घ-ङ),११३,११६

पाठपरावृत्तिदशैकचिह्न	८४,८५
पाठवेददशैकचिह्न	८४,८६
पाठानुसंधानदशैकचिह्न	८४,८६
पाठां	१६,६६,१००,१११- (१३० ख),११३,११६
पादविलागदशैक चिह्न	८७
पान रंग	११६
पानुं	११,१६
पीस्तानो रंग	१२०
पीछ	८२
पीजो रंग	४७,७१
पूठां	१६,३२ (४७),६६,१००, १०२
पूर्वपदपरामर्शकचिह्न	८४,८६
पृष्ठिमात्रा	५० (६७), ५१
पेटी	१०३,११४
पेपायरस	११ (६), २५ (२६)
पेवरी रंग	१२०
पोथी६८,६६,१११(१३०ग-घ)	
पौषधशाखा	१०४,१०५ (११५), १०६ (११८)
प्रति	११७
प्रथमादशै	१०८ (१२६)
प्रशरित	१०८
प्राकार	३५
प्रांठियुं	३५
पूँडी	२०,२८
अइ	३२
अंधन	६०,१००,१०१,१११, ११३,११६
भीआरस	३६ (५३), ४३
भीजक	११७
आह्वी (लिपि)	४ (५), ५, १० (८), १८, २१
आह्वी देवनागरी (लिपि)	४७- (६४), ४८

आह्वी नागरी (लिपि)	३२, ६६
आह्वी गंगदा (लिपि)	४७ (६४)
अक्षतीनो रंग	१२०
अले भींडुं	५६, ६१, ७०, ७१
अंकियां	१०३
आप्य	११७
बिद्युसंधाटक	१३ (१२)
बुंगणिया (कागण)	३०
भूर्जपत्र	२४, २७ (३४), २८
भोजपत्र	११, २१, २२, २७ (३४), २८
भपी	१६, २०, ३७, ४५, ४६
भपीलाज्ज	२०, ४६
भसी-काज्ज	१२०
भडासाप्य	११७
भाथानो वाण	३३, ५५
भाथुरी वाचना	१६
भारवाडी लडिया	३५
भारवाडी लेभडो	५६
भारवाडी लेभडोनी लिपि	४८
मुअवन्न	११२
मुअवन्निका	११२
मुजवी रंग	१२०
मुष्टिपुस्तक	२२, २३, ७२
मूलदेवी लिपि	६-७ (७)
मेधवर्णु (रंग)	१२०
भोरपगडुं	८४
यक्षकर्म	४५
यतिआनी लिपि	४८
रंग	३७, ४६, ४७
रीआल	११२
रील	११२
रूपेरी पुस्तक	६६, ७५ (६२)
रूपेरी रंग	४६
रूपेरी शाही	३७, ४४, ७२, ७४
रेआलिपि	८ (७)

१२४

रेशमी कपडुं	२८
रौप्यपत्र	२४, २७(३५), २८
रौप्याक्षरी पुस्तक	७४, ७५ (६२), १०२
लाकडाना हाणडा	१०१, १०२
लाकडानी पाटी	१६, २१, २३ (२८), २८, ३२, ६६, १००, १०२, १२१
लाक्षारस	४० (५५), ४२
लाल रंग	४६
लाल शाही	३७, ४४, ४५, ७१, ७२, ७३
लिपि	१८, ४७, ४८, ४६, ५०
लिप्यासणु	१८, ४६
लिप्यासन	१६, २०, २४, ४६ (६२)
लीलो रंग	४७
लोभणु	१६, २१, २४, ३२, ३३, ३४, ६०, १११
लोभ्यासन	४६ (६२)
वतरणु	३४
वरगी छरताल	८२
वर्षुतीरक	३५
वसति	१०४, १०५, (११५) १०६ (११६, ११७)
वस्त्र	२२
वडी	१११ (१३० घ)
वाक्यार्थसमाप्तिदशीकचिह्न	८७
वाचना	१४, १५, १६
वाहणी रंग	७३
वार्तिक	११८
वाहलणी वाचना	१६, १८
वांसनां पत्र	३३
विभाजित-वचनदशीकचिह्न	८४, ८७

विभागदशीकचिह्न	८४, ८७
विशेषचूर्णी	११७
विशेषणु-विशेष्यसंज्ञ- दशीकचिह्न	८४, ८८
विषमपदपर्याय	११८
विषमपदव्याख्या	११८
वीटांगणु	३२ (४७)
वृत्ति	११७
वेगणी रंग	११६, १२०
व्याख्या	११७
शुद्धीया (कागज)	३०
शब्दात्मक अंश	६६
शब्दांश	६७, ६६
शाही	१६, २०, २४, २६, ३७, ३८, ३६, ४०, ४१, ५५, ६०
शुद्ध	७२, ७३
शुद्ध	७२, ७३
शून्यलिपि	८-६ (७)
शून्यांक	६६
श्रीताड	२६, ६३ (१०३)
धारीक रंग	११६
धापी रंग	१२०
सङ्केतो	४७, ८१, ८२
सर्वग्रंथाग्रं०	१०७, ११७
सहदेवी लिपि	८ (७)
संज्ञलुणी	१५, ११८
संघ	१३ (११)
संघसमवसरणु	१४
संघसमनाथ	१४, १५, १६, १७, १८
संघाटक	१३ (१२), १४ (१६), १५ (१८)
संपुटक	१११ (१३० ख), ११२
संपुटक	२२, २३

नैन चित्रकल्पद्रुम

संपुटिका	१११ (१३० ख), ११२
साडेणभानी (कागज)	३०
सांकण	१६, २०
सांपडी	१११ (१३० ग), ११२, ११३
सांपडो	१११ (१३० ग), ११२, ११३
सांपुडा	१११ (१३० घ)
सांपुडी	१११ (१३० घ)
सुधापंथा रंग	११६
सुवर्णपत्र	२४, २७ (३५)
सुवर्णाक्षरी पुस्तक	२३ (२७), ७४, ७५ (६३, ६४, ६५), ६२, १०२
सूदभाक्षरी पुस्तक	७६
सूतरेनो होरो	६८
सुपाटिका	२२ (२६)
सोमेटिक	४ (४)
सोद्यो	२१, ३२, ४१
सोनेरी पुस्तक	६६, ७४ (८६)
सोनेरी रंग	४६
सोनेरी शाही	३७, ४४, ७२, ७४, ७५, ७६
रतणक	११८
स्त्रीनो रंग	१२०
रथूलाक्षरी पुस्तक	७६
स्वर-व्यंजननी पाटी	५८ (७३)
स्वरसंध्यंशदशीकचिह्न	८४, ८६
छरताल	४७, ७३, ८१, ८२, ८३
छरित रंग	१२०
छंसपणु	८१, ८४
छांसियो	७१ (८५), ७३, ११७
छिगजोक	२४, ४६, ७०, ७१, ७३
छुडी	७१ (८६), ११७

परिशिष्ट २

‘जैन लेखनकला’ निबंधमां आवतां विशेष नामोनी अनुक्रमणिका

अकभरपुङ्खिया (क्षिपि)	अरवाव	३० (४१)	आसा	१०६ (११८)
६ (७ क)	अशुद्धायल	६३ (१०४)	आसावदिल	१०६ (११६ ग)
अच्छुपतमेष्टिवसति	अवंतीपति	२ (१)	आहोर	६७
१०५ (११५ च), १८६	अशोक	४ (३), ५ (७)	आंध्र	२ (२)
अनभेर ४ (३), ७५ (६२ ग)	असुरक्षिपि	४ (५)	आंध्र	६३
अनयपाल १०६	अहम्महावाह	६४ (१०६ क)	धन्वियन म्युञ्जियम	४ (३)
अनवडरा १०६	अंकपक्षी	८ (७)	धंडर	१०६
अन्नितनाथ १०३	अंकक्षिपि	६ (७ क)	धिय्योपिक्	४ (४)
अणुडिलपाठक १०५	अंगक्षिपि	४ (५)	धरानवासी	८
(११५ क-ख-ग-ड-च),	अणुक्षीयक्षिपि	४ (५)	डमक्षिपि	४ (५)
१०६ (११६ ख)	अंतकभरिया (क्षिपि)	६ (७ क)	डम्भतरिया (क्षिपि)	६ (७ क)
अणुडिलवाड १०५ (११५ ग),	अंतरिक्षदेवक्षिपि	४ (५)	डुण्यंत	१०६ (११८)
१०७ (१२२ क)	अंणावाल बुनीलासनो		डुडिया (क्षिपि)	१०
अणुडिलपुरयत्तन २६ (३३),	खंडार पाक्षीताण्डा	६४ (११० ख)	डुडी (क्षिपि)	६ (७ ख)
५१ (६८), ५३ (७१),			डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
१०६ (११६ ग)	अंभेसरमुनिगृह १०६ (१२०)		डुम्भेपावतक्षिपि	४ (५)
अणुडिलवाडपत्तण	आभमगम्भीय	६४	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
१०६ (११६ ग)	आगमिक	६१ (६६ क)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अभ्याहारिल्लि क्षिपि ४ (५)	आग्रा	६७	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अनिमिती (क्षिपि) ६ (७ ख)	आहंसक्षिपि	६ (७ क)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अनुदुतक्षिपि ४ (५)	आक्रिका	४ (४)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अनुदोभक्षिपि ४ (५)	आभडवसाडवसति	१०५	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अपरगौडाद्विपि ४ (५)	(११५ छ), १०६		डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अभयचंद्र २६ (३३)	आभ्रभट	६३	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अभयदेव ६४ (१०६)	आयासक्षिपि	६ (७ क)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अभिनंदन १०३	आरथ	२५ (२६)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अमहावाह ३०, ५३ (७२),	आर्यक्षेत्र	१ (१), २ (१)	डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
६५, ६७	आर्यसंस्कृति	५७	डुम्भेपक्षिपि	४ (५), १०३
अभरविनयथ ७५ (६३)	आशापूरवसति १०५ (११५ छ),		डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अमेरिका १२	१०६		डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अरणी ४ (४), ६	आशावरसौवर्णि वसति		डुम्भेपक्षिपि	४ (५)
अरमर्षिक ४ (४)	१०५ (११५ ख)		डुम्भेपक्षिपि	४ (५)

१२६

ऐशिया	४(४), २५(२६)
ऐशियाई	६(७ग)
आसवाद ज्ञातीय	६२
औदीच्य ज्ञातीय	५१(६८)
औषधपद्धती	८(७)
कच्छ	२४, ५४(७२), ६७
कच्छविपार्थनाथ	२६(३३)
कनडी	१०
कनारिलिपि	४(५)
कमलसंयमोपाध्याय	५४
कण्ठाटक	३२
कर्पूरविनयल	५४(७२)
कर्माशाह	६३
कलकत्ता	६७
कविग लिपि	१०
कविगाधियति	२१
कल्याणभलल टट्टा	७५(६२ग)
करतूरलाईभलिभाई	६५(७८)
कागलपुरा	३०
कानपुर	३०
कानडा	६४(१०८)
कायरथ	५१(६८), ५२(६६क)
काष्	६४(१०६)
काशी	६७
काश्मीर	३०
कासक्रीयगच्छ	५३(६६ग)
कांतिविनयल (प्रवर्तक)	२६ (३३), ३६, ५२, ५४(७२), ७५ (६२ख, ६३)
किय-सु-से-टो	५
किन्नरलिपि	४(५)
कोरी (लिपि)	६(७ख)
कोर्त्तिविनयोपाध्याय	५४
कुजियर	२५(२६)
कुठिललिपि	१०, ६०
कुमरसिद्ध	६१(६६क)

कुमारपालदेव	३७, ७४(८६ख), ६२, १०६
कुमारपालसुभावकपुत्र	(६६घ)
केशीयवीरजिनभवन	१०६ (११६ख)
कोडाय	६७
कोडायनो लंडार	५४(७२)
कूर्त्तिक	२७(३४)
करतरगच्छ	४८(६५), ६१ (१००ख), ६३(१०५)
करोट्टिया (लिपि)	६(७क)
करोठ	४, ५, ६
करोठी (लिपि)	४(५)
कहिलायरिय	१६(१६क-ख)
कंभात	२५(२६), ३०, ५३, ५४, ६७, १०५
कारवेव	२१
कारयलिपि	४(५)
केडा	६७
केतसिद्ध	६१(१००क)
केता	२७(३३)
केतान	३२(४७)
कल्यावर्त्तलिपि	४(५)
कलिअलिपि	६(७क)
ककडलिपि	४(५)
कंधर्वलिपि	४(५), ६(७क)
कंधार कंधरे	६४(११०ख)
कंभूता	१०६(११६क)
कायकवाड ओरिअन्टल	ईन्स्टीटयुट वरोहस २३, २८, ७७
कांधार	६
कांभू	१०५
कांभू-चैत्य	१०६(११६क)
कानरात	२४, २६, ४७, ७५ (६३), ६७

कैन चित्रकल्पद्रुम

कानरातवाला	६७
कालुद्ध	२६(३३)
कालुयिक	२७(३३)
कालुलिपि	१०, ६०
कालुष्पी (लिपि)	१०
कावर्धनहास कश्मीरोद्ध	त्रिवेदी ५२
काण्डिक	२६(३३)
काँरी	२६(३३)
कंधलिपि	१०
कांधा	६७, १०६
कासुंडा	३०
ककलिपि	४, (५)
कंधलण्डेननो लंडार	अमहावाह ५३(७२)
कानुरविनयल	५२
कंधगुप्त	२२(२४)
कंधनेरवासी	२७(३३)
काईनीअ	१८
कालुक्य	६(७ग)
कालुकी (लिपि)	६(७ख)
कारित्रविनयल	६५(७८)
कांड	१०६(११८)
कान्तोड	११०
कान्ट	६१(१००क), १०६ (११८)
कान	५
कानिलिपि	४(५), ५
कानाआम	२६(३३)
कैत्य	१०४, १०६
कौभंवा सीरीअ	७(७)
कानावल्लीपुरी	१०६(१२०)
कांडाभेत्री	६५(११२)
काण्ठी	६७
कांड	६१(१०१क)
ककपी (लिपि)	६(७ख)

परिशिष्ट २

१२७

नगतरौंड	७६ (६५)
नगसिंह	६१ (१०० क)
नयतुसिंहव	१०६ (११८)
नयसिंहदेव	५३ (७१), १०६ (११६ ख)
नयानंदसूरि	६४
नरदंडु	५३ (६६ ड)
नवणुाखिया (त्रिपि)	६ (७ क)
नवणुाखिया (त्रिपि)	६ (७ क)
नवणी (त्रिपि)	६ (७ ख)
नसविजयल	२६ (३३)
नसवीर	६१ (६६)
नरम	२६ (३३)
नयभ्रावक	१०६ (११६ क)
नन	५२ (६६ क)
नभनभर	६७ (१०६)
नल	६१ (६६ क)
नलौर	६७
निनकुशरसूरि	५३ (६६ घ)
निनचंद्रगुलि	१०७ (१२२ क)
निनचंद्रसूरि	५३ (६६ घ)
निनभद्रसूरि	६३ (१०५)
निनरानसूरि	६३ (१०५)
निनवल्लभसूरि	१०६ (११८)
निनेश्वरसूरि	१०६ (११८), १०८ (१२८ ख)
नेसवमेर	२५ (२६), ५२ (६६), ६७, १०६, ११०
नेसवमेर किष्कानो भंडार	६१ (१०० ख), ६७
नैनभ्रमणुसंस्कृति	३
अडियाला	६७
टिम्पेटन	१८
उमेाई	६७
डुंगर	२६ (३३)
डोसा बोरा	७६ (६५)

खिण्डधया (त्रिपि)	६ (७ क)
तक्षशिला	६
तपगच्छना श्रीभूजयनो	
भंडार	७५ (६४)
तपगच्छनो भंडार (पाटल)	
	५३ (७२)
तपामञ्जय	६३
तरुणभ्रम	६१ (१०० ख)
तामिब लिपि	१०
तिदही	२६ (३३)
तुरेकीलिपि	६ (७ ख)
तुर्कतान	७
तेनपाव	६२
तेन	२७ (३३)
तेहुगु	१०
त्रिरतुतिक	५४, ५६ (७३)
त्स-की	५
थराह	१०५
हकिभणुावड	१४ (१३)
हक्षिणु	२४, ७५ (६३)
हक्षिणी लिपि	४ (५)
हक्षिणी शैली	६
हरहक्षिपि	४ (५)
हरापरा	६७
हरानविजयल	६५ (७८)
हविडी (त्रिपि)	६ (७ ख)
हरौत्तरपदसंधिबिभित-	
लिपि	४ (५)
हानविमलल	७५ (६२ ख)
हानिबिलिपि	६ (७ क)
हाथिक	१०८ (१२८ क)
हिलही	३०
हेहा	१०६ (११८)
हेवकणु	७७ (६९)
हेवर्द्धिगुलिभ्रमभ्रमणु	१४
(१५), १६, १७, १८, ११७	

हेवलिपि	४ (५)
हेवशाना पाडानो नैन भंडार	
अभहावाह	७५, (६३, ६४)
होसाङ्गरियालिपि	६ (७ क)
होडट्टि-होडडि वसति	
	१०५ (११५ ग), १०६
होडडि अष्टि	६४ (१०६ क)
द्रविड	२ (१)
द्राविड लिपि	४ (५)
द्विरुत्तरपदसंधिबिभित-	
लिपि	४ (५)
धरणुाशाह	६३ (१०५)
धरणीधरशाहा	१०६ (११८)
धरणीप्रेक्षणुाखिया	४ (५)
धर्मयोपसूरि	६१ (६६ क)
”	६३ (१०४)
धर्मचंद्र	१०८ (१२५)
धर्मदेव	१०६ (११८)
धर्मसागरः पाध्याय	
	६४ (१०६)
धवलकपुर	१०६ (११७)
धवलभंडसासिद्धत पा ^१ व-	
देवाभिनिभवन	१०६ (११६ ग)
धंधुका	१०५
धांधल	६१ (१०० क)
धोणका	१०५, १०६
नटपद	७७ (६६)
नडी (त्रिपि)	६ (७ ख)
नयकीर्ति	१०७ (१२२ ख)
नयविजय	५३, ५४ (७२)
नरचंद्रसूरि	२६ (३३)
नलक	१०६ (११८)
नंदुरथार निवासी	६३, ६४ (१०६)
नागणुणु	१६ (१६ ख)

नागर	५१
नागरी(विधि)	६(७ख), १८, ६०
नागरीप्रचारिणी (त्रैभासिक)	१६(२०)
नागविधि	४(५)
नागार्जुनाचार्य	१४(१३), १६, १७
नागेंद्रगच्छीय	६२
नागोर	६७
नागोरीगच्छ	७५(६२ख)
नाडीवालगच्छ	७५(६२ख)
नाथावाल छगनवाल	७५(६५)
नासंदीय षोडश विश्व- विद्यालय	६६(११३)
निआर्कस	२२(२३)
निक्षेपविधि	४(५)
निर्णयसागरत्रेस	१०४
निर्णयसागरीय	७(७)
नूड	४(४)
नेपाल	४(३), १३(१२), १६(१८)
नेमित्द्र सौवर्णिक पौषध- शाला	१०५(११५क)
नेमिनाथ	१००
पठशा	३०(४१)
पद्मार्थ	६४(१०६ख)
पर्युषणुपर्व	७६
पर्वत	६४(१०७, १०८)
पश्चिमी (विधि)	१०, ६०
पडराठिया (विधि)	६(७क)
पडाराठिया (विधि)	६(७क)
पाठशु	२५(२६), २६(३३), २८(३८), ३१, ५०(६७), ५२(६६), ५५, ६७, १०५, १०६

पाठशुनिवासी	४७(६३), ४८(६५)
पाठविपुत्र	१५
पाडविपुत्र	१५(१८)
पाहरा	६७
पाहविभित विधि	४(५)
पारसी (विधि)	६(७ख)
पार्श्वसाधु	१०६(११६क)
पालनपुर	६७, १०५, १०६
पालनपुरवासी	७५(६५)
पाली	६७
पालीताला	६७
पालुडशु	६१(६६क)
पिप्रावा	४(३)
पुंकरसारिया(विधि)	६(७क)
पुण्योपाय (श्रमशु)	१२
पुंकरसारी (विधि)	४(५)
पुष्पविधि	४(५)
पूना	२५(२६), ५३(७२), ६१(६६क)
पूर्वविदेहविधि	४(५)
पेयठहेव-शाह-मंगी	६२, ६३(१०४), ६४(१०८)
पोरवाड	२८(३७), ६२
पोसिंदीविधि	६(७क)
पौषधशाला	१०४, १०६
प्रक्षेपविधि	४(५)
प्रकाशपाठशु	१०६
प्रह्लादनपुर	१०६(११६)
प्राग्वाट	२७(३३), २८(३७), ६२, ६३
प्राक्षेवागोत्र	६१(६६ख)
शरसी	६
श्रिनिशीमन	४(४)
शकुल-मंदिकश्रेष्ठिवसति	१०६(११७)

गर्भोज(विधि)	१८(२१)
गंगविधि	४(५)
गंगवाविधि	१०, ६०
गंगाज	६७
गंभी (विधि)	६(७क)
गाडमेर	६७
गालुचर	६७
गाहड	६३
गिहार	३०(४१)
गीकानेर	६७
गीनेल्यां	२८(३७)
गुहदेव	४(३)
गुहिसागरसूरिनो संडार	५३(७२)
गुरानपुर	७५(६२ख)
गोर्ख श्रमशुसंस्कृति	३
अक्षदेश	२५, २६, ३२
अक्षवहीविधि	४(५)
अक्षा	४
आक्षु	५१(६८)
आक्षी	४(६)
आक्षी(विधि)	४(५), ५, १०(८), १८, २१
अजितविजयशु	५३(७२), ५४
अद्रणाहु	१३(१२), १४(१३), १६, १५, १६(१८)
अत्रय	६७
आक्षाना पारानो संडार (पाठशु)	५४(७२)
आवडार गच्छ	६१(६६ख)
आवडे	२७(३३)
आवडेवरसुरि	६१(६६ख)
आवनगर	५३(७२), ६७
आवनगर संघनो संडार	६४(१०६)
आंडारकर छिन्दीटशुट	
पूना	५३(७२)

परिशिष्ट २

१२६

लीम	६१ (१०० क)
लीममंत्री	५२ (६६ क)
लुवनतुंगसूरि	६५ (११२)
लूयसिधी	६ (७ क-ख)
लृगुक्कच्छ	५२ (६६ ख), ६३ (१०४)
लोगवयता (विधि)	६ (७ क)
लोन्क	५१
लोन्हेव	५१
लोन्क	६१ (६६ ख)
लौमहेवविधि	४ (५)
मगध	१८, ४७
मगधविधि	४ (५)
मगधवासिणी	४७
मखिवाल पांडथे	४७ (६३)
मथुरा	१६ (१६ ग)
महनाथ	५३ (६६ ग)
मद्रास	२५, २६
मथुरा	१६ (१६ क)
मध्यप्रदेशी	१०
मध्यभारत	१२
मध्याक्षरविस्तरविधि	४ (५)
मनुष्यविधि	४ (५)
महागिरि	१४ (१३)
महात्मा	५१
महाराष्ट्री भाषा	४२
महावीर	१, ४ (३), १०३
महोत्सुद्रगण्डि	६३
महुरा	१९ (१६ ख)
महोत्सुद्रगण्डि	४ (५)
मंडनमंत्री	६२
मंडपदुर्ग	६३ (१०४)
मंडलीक	६४ (१०८)
माखिक्य	१०८ (१२८ क)
मारवाड	२४, ३५, ५८ (७३), ७५ (६३), ६७

भारविष्णी (विधि)	६ (७ ख)
भाक्ष	६१ (६६ क)
भाक्षवसति	१०६ (११६)
भाक्षव	१०८ (१२६ ख)
भाक्षेसरी विधि	६ (७ क)
भाणवा	७५ (६३), ६७
भांगरोण	६७
भांगल्यविधि	४ (५)
भांडवगढ	६३
भिसर	११ (६)
मुर्शिदाबादनवासी	७६ (६५)
भुंडारा	६७
भुंथाध	६७
भूक्षहेव	६ (७ ग)
भूक्षहेवी (विधि)	६ (७ ख)
भूगयकविधि	४ (५)
भैरविधिनिस	२२ (२४)
भेडता	५३ (७०)
भेवाड	२४, २८ (३७), ७५ (६३), ६७
भोडज्ञातीय	५१ (६८), ६४ (१०७)
भोतीचंद्रल यति	६ (७)
भोहीनो अंडार (पाटण)	६१ (६६ ख), ६४ (१०७)
भोडनवाललनो अंडार	५४ (७२), ७५ (६३)
भौर्यवंशी	२२ (२४)
यक्षहेव	१०६ (११६ क)
यक्षविधि	४ (५)
यशोभद्रसूरि	६१ (६६ क)
यशोचिन्मयोपाध्याय	५३ (७२), १०८ (१२७)
यारकंड	२५ (२६)
युक्राप्रौत	६७
युरोप	२५ (२६)

युरोपवासी	११ (६), १२ (६), २८ (३६)
रक्षभसी (विधि)	६ (७ ख)
रतवाभ	६७
रत्नप्रभसूरि	२६ (३३)
रत्नसिंह	६१ (१०० ख)
राजपूताना भुञ्जीअभ	४ (३)
राज्येन्द्रसूरि	५४, ५६ (७३)
राखिग	६१ (६६ क)
राधनपुर	६७
रामकुशव	७५ (६२ ख)
रामचन्द्र	२६ (३३)
रांतेज	५० (६७), १०६
रूपादे	५३ (७०)
रेभापक्षवी (विधि)	८ (७)
रोमनविधि	६१
रोडविधि	६ (७ ख)
रोडी	२७ (३३)
रोणडी	२५ (२६), ६७
रोणडी ज्ञानअंडार	५४ (७२), ७५, (६३, ६४), ६१ (६६ क), ६४ (१०६)
रोणा	२६ (३३)
रोमप्रतिशेअविधि	४ (५)
रोवाक	२८ (३७)
रोखिग	२८ (३७)
वधरसामी	१४ (१३)
वज्रविधि	४ (५)
वज्रवामी	१४ (१३)
वट्टेणुनु विधि	१०
वडली	४ (३)
वडोहरा	६७
वठवाणुकेप	६७
वर्धमानरवाभी	२ (१)
वडडिनथरी	१६ (१६ ख)
वडवलीपुर	१४ (१५), १६ (१६ ग)

१३०

वसति	१०४,१०६
वरेतुपाल २५(२६),७४(८६क),	६२
वाग्भट	६३,१०६
वाधाक	२७(३३)
वाडीपार्श्वनाथनो अंडार	
पाठशु	७५(६३)
वायुभक्तविधि	४(५)
वालक्यान्वय	५१(६८)
विक्रमसिंह	६१(१००ख)
विश्वेधविधि	४(५)
विश्वेधपावर्तविधि	४(५)
विनयकमलसूरि	७५(६३)
विनयधर्मसूरि	७५(६३)
विनयधर्मसूरि ज्ञानअंडार	
	७५(६२क),७६(६५)
विनयसिंहसूरि	६१(६६ख)
विनयसेनसूरि	६२
विद्याधरवंश	५३(६६ग)
विद्यानुबोमविधि	४(५)
विद्याविनयल	७५(६२क)
विनयविनयल	५४
विमलभङ्गि	१०८(१२६क)
विमलदास	६४(१०६ख)
विमलशाह	६३
विभिन्नितविधि	४(५)
विवेकरत्नसूरि	६४
विध्यायव	१०
वीर	४(३)
वीर-गौतम	६३(१०४)
वीरनिमभंदिरे १०६(११६ग-घ)	
वीरपंडित	५३(६६ग)
वीरा	६१(६६ख)
वीरलक्ष्मिदे	६१(६६ख)
वीर्री	२६(३३)

वैद्युतिया (त्रिपि)	६(७क)
वैदिक संस्कृति	३
वर्मानपुर	७५(६२ख)
शकारि विधि	४(५)
शकुन्लय	१०६(११८)
शारदाविधि	१०,६०
शास्त्रावर्तविधि	४(५)
शाहाभाह	३०(४१)
शांतिनाथ अंडार भंभात ५३	(६६),६७
शिवपुरी	६७
शून्यपक्षवी-विधि	८(७)
शेम	४(४)
श्रीछर्ष	५१
सत्यसूरि	६४
सभरथ ऋषि	७५(६२ख)
सर्वदेव	३२(४६)
सर्वभूतइह्याडिणीविधि	४(५)
सर्वसत्संग्रहणी विधि	४(५)
सर्वसारसंग्रहणी विधि	४(५)
सर्वौषधनिष्यंद विधि	४(५)
सलधणपुर	६१(६८क)
सदडाक	१०६(११८)
सहजपाल	६४(१०६ख)
संभ्याविधि	४(५)
संघनो अंडार पाठशु	२६
	(३३),३१,१०८(१२७)
संघवीना पाडानो अंडार	
पाठशु २५(२६),२६(३३),	
	२८(३८),५०(६७),
	५२(६६),६५,६७
संप्रतिराज	१(१),२(१)
संभवनाथ	१०३
साईया	६३(१०५)
सागरविधि	४(५)
साधुपुर्णिमापक्षीय	२६(३३)

नैन चित्रकल्पद्रुम

साराभाई नवाण	६(७)
सिद्धपालकवियत्रवर्ति-	
पौषधशावा	१०५
	(११५घ),१०६
सिद्धराज नयसिंहदेव	५१,
	५२(६६ख) ६२,१०६
	(११६ग)
सिद्धसेनसूरि	
	१०८,(१२८ख),११०
सिद्धसूरि म०नो अंडार	
	५४(७२)
सिनोर	६७
सिधनिया (त्रिपि)	६(७ख)
सिंहव	३२
सिंहावित्र	६८
सीरिया	२२(२४)
सीरीग्यङ	४(४)
सुभवावळ	४६(६२)
सुभतिसूरि	५३(६६ग)
सुरगिरि	६३(१०४)
सुरत	६७
सुहरित	१४(१३)
सेद्युक्तस	२२(२४)
सोमल ऋषि	७-८-६(७)
सोमसुंदर	६४
सोमल	६१(६६क)
सौराष्ट्र	१८,४७,४८
सौपर्णिक	१०५
स्कंदशायार्थ	१४(१३),१६
	(१६ग),१७
रत्नघन	२७(३४)
रतंभतीर्थ ५१(६८),५२(६६क)	
हरा	६१(६६ख)
हंसविधि	६(७ख)
हंसविनयल पुरतकसंग्रह	
	वडोदरा ७४(८८),७५(६३)

हासदहे	६१ (६६ ख)	छिम्मतविनयथ	४८	हेमचन्द्र २५(२६), ३७, ७४, ६२
छिद्यु	४(४)	छल्लुलिपि	४(५)	हेमचन्द्र भद्रधारी ५३ (७१)

परिशिष्ट ३

‘जैन लेखनकला’ निबंधमां साक्षीरूपे आवतां पुस्तकेनां नामोनी यादी

[शिकडी सिद्धवाणा ग्रंथो आ निबंधमां साक्षीरूपे नथी पणु ओ ग्रंथोनां नामो प्रसंगवशात् आविलां छे.]

अतिचार	(सं. १३६६मां लजेडी ताडपत्रीय प्रति)	१११(१३० ग), ११२
अतिचार	(सं. १४६६मां लजेडी कागणनी प्रति)	१११(१३० घ), ११२
* अध्यात्मगीता	हेमचंद्र (१८मो सैको)	७६(६५)
अनुयोगद्वारसूत्र	आर्यरसित	१७(२१), ६६(७६ ग)
,, सूणी	जिनहासमहत्तर	२१(२२ क)
,, टीका	हरिभद्राचार्य	२१(२२ ख)
अपभ्रंश पाठावली	मधुसूदन श्री. मोदी संपादित	६७(८१ क)
अभिधानराजेंद्र	त्रिरतुतिक आचार्य राजेंद्रसूरि	२३(२६ ख)
अरिष्टनेमित्तरित प्राकृत	रत्नप्रभाचार्य (सं. १२३३)	१०६(११६ घ), १०७(१२२ घ)
अर्थहीपिका	रत्नशेखरसूरि (सं. १४६६)	६६(८४ छ)
* अष्टक	हरिभद्रसूरि	५४(७२)
* अष्टसहस्री विवरण	यशोविजयोपाध्याय	५३(७२)
* अस्पुराह्मतिवाद	,,	५४(७२)
* अंगविद्या		६३(१०५)
आगमिकवस्तुविचारसारप्रकरणवृत्ति	हरिभद्रसूरि गृहहमन्त्रीय (सं. ११७२)	१०५(११५ ड)
* आदेशपट्टक	यशोविजयोपाध्याय	५४(७२)
आराधना	(सं. १३३०मां लजेडी ताडपत्रीय प्रति)	१११(१३० ख), ११२
* आलोचनापत्र		५४(७२)
आवश्यकसूणी	जिनहास महत्तर	१३(१२), १४(१३), १६(१८)
आवश्यकनिर्युक्तिभाष्य		४(६)
आवश्यकटीका	हरिभद्रसूरि	२१(२२ ज)
* आवश्यकवृत्ति	भद्रयगिनि	५३(७०)
* छंडिका	अरिभन	२२(२३)
* छंडिका	भैरवसिधनिस	२२(२४)
* छत्तराध्ययनसूत्र		७५(६४)
छत्तराध्ययनसूत्रपाठयटीका	वाहिवेताल शांतिसूरि (११मो सैको)	६६(७६ ख)
छत्तराध्ययनसूत्र लघुवृत्ति	नेमित्चन्द्रसूरि(सं. ११२६)३२(४६), ६४(१०६क), १०५(११५ ग)	
* छत्तराशिभरपुराण		२८(३७)
छपदेशतरंगिणी	रत्नमन्दिरगण्डि	२५(३०), ७४(८६ ख), ६२, ६३(१०३)

* ओधनिर्धुंजित सटीक	टी. द्रोणुव्यायं	६३(१०५)
* औपपातिक सूत्र		६५(११२)
* कञ्जली रास		२९(३३)
* कर्मप्रकृति अवयूरि (अपूर्णा)	यशोविजयोपाध्याय	५४(७२)
* कर्मप्रकृति टीका	”	५३(७२)
* कर्मस्तव-कर्मविपाकटीका		५२(६६), ५३(६६ ग), १०६(११८)
कल्पकिरणवली	धर्मसागरोपाध्याय (१७मो सैको)	६४(१०६ ख)
* कल्पयूर्णी		५२(६६), ५३(६६ घ)
कल्पभाष्य	संघहासगण्डि क्षमाश्रमण	१२(१०), ६३(१०५)
* कल्पसूत्र		७५(६१, ६३), ७६, ६४(११० क-ख)
” भाषांतर	राजेंद्रसूरि त्रिरतुतिक	५६(७३)
* ” सुमेधिकाटीका	विनयविजयोपाध्याय (सं. १६६६)	७५(६२)
* कल्याणकपटक		२८(३७)
कलावली	लक्ष्मणसूरि	१६(१६ ख)
कांतत्रय्याकरण		५६(७३)
कात्यायनश्रौतसूत्र		६६(८० ग)
कामसूत्र सटीक	चातुर्यायन टी. जयभंगल	६(७ ग)
* काशिकाचार्यकथा		७५(६३), ७६, ७७
कुमारपालप्रयन्ध	जिनमंडनगण्डि (सं. १४६१)	२५(३०), ७४(८६ क), ६२(१०१)
* कूपदृष्टांतविशदीकरण	यशोविजयोपाध्याय	५४(७२)
कर्मशातक	लोकनाथ	२८(३७)
* गणुधरसार्धशतकवृत्ति		५२(६६), ५३(६६ ङ)
* गीतगोविंद		७७
* गुप्ततरुविनिश्चय रेवोपज्ञटीकायुक्त	यशोविजयोपाध्याय	५४(७२)
गुर्वावली	सुनिसुंदरसूरि (१५मो सैको)	६६(८१), ६६(८४ घ-छ)
ग्रहलाघव	गणेश	६६(८१), ६७(८२)
चन्द्रप्रलयरित्र प्राकृत	यशोदेव (सं. ११७८)	१०६(११६ ग)
याणुक्यनीति		६०(७३)
छंदःशास्त्र	पिंगलाचार्य	१०४
* छंदोनुशासन	हेमचंद्राचार्य	६३(१०५)
लंछ्द्रीपप्रज्ञसिटीका (प्रमेयरत्नमंजूषा)	शांतिचंद्रगण्डि (सं. १६६०)	६६(८४ ङ), १०८(१२५)
* लंछ्द्रीवाभिरास	यशोविजयोपाध्याय (सं. १७३६)	५४(७२)
जिनागभरतवत	जिनप्रलयसूरि (१५मो सैको)	११०(१२६ ख)
छतकल्पसूत्र भाष्य	जिनलक्ष्मण क्षमाश्रमण	६२, ५२(८७)
* छवसभासवृत्ति	भवधारी हेमचंद्र (१२मो सैको)	५३(७२)
छवानुशासनटीका (रेवोपज्ञ)	देवसूरि (११६२)	१४(१६)

* ज्वालिगभस्त्रवृत्ति		६३ (१०५)
नैन डोन्डरन्स छेरदर		६४ (१०७)
नैन साहित्यसंशोधक	संपादक जिनविजय	६४ (१०६), १०४ (११४)
* ज्ञाताधर्मकथांग		६४ (१०७)
,, श्रीका	अभयदेवाचार्य (सं. ११२०)	१०७ (१२४ ख)
ज्ञानपंचमी रतवन	जिनविजय (सं. १७६३)	१११ (१३० ड)
ज्ञानसारश्रीका	हेमचन्द्र (सं. १७६६)	१६ (८४ ख)
* ज्ञानार्णव	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
न्योतिष्ठकंडकश्रीका	मलयगिरि (सैका १२मो)	१६ (१६ ग)
* तपपट्टक		२८ (३७)
* तिरुन्तान्तयोजित	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
तैत्तिरीय आछाणु		६६ (८० ख)
त्रलुवन स्वयंभू	स्वयंभूकवि (इशमो सैका)	६७ (८१ क)
त्रिशती (गणितान्विषयक संग्रहग्रन्थ)		६५ (७८)
* त्रिषष्टिशकाकापुराणपरिच	हेमचन्द्राचार्य	२६ (३३), २१ (१०० ख)
इशकैकालिक सूक्ति		१३ (१०), १५ (१७ ग)
,, श्रीका	हरिभद्राचार्य	२२ (२५ क)
* इशार्णुवद्रस्ताध्याय		५४ (७२)
इानादि प्रकरण	सूराचार्य (१२मो सैका)	१० (६८), ११० (१२६ क)
* इव्यगुणपर्यायरासठमो रवोपज्ञ	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
द्रौपदीदेवयंवरनाटक प्रस्तावना	सिद्धपाल (१३मो सैका) प्र. जिनविजय	१०५ (११५ घ)
* धर्मविधिप्रकरण सटीक		२६ (३३)
* धर्मसंग्रहटिप्पण	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
नवतन्त्रसाध्यविचरण	यशोदेव (सं. ११७४)	१०६ (११६ ख)
* नवरत्नरत्न		७५ (६५)
नंदीसूक्ति		१४ (१४), १६ (१६ क)
नागरीप्रचारिणी पत्रिका		१६ (२०)
निश्चयविकीकावृत्ति	श्रीचन्द्रसूरि (सं. १२३८)	१०५ (११५ छ)
* निशाणुक्तिविचारप्रकरण	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
निशीथसूक्ति	जिनहास भदत्तर १५ (१७ ख), २१ (२२ ग-घ), २२ (२५ ख), ५२ (५६), ६४ (११० ख)	१२ (१०), १५ (१७ क)
निशीथ भाष्य		१२ (१०), १५ (१७ क)
* न्यायभट्टभाष्य	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
* न्यायालोक	,,	५३ (७२)
पद्मवज्रसूत्र	श्याभार्य	६ (७ क)
पर्यतराधना	सोमसूरि	१११ (१३० क)

ध्वंसिद्धांतिका	वराहमिहिर	६६ (८१)
ध्वंसाशुद्धीका	अभयहेवाचार्य (सं.११२४)	१०६ (११७)
पाक्षिकसूत्रटीका	यशोदेवसूरि (सं.११८०)	६१ (६६ क), १०५ (११५ क)
* पारिजातभंडारीविजयश्रीनाटिका	शंकराचार्य महान	२८ (३७)
पुरातत्त्व त्रैमासिक		६४ (१०८)
पृथ्वीचंद्रचरित्र	नथसागर (सं.१५०३)	१०६ (११६)
* प्रतिभाशतक	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
प्रभावकचरित्र	प्रभाचंद्रसूरि (१३३४)	६२ (१०१)
* प्रभाषुपरीक्षा		८६
* प्रमेयकमलभास्कर	प्रभाचंद्र	२६ (३८)
प्रभोत्तररत्नमासिकाटीका	(सं.१२४३)	६६ (८४घ)
प्राचीनगुजरातीगद्यसंहार	जिनविजयल संपादित	३६ (५१)
प्राचीनज्ञानभंडारोना रिपोर्ट		६५
इंद्रायुज्यु सु दिव (आर्धनीच औद्ध विश्वकोश)		४
पंथरवामित्ववृत्ति	पृथ्वीगणेश्वर हरिभद्रसूरि (सं.११७२)	१०५ (११५ ख)
पृथ्वीचंद्रचरित्र	(१५मो सैको)	१०४ (११४)
पृथ्वीकल्प	भद्रणाडु	१ (१)
,, टीका	मलयगिरि-श्लोकार्ति (१२मोअने१४मोसैको)	१ (१), २२ (२६)
,, भाष्य	संघदासगणु	१ (१)
,, सटीक	भद्रणाडु-संघदास-मलयगिरि-श्लोकार्ति	६२ (७४), ७८ (६७)
भगवतीसूत्र सटीक	डी. अभयहेवाचार्य	५ (६), १० (८), १८, ७५ (६४),
	(सं.११२८)	१०५ (११५घ), १०७ (१२४क), १०८
		(१२६क, १२८क)
* भगवद्गीता		२३
भारतीयप्राचीनलिपिभाषा	गौरीशंकर हीराचंद्र ओझा	३ (२), ६२, ६६
भावप्रकरशुभावसूरि	विजयविमल (सं.१६२३)	६६ (८४ड)
मन्डनिलालुं सन्याय		६१ (६८)
महावीरचरित्र प्राकृत	गुणचंद्रसूरि (सं.११३६)	१०५ (११५ग), १०६ (१२०),
		१०८ (१२६ख)
योगदृष्टिसमुच्चय	हरिभद्राचार्य	६१ (६८)
* योगविशिकाटीका	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
योगशास्त्रटीका	हेमचंद्राचार्य	१७
राजप्रश्नीयसूत्र		१८, ४६, ६५ (११२)
,, टीका	मलयगिरि (१२मो सैको)	१६, २०, ४६ (६२)
दलितविरतर		४ (५), ५ (६), ६ (७)
* दलितविमलहरानाटक	सोमेश्वर कवि	२८ (३७)

परिशिष्ट ३

१३५

दीर्घश्री जैनज्ञानसंसारतुं दीर्घ	मुनियतुरविजयश्रु संपादित	७६ (६५)
क्षेपपद्धति	(गायकवाड ओ.ओ.सी.मां प्रकाशित)	५४
क्षेपिनीविचार		३४
वसुदेवछिंदी	संघहासगणित्वायक (वि० ६ डो सैको)	२७ (३३), ७८ (६७)
वस्तुपालचरित्र	जिनछर्ष	६२, ६३ (१०३, १०४),
* विचारगिंदु	यशोविजयोपाध्याय	५३ (७२)
विज्जलछल्लु		५४
विशेषावश्यक टीका	भद्रधारी हेमचन्द्र	६ (७ ख)
वीरनिर्वाणसंवत् शौर्य आश्रमजुना	कल्याणविजय	१६ (२०)
वृत्तरत्नाकर	६६ (८१), ६६ (८४ क.ख.ग.), १०४	
* वृंहावनयमकाहि १०५		६१ (१०० क)
व्यवहारपीठिका टीका	भद्रयगिरि	२१ (२२ ड)
„ भाष्य		६४ (१०६)
शतपथ आश्रमण		६६ (८० क)
* शाबिलद्ररास		७६ (६५)
* शीतलजिनचरितवन	हेमचन्द्र	७६ (६५)
शीलकृत		६६ (८१ ख)
श्रावकप्रतिक्रमणवृत्ति	पार्श्वसाधु (सं. ८२०)	१०६ (११६ क)
श्रावकतिथार	१४६६मां आगण उपर लभेल	३६ (५१)
श्रीपालरास	यशोविजयोपाध्याय	३३ (४७)
श्रेयांसनाथचरित्र प्राकृत	अमृतसिद्धसूरि	१०७ (१२२ ख), १०८ (१२२ ख)
संभतितर्कसटीक		७८ (६७)
„ प्रस्तावना (गुजरती)	पं० सुभाषलाल-मेयरदासश्रु	६६
* संभक्तितना ६७ ओलनी सत्राय	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
* संभयसारप्रकरणसटीक		१०८ (१२७)
संभवायांगसूत्र टीका	व्यलयदेव	५ (६), ६ (७ क), ७ (७)
संभयकत्व कौमुदी		६७ (८४ च)
* सर्वसिद्धांतविषयमपहपर्याय		६३ (१०५)
* सवासो गायानुं स्तवन	यशोविजयोपाध्याय	५४ (७२)
* संग्रहणी टिप्पणक		२६ (३३)
* सिद्धहेमव्याकरणसुधुवृत्ति	हेमचन्द्राचार्य	६२
सि० छे०	„	५७
सुकृतसागर		६३ (१०४)
सुभतिनाथचरित्र प्राकृत	सोमप्रभ	१०५ (११५ घ)
सूत्रकृतंगसूत्र		६६ (७५ क), ६१ (६६ ख)
* „ „ टीका	शीलांकाचार्य	६४ (१०६)

* સૂર્યપ્રહસિસટ્રીક	મલયગિરિ	૬૩ (૧૦૫)
* સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાસટ્રીક	બખ્ખલદ્વિ	૨૫ (૩૦)
* સ્થવિરાવલીપદ્ક		૨૮ (૩૭)
સ્થાનાંગસૂત્રટ્રીકગતમાથાટ્રીકા		૨૨ (૨૬)
* સ્નાતસ્થાસ્તુતિસટ્રીક		૫૪ (૭૨)
સ્થાદ્વાદમંદૂપા	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
* હરકેલિનાટક	વિગ્નહરાજ	૨૮ (૩૭)
* હેતુબિંદુટ્રીકા		૮૫
* હૈમ ધાતુપાઠ	હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૪ (૭૨)

પરિશિષ્ટ ૪

વિદ્ધર્થ શ્રીયુત સુખલાલજીની પ્રશ્નમાળા

- ૧ લેખન ક્યારથી શરૂ થયું ? તે પહેલાં લેખનની ગરજ શી રીતે સરતી ?
- ૨ સૌથી પહેલાં શેના ઉપર લખાણ અને તેના સાધનોમાં ક્રમે વિકાસ કેવી રીતે થયો ?
- ૩ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યારથી થવા માંડ્યા હશે ? ન્દનામાં ન્દનો ગ્રંથસંગ્રહ કયો, ક્યાં અને કેવો ?
- ૪ ભારતમાં સૌથી પ્રથમ ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાનો અને કોનો ? તેમજ તે પહેલાં વિદ્વાનો શું કરતા ?
- ૫ સાર્વજનિક ગ્રંથસંગ્રહની શરૂઆત કોણે અને ક્યારે કરી ?
- ૬ ગુજરાતમાં ન્દનામાં ન્દનો ગ્રંથસંગ્રહ ક્યાં અને કયો હશે ? ખીલ પ્રાંતના ગ્રંથસંગ્રહ વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.
- ૭ 'પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરભારતના જુદાજુદા ભાગો, જુદાજુદા સ્થળો, વિશિષ્ટ શહેરો, સંપ્રદાયો અને ધર્મમંડો તેમજ વિદ્યાપીઠોના ગ્રંથસંગ્રહમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય શું હતું અને છે ?
- ૮ ગ્રંથો રાખવાનાં ન્દનાં સ્થળો અને પેટી પટારા વગેરેની ખાસ વિશેષતા ગુજરાતમાં શી હતી ? પુસ્તક-રક્ષણ માટે કઈ કઈ ભતિની ખાસ કાળજી લેવાતી ? તાડપત્ર વધારેમાં વધારે કેટલું ટકી શકે છે અને અલ્પારે વધારેમાં વધારે ન્દનું તાડપત્ર કઈ સાલનું મળે છે ? કાગળનાં પુસ્તકો વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.
- ૯ કોઈ વિદ્વાન ગ્રંથ રચે ત્યારે તેની પ્રાથમિક નકલો કોણે કરતા ? શિષ્યો, સહાધ્યાયીઓ કે લહિયાઓ ? એ નકલો જુદાજુદા સ્થળે કે જુદાજુદા વિદ્વાનોને મોકલાવાતી ?
- ૧૦ છાપખાના પહેલાં તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર લખવાનો દર શો શો હતો ? અને તે દરમાં કઈ વખતે કેટ-કેટલો ઉમેરો કે ઘટાડો થયો છે ?
- ૧૧ કાશી કે કાશ્મીર જેવા દૂર કે નજીક સ્થાનથી લાણી આવનાર પુસ્તકો લખી કે લખાવી સાથે લાવતા કે ફેરવતા ?
- ૧૨ ગ્રંથસંગ્રહની કે પુસ્તકોની પૂલ ક્યારથી શરૂ થઈ લાગે છે ? તે શરૂ થવાનું ખીલ શું હશે ?
- ૧૩ પુસ્તકો અને ભંડારો ઉપર કઈકઈ સત્તા દરમિયાન આક્રમિત આવી અને તે શી શી અને તે તે આક્રમિતો-માંથી બચવા તેના માલીકોએ શા શા ઈલાજો લીધા ?
- ૧૪ પુસ્તકોના ભંડારો માટે કયો દેશ સુરક્ષિત મનાતો અને હતો ? તેની રક્ષિતતાનાં શાં કારણો હતાં ? એ કારણોમાં હવાપાણીનું શું સ્થાન છે ? અગ્નિથી બચાવવા કે જળથી બચાવવા શા શા ઈલાજો લેવાતા કે લેવાયોગ્ય ગણાતા ?
- ૧૫ હિંદુસ્તાનમાં ખીલ દેશોથી ગ્રંથો લખાઈ આવ્યા છે ? અગર અહીંથી ખીલ કયાકયા દેશોમાં ગયા છે ?